

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ДИЛДОРАХОН АБДУЛЛАЕВА, ХУРШИДА ПОЛВОНОВА

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

**(Ўрта асрлар шарқ адабиёти, туркий тилда сўзлашувчи қардош
халқлар адабиёти)**

(Университет ва институтларнинг 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш
(ўзбек тили) таълим йўналишлари учун ўқув қўлланма)

Андижон - 2020

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

(Ўрта асрлар шарқ адабиёти, туркий тилда сўзлашувчи қардош халқлар адабиёти)

Дилдорахон Абдуллаева, Хуршида Полвонова

Ушбу ўқув қўлланмадан Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасарруфидаги университет ва институтларнинг Филология ва тилларни ўқитиш таълим йўналиши (5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек тили) тасдиқланган ўқув режасидаги “Жаҳон адабиёти” фанининг шарқ адабиёти ҳамда туркий тилда сўзлашувчи қардош халқлар адабиёти қисмини ўқитишда фойдаланиш назарда тутилган. Қўлланмада шарқ адабиётининг умумий хусусиятлари, айрим йирик ижодкорларнинг ҳаёти ва ижоди, асарларининг таҳлили, шунингдек туркий халқлар адабиётининг муштарак хусусиятлари, халқ оғзаки ижодида, хусусан туркий халқлар дostonларидаги аналогик хусусиятлар, озарбайжон, турк, қозоқ, қирғиз, туркман шоир ва адибларининг ҳаёти ва ижоди, улар яратган йирик ва машхур асарлари таҳлили берилган. Жаҳон адабиётида эътироф этилган йирик асарлар батафсил таҳлил қилиб берилган. Мазкур қўлланмадан “Жаҳон адабиёти муаммолари”, “Модерн адабиёти”, “Туркий халқлар адабиёти”, “МДХ адабиёти”, “Бадий асар таҳлили” каби фанларни ўқитишда ҳам фойдаланиш мумкин.

Тақризчилар: Д.Ҳ.Қуроноф – филология фанлари доктори, профессор

З.Қобилова – филология фанлари номзоди

Кириш

Шарқ адабиёти қадимдан кўплаб халқларни, олимлару шоирларни кизиштириб келган. Бу адабиёт дурдоналари жаҳон тамаддуни ва тафаккури тарихида ўзига хос ўринга эга. Айниқса, ўрта аср шарқ адабиёти майдонида етишган шоир ва адибларнинг номлари ва улар яратган асарлар жаҳон адабиётининг зарҳал варақларига киритилган. Одам уш шуаро номини олган Рудакий, азим “Шоҳнома” муаллифи Фирдавсий, рубойий устаси Умар Хайём, “Маснавийи маънавий” эгаси Жалолиддин Румий, хамсачилик асосчиси Низомий Ганжавий, соҳиби девон Ҳофиз, “Гулистон”у “Бўстон”лар яратган Саъдий, “Ҳафт авранг” ижодкори Жомий, туркий заминдан етишган шоир Хусрав Деҳлавий – уларнинг яратган асарлари умумжаҳон бадиий тафаккурига хизмат қилиб келмоқда.

Бугунги кунда жаҳон халқлари ўртасидаги адабий-маданий алоқаларни ривожлантириш, уларнинг ўзаро тотувлигини янада мустаҳкамлаш давр талабидир. Олий ўқув юртлари дастурига “Жаҳон адабиёти” фанини киритилишининг туб сабаблари бор. Биринчидан, ҳозирги даврдаги сиёсий мақсадимиз янги Ўзбекистонимизни халқимиз билан биргаликда қуриш бўлиб, миллат ва халқларнинг эркинликлари қонунийлашган даврда яшамокдамиз. Ҳар бир халқ бошқа бир халқнинг тарихи, маданияти, санъати ва адабиётини чуқур билса, бу унинг фаровон келажаги учун ҳам омилдир. Иккинчидан, ҳозирги вақтда мамлакатимизда яшайдиган турли миллатлар ва халқларга ўз анъана ва меросини тиклаб, ўрганиш ҳамда тарғиб қилиш имкони ҳам берилган. Давлатимиз томонидан жаҳон халқлари, шунингдек туркий халқлар билан нафақат дипломатик, балки маданий-адабий соҳаларда ҳам самарали алоқалар йўлга қўйилган. Хусусан, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, озарбайжон, туркман, турк адибларининг таваллуд кунларига бағишланган илмий-амалий анжуманлар, тадбирлар, адабий кечаларнинг ўтказилиши, “Республика байналминал маркази”нинг фаолият олиб бораётганлиги, радио ва телевидениеда жаҳон тилларида дастурлар ва эшиттиришларнинг

мунтазам намойиш этилиши, мазкур тилларда матбуот нашрларининг мавжудлиги мамлакатимизда “Туркистон умумий уйимиз” ғоясини шакллантиришда муҳимдир. Умумтуркий халқларнинг ўзига хос адабиёти, санъати ва маданияти, урф-одат ва анъаналари, тарихий-адабий меросини ўрганиш орқали улар билан инсонпарварлик, тинчликпарварлик йўлидаги муносабатларни янада мустаҳкамлаш мумкин.

Инсоният тарихи тараққиётида қадимги туркийларнинг муҳим ўрин тутганликлари, жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшганликлари тарихшунослар томонидан эътироф этилган. Эрамиздан аввалги асрларда сак, массагет қабилалари Турон заминда яшаган бўлсалар, VI аср охирларида турк ҳоконлиги чегаралари Византия, Эрон, Ҳиндистон ва Хитойгача бориб етган¹. Бу ҳудудларда яшаган туркий халқлар қадимдан ўзининг тарихи, маданияти, тили, ёзуви, санъати ва адабиётига эга бўлганлар. Туркий қавмга мансуб халқларнинг тарихий илдизлари бир, тили, дини, урф-одат ва анъаналари, қадриятлари муштарак бўлиб, даврлар ўтиши билан айрим ўзига хосликлар пайдо бўлган. Қадимдан ёнма-ён яшаган туркий халқларнинг адабиёти ҳам ўзаро таъсир ва адабий алоқалар натижасида тараққий этган. Туркий қавмга мансуб айрим халқлар миллий ўзига хос хусусиятлар билан ривожланиши асносида бошқа туркий халқлар билан ҳам ўзаро алоқа ва муносабатда бўлган ҳамда адабиётларининг ривожига бир-бирини бойитган. Бу халқлар адабиётини алоҳида ва қиёсий-типологик ўрганиш умумтуркий адабиёт масалаларини ҳал этишда аҳамият касб этади.

Дунёдаги ҳар бир халқнинг ўзига хос бетакрор тарихи, маданияти, адабиёти бор. Муайян халқнинг тарихи шунчаки кечмиш, воқеа-ҳодисалардангина иборат бўлмайди, балки шу воқеа-ҳодисалар рўй берган вақтда бунёд этилган маданият, санъат ва адабиётдан ҳам таркиб топади. Ҳар бир халқ, миллат яратган маданият, санъат ва адабиёт шу халқнинг миллий мероси ва бойлиги саналади ҳамда шу халқнинг номи билан аталади, бирор

---

¹Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. –Тошкент: “Фан”, 2007.- 9-бет.

туркий халқ томонидан яратилган мерос ўз навбатида барча туркий халқларнинг умуммаданий мероси ҳисобланади.

Шарқ халқларига, шунингдек, юртимизнинг тарихий-ижтимоий заминига алоҳида эътибор қаратар экан, Президентимиз Ш.Мирзиёев шундай дейди: “Маълумки, туркийзабон давлатлар халқлари ноёб ва бебаҳо маданий, тарихий ва маънавий меросга эга бўлиб, улар бутун инсониятга тегишли. Мамлакатларимизда туркий ва ислом цивилизациясининг тарихий обидалари, буюк алломалар, шоирлар, мутафаккирлар ва санъаткорларнинг мероси сақланиб келинмоқда. Ушбу бебаҳо бойлик бутун инсониятга тегишли, зиёрат туризмини ривожлантириш орқали уни бутун дунёга кўрсатиш керак. Иқтисодий индустрия каби туризм ҳам давлатлар ва халқларни яқинлаштиришда муҳим роль ўйнайди”¹.

Туркий заминдаги адабиёт — халқнинг орзу-умидлари, интилишлари – бадиий-эстетик идеалларини ифодаловчи восита сифатида майдонга келган. Бу адабиёт ҳар хил адабий тур ва жанрларда тараққий топиб борди. Шеърӣй ва насрий асарлар адабиётнинг асосий кўринишини ташкил этади. Қадим замонлардан бери давом этиб келаётган адабиёт ва унинг ўзига хос тараққиётида тўпланган билимлар йиғиндиси фаннинг предмети, бу билим ва тажрибаларни келажак авлодларга етказиш, ўргатиш фаннинг вазифасини белгилайди. Жаҳон адабиёти фани адабиёт тарихи йўналишидаги соҳалардан бири ҳисобланади. Бу фан жаҳондаги барча халқларнинг узок йиллар, асрлар давомида яратилган адабиётини ўз ичига олади. Фан сифатида ҳар бир халқнинг бадиий адабиётини, унинг тарихий тараққиётини ўрганади ва ўргатади.

Ҳеч бир тарихий тараққиёт бир хилда текис ва равон кечган эмас, доимо кўриниши, шакли, мазмуни ўзгариб, ҳар ўзгарганда янги хусусиятлар касб этиб келган. Туркий халқлар адабиёти тарихи ҳам турли замонларда гоҳ кўтарилиш, гоҳ сусайишлар билан тараққиёт йўлидан борган. Ҳеч бир

---

¹ Sof.uz Шавкат Мирзиёев Туркия газетаси учун мақола ёзди 19.10 21:54 845 Ўзбекистон

халқнинг адабиётини унинг тарихий даврдан айри ҳолда ўрганиш мумкин бўлмаганидай, туркий халқлар адабиётини ҳам ўз асл моҳиятидан келиб чиқиб таҳлил этиш зарур. Аслида, дунёда қайси халқ бўлмасин, унинг адабиётини, тарихини холислик ва илмийлик тамойиллари асосида текшириш тўғри бўлади.

Қўлланма жаҳон адабиёти курси учун тузилган бўлиб, бу курс республикамизнинг педагогика институтлари ва университетларида филология мутахассислиги бўйича бакалавр даражасини олувчи талабаларга ўқитилади. Курсни ўқитишдан мақсад жаҳон адабиёти, туркий халқлар адабиёти тарихининг энг қадимги давр ёдгорликлари, халқ оғзаки поэтик ижодидан то бугунги кунга қадар бўлган даврдаги адабий жараён, маданий муҳит ҳамда ёзувчи, шоир ва драматурглар ҳаёти ва ижоди, уларнинг асарларида олға сурилган ғоялар билан таништиришдир. Олий таълим муассасалари учун тузилган дастурда кўрсатилганидек, жаҳон адабиёти фанининг мақсади “бадий адабиёт тарихи ва адабий-назарий тафаккур тадрижининг шахс ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини кўрсатиб бериш, талабаларнинг адабий-эстетик тафаккурини, юксалтириш, илмий мушоҳаданинг вужудга келиши кўникмаларини ҳосил қилиш, фаол ижодкорлик руҳи ва масъулиятини шакллантиришдан иборат.

I. ЎРТА АСРЛАР ШАРҚ АДАБИЁТИ

ФИРДАВСИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Режа:

1. Абулқосим Фирдавсийнинг ҳаётига доир.
2. “Шоҳнома” асарининг ёзилиш тарихи.
3. Достоннинг тузилиши, ғоявий-бадиий хусусиятлари, қаҳрамонлари ҳақида.

Таянч сўз ва иборалар: Фирдавсий, Маҳмуд Ғазнавий, “Шоҳнома” достони, “Шоҳнома” асарининг тузилиши, достон қаҳрамонлари, “Шоҳнома” достонида мифологик ва тарихий образлар.

Абулқосим Мансур Ҳасан Фирдавсий Тусий тахм. 934 йилда Тус шаҳри яқинидаги Табарон (айрим манбаларда Бож) қишлоғида деҳқон оиласида туғилган. Унинг отаси Тус шаҳри ҳокимининг боғида боғбонлик қилган деган маълумотлар учрайди. Дастлабки саводини чиқаргач, Тус ва Нишопур шаҳарларидаги мадрасаларда таҳсил олади. Араб ва паҳлавий тилларини ўрганади. Жуда кўп илм, фан асосларини ўзлаштиради. Шу сабабли уни “ҳаким”, яъни донишманд деб аташади. У ёшлигидан бадиий ижод билан қизиқади, шеърлар машқ қилади. Бироқ илк шеърлари ҳозиргача етиб келмаган. Фирдавсий қадимий юнон, эрон, ҳинд адабиёти, тарихи, фалсафасини чуқур ўрганади. Унинг “Юсуф ва Зулайҳо” достонини ёзгани тахмин қилинади. Фирдавсийнинг сарбозлик қилгани, яъни аскар бўлгани айтиб ўтилади. Шунингдек Тус яқинидаги она қишлоғида ота касби боғдорчилик ва деҳқончилик билан шуғулланган.

Фирдавсийнинг ёшлик йиллари сомонийлар ҳукмдорлиги даврига тўғри келади. Ҳукмдорлар ўзларининг шонли тарихини муҳрлаб қўйиш, шон-шуҳрат қозониш учун катта бир асар яратишни Абу Мансур Дақиқийга топширадилар. Шоир минг байт битганида фожеали вафот этади, шундан сўнг Бухоро амири Нух ибн Мансур Сомоний (бошқа манбада Маҳмуд Ғазнавий) Фирдавсийни хузурига чақириб “Шоҳнома” достонини битказишни буюради.

Фирдавсий “Шоҳнома” достонини ўттиз йил давомида ёзади. Достон 60 минг байтни ташкил қилади. Асарнинг ёзилгандан кейинги тақдири хусусида турли туман ривоятлар учрайди. Достоннинг ҳар бир мисрасига бир олтин динар ваъда қилган Маҳмуд Ғазнавий асар якунлангач, 120 кумуш динар юборади. Бундан аччиқланган Фирдавсий кумуш тангаларнинг бир қисмини ҳаммомчига, иккинчи қисмини шарбат сотувчига, учинчи қисмини уни олиб келган кишига бериб юборади. Шоирнинг бу хатти-ҳаракатларидан хабар топган Маҳмуд Ғазнавий (айрим манбаларда Фирдавсий Маҳмуд Ғазнавийни ҳажв қилгани учун) шоирни фил оёқлари тагига ташлашни буюради. Фирдавсийнинг ёр-дўстлари уни огоҳлантиришади ва шоир Ғазна шаҳридан чиқиб кетишга мажбур бўлади. Узоқ вақт мусофирликда Ироқ ва Бағдодда умр кечиради. Йиллар ўтгач, Султон Маҳмуд Ғазнавий ғуз қабиласи билан (бошқа манбада Ҳиндистондан қайтаётганда бир қалъани эгаллаш пайтида) жангу жадал олиб бораётганда музокара ва ёзишмалар вақтида унга мардлик, жасорат мазмунидаги шеърини жавоб йўллашади. Ғазнавий бу шеър кимники, деб қизиққанида, улар Фирдавсий номини айтадилар. Маҳмуд Ғазнавий хатосини англаб, тиллалар (айрим манбаларда 60 минг олтин динар) ортилган туя карвонларини Тусга Фирдавсий ҳузурига жўнатади. Шаҳарнинг Рудбор дарвозасидан карвон кириб келаётганида, Разон дарвозасидан шоирнинг тобути чиқаётган эди. Айтишларича, ушбу тиллаларни шоирнинг қизига тортиқ этишганда, у ҳам олишдан бош тортган.

Фирдавсий 1030 йилда вафот этади. Уни “рофизий”ликда айблашиб, ўша давр руҳонийлари мусулмонлар қабристониغا қўйилишига қарши бўладилар. Шоирни отасидан қолган кичик чорбоғга дафн этадилар.

“Шоҳнома” ҳажман энг йирик асар бўлиб, жаҳон адабиётида алоҳида ўрни бор. Достон Эрон ва Турон халқларининг тўрт минг йиллик тарихини камраб олади. Асарни ўрганган олимлар уни 3 қисмга бўладилар: 1) Энг қадимги афсона ва ривоятлар баён қилинади. 2) Халқ қаҳрамонлари ҳақидаги ривоят ва қиссалар баёни. 3) Тарихда ўтган шоҳлар ҳаёти ҳикоя қилинади.

Достонда энг қадимги даврдан то сосонийлар подшоҳи Яздигард III давригача, яъни арабларнинг Эронга бостириб киришигача бўлган воқеалар тасвирланади. Воқеалар қамровининг кенглиги, минглаб персонажларнинг иштироки, композицион қурилишининг мураккаблиги, юздан ортиқ сюжетларнинг бир тизимга бирлаштирилиши билан ўзига хосдир.

“Шоҳнома” 4 сулола, 50 дан ортиқ подшоҳларнинг тарихига битилган бўлса ҳам, унда халқдан чиққан қаҳрамонлар, ботирлар, оддий халқ вакилларининг ватан учун кураши, садоқати тараннум этилади. Достондаги воқеалар эрамизгача бўлган 3223-йилдан бошланади. Тарихи баён этиладиган тўрт сулола қуйидагилардир: а) пешдодийлар сулоласи - эрамизгача бўлган 3223-782-йиллар; б) каёнийлар сулоласи - эрамизгача бўлган 782-50-йиллар; в) ашканийлар сулоласи - эрамизгача бўлган 50-йилдан эрамизнинг 150-йилига қадар; г) сомонийлар сулоласи - эрамизнинг 150-651-йиллари.

“Шоҳнома” достонидаги воқеалар моҳиятига кўра одатда уч қисмга бўладилар: 1) Мифологик; 2) қаҳрамонлик; 3) тарихий қисмлар. Мифологик қисмга энг қадимги давр воқеалари ва “Авесто”дан олинган миф, мифологик сюжетлар киради. Қаҳрамонлик қисмига эса эрон ривоятлари мансуб ҳисобланади. Тарихий воқеликлар баёнига Рустам, Сиёвуш, Искандар, Исфандиёр, Баҳром Гўр билан боғлиқ сюжетлар киради.

Достоннинг аҳамияти шундаки, у келгусидаги яратилажак “Хамса”ларга замин бўлди. “Шоҳнома”даги Искандар, Баҳром кабилар “Хамса”нинг тўртинчи ва бешинчи достонлари қаҳрамонларидир.

Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си ер юзидаги биринчи ва машҳур подшо Жамшид ҳақидаги достон билан бошланади. Тахмурасп Жамшиднинг отаси бўлиб, унинг вафотидан кейин ўғли тахтга чиқади. Унга нафақат одамлар, девлар ва жониворлар бўйсунар эди. Жамшид жуда узоқ яшайди, етти юз йил ҳукмронлик қилади. Бу даврда темир кашф этилади, ҳарбий қурооллар ишлаб чиқилади, хаммомлар қурилади, одамлар юнгдан кийим-кечаклар тикишни, тўқишни ўрганадилар. Ғишт қуйиш, қаср ва бинолар қуриш, тоғлардан

маъданлар ковлаб олиш ишларини ўзлаштирдилар, табобат ривож топди. Илк марта кемалар қурилиб, одамлар сув йўли билан ўзга мамлакатларга боришни ўргандилар. Жамшиднинг буйруғи билан самода парвоз қиладиган тахт қурилди. Девлар тахтни осмонга кўтариб учирган вақтни одамлар “Наврўз” деб атадилар. Жамшид даврида ўлим йўқ, қаҳатчилик мавжуд эмас эди. Шу боисми подшо кибру ҳавога берилиб кетиб ўзини “Худо” деб атади. Халқ ундан юз ўгиради, ўзларига Заҳҳокни подшо қиладилар. Заҳҳок Эрон тахтига келганда Жамшид қочиб кетади. Уни халқ юз йилдан кейин Чин дарёси яқинидан топиб ўз қасдини олади.

Заҳҳок минг йил ҳукмронлик қилади. Унинг даврида сеҳр жоду, хурофот авж олиб, илм, маърифат сусаяди. Жамшиднинг сингиллари Арнавоз ва Шаҳрнозни Заҳҳок тутқунликда сақлаб, уларга сеҳр жодуни ўргатади. Заҳҳокнинг елкасида иккита илон ўсиб чиққан эди. Шу боис уни “Заҳҳоки Морон” (“мор” – илон) деб аташар эди. Ана шу илонларга одамнинг миясини пишириб едирар эдилар. Заҳҳок бир куни туш кўради: учта йигитдан бири хўкиз бошли гурзиси билан Заҳҳокнинг бошига уриб, Дамованд тоғига судраб олиб боради. Заҳҳокнинг тушидаги йигит Фаридун эди. Дастонда иккисининг кураши, темирчи Кованинг Фаридунга ёрдам бериши ҳикоя қилинади. Охири Заҳҳокнинг туши ҳаётда рўй беради: Фаридун хўкиз бошли гурзи билан Заҳҳокнинг бошига туширади, унга овоз келадикки, Заҳҳокни ўлдирма, Дамованд тоғига олиб бор. Фаридун бу буйруқни бажаради.

Манучеҳр давлатидаги Сом узоқ вақт ўтиб фарзандли бўлади. Боланинг юзи жаннатмонанд, лекин сочлари оқ эди. Сомга бу ёқмайди ва ўғлини ўлдиришни буюради. Болани Элбурз тоғи этагига олиб бордилар. Бу ерда Семурғ макон тутган эди. Семурғ гўдакни олиб уясига, болаларининг ёнига қўяди. У қуш болалари билан вояга етади. Сом эса бир куни туш кўради: Ҳинд тоғидан бир одам пайдо бўлиб, унинг орқасида бир қул сипоҳ билан келар эмиш. Унинг бир томонида мўъбад, иккинчи томонида эса бир

донишманд бор экан. Тушнинг таърифини билишдан аввал Сом ўғлини кайтариб келиш учун Элбурз тоғига боради. Унинг ўғли Золга Семурғ ўз патидан бериб, бошига бирор қийин кун тушса, уни куйдиришни ва ўша заҳоти ёрдамга етиб келишини айтади. Сом ўғли Золни Сейистонга олиб келади. Сом Мозандарондаги исёнчиларни бостириш учун кетганда ҳокимиятга Золни кўтаришади. Зол илм ўрганади, ҳарбий ишлардан ҳам сабоқ олади. Кунлардан бир куни Зол Меҳробшоҳ билан суҳбатда бўлади. Меҳробшоҳ Заҳҳок наслдан эди. Унинг қизи Рудобани Золга мактаб, таърифлашгандан сўнг унга ошиқ бўлади. Рудобанинг ҳам Золга ишқи тушади. Уларнинг аҳду паймонидан қизнинг онаси Синдўхт хабар топиб бу никоҳга қарши бўладилар. Лекин юлдузшуносларнинг башорати бу никоҳни хайрли деб билиб, улардан ажойиб паҳлавон туғилишини, Эрон шоҳларининг хизматида бўлгувчи Рустамдан маълумот беришади. Рустам онадан жуда бақувват, паҳлавон бўлиб туғилади. Достоннинг кейинги қисмларида Рустамнинг етти саргузашти: оти Рахш билан девларни енггани, жангдан сўнг ов қилиши ва булоқ сувига етиши, аждаҳо билан жанг қилиши, жодугарни ўлдириши, Авлодни енгиши, Аржанг дев билан кураши, оқ девни ўлдириши воқеалари баён этилади.

Рустам Турон чегараларига овга бориб, қулонларни тутиб ўтда пишириб еб ухлаб қолади. Унинг оти Рахшни шу ердаги одамлар тутиб Самангонга олиб борадилар. Рустам уйғониб отини излаб, Самангонга боради. Самангон шоҳи Рустамга бир кеча қолишини, унинг отини эса топилишини айтади. Шоҳнинг қизи Тахмина тунда Рустамнинг олдига келади. Тахмина Рустамдан ўғил кўради, унинг исмини Сухроб қўядилар. Лекин Рустам ўз юртига қайтиб кетгани учун ўғли ҳақида ҳеч нарса билмайди. Сухробга онаси унинг аждоди ҳақида гапириб беради. Вояга етган Сухроб бобоси Сомга ўхшар эди. Сухроб Эрон шоҳини маҳв этиб, тахтни отаси Рустамга олиб беришни, ўзи эса Туронга подшо бўлишни ният қилади. Эронга юриш қилганида Афросиёб Рустам ва Сухробни танишига йўл

қўймайдилар, ўғилнинг отани ўлдиришини кўзлайдилар. Жанг майдонида Суҳробга фақат Рустамгина тенг кела олишини билиб, Рустамни хат орқали чақирадилар. Суҳробнинг қўли баланд келганда Рустам, одатимизга кўра илк курашда йиқилганни ўлдирмайдилар, дейди. Иккинчи марта кураш тушганларида Рустам Суҳробни йиқитади ва ўлдиради.

Кейинги достон Сиёвуш ҳақида бўлиб, у билан боғлиқ саргузаштлар баёни берилади. Тус ва Гев Турон тупроғида бир қизни учратиб қолишади. У Афросиёбнинг укаси Гарсеваз авлодидан, она томонидан Фаридунга боғланар экан. Иккиси ҳам қизга эга чиқмоқчи бўлганда, уларнинг тортишувини ҳал қилиш учун ҳамроҳлардан бири, бу қизни Ковусшоҳга олиб боришни, у масалани ҳал қилиб беришини маслаҳат берадилар. Ковусшоҳ эса бу ихтилоф ҳал бўлди, қиз шоҳга муносиб дейди. Қиз Ковусшоҳдан ўғил туғади. Уни Сиёвуш деб атайдилар. Рустам Сиёвушни тарбия қилади. Сиёвуш вояга етганда Ковуснинг ёш хотини Судоба уни йўлдан урмоқчи бўлади ва унга тухмат қилади. Сиёвушга иккинчи марта тухмат қилинганда уни оловдан оти билан сакраб ўтишини, агар у пок бўлса ўтда куймаслигини айтадилар. Сиёвуш оловдан сакраб ўтади. Турон шоҳи Афросиёб Эронга хужам қилганда Сиёвуш ўғай онанинг фитналаридан қутулиш учун жангга киради. Қаттиқ жанг боргач, Афросиёб билан Сиёвуш сулҳ тузади, бу эса Ковусга ёқмайди, Сиёвуш ва у бошлиқ аскарларни ўлдиришни буюради. Сиёвуш Афросиёбдан бошқа юртга ўтиб кетишга йўл беришни сўрайди. Афросиёб Сиёвушни саройда олиб қолади ва қизи Фарангисни унга никоҳлаб беради. Афросиёбнинг укаси Гарсеваз Сиёвушни тахтга эга чиқади, деб уни ўлдиртиради. Унинг хотини Фарангисдан эса Кайхусрав туғилади.

“Шоҳнома”да эзгулик ва ёвузликнинг кураши, вафо ва хиёнат, ватанга муҳаббат, ор-номус кабилар тараннум этилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Фирдавсий таржимаи ҳолини сўзлаб беринг.
2. “Шоҳнома” достонининг ғоявий-бадиий хусусиятлари қандай?

3. Асарнинг шухрати нимада деб ўйлайсиз?

4. Асардаги мифологик ва тарихий сюжетлар ҳақида сўзланг.

xxx

“Шоҳнома”дан

Каюмарс

Нақлин бошлаб дейди сўзамол деҳқон,

Жаҳон тожин илк бор киймиш қай инсон?

Илк бор шоҳлик тожин кийган киши ким

Тарихин эслолмас бирорта ҳаким.

Ота сўзин такрор этади ўғил,

Бободан отага ўтади нақл.

Улуғлик аввало кимга бўлди ёр

Ким бўлди бундайин номга сазовор.

Қадим номаларни ўқиган доно

Ботирлик қиссасин айлабон ифшо.

Дейди: “Одат қилмиш тахту тож, кулоҳ

Каюмарс номли шоҳ, саодатли шоҳ”.

Ҳамал буржга кириб қолганда офтоб,

Жаҳон ёриб кетди, нурланарди об.

Осмон шодлигидан кулиб боқарди,

Ер юзи ёшариб, чечак тақарди.

Каюмарсга жаҳоншоҳлик буюрди,

Илк бора манзилин тоғ ичра қурди.

Тахту бахтин топиб тоғдан фаровон,

Йўлбарс терисидан қиларди чопон.

У бошлаб инсонни қилди парвариш,

Янгиланди кийим кечак ва емиш.

Ўттиз йил оламда шоҳлик қилди у,

Нур сочиб, қуёшу моҳлик қилди у.

Адабиётлар:

1. Холмўминов Ж., Ҳазратқулов Ж. Форсий адабиётнинг жаҳон адабиётидаги ўрни – Т., 2012.
2. «Шаҳнома»нинг туркча таржумаси. Чўлпон. «Маориф ва ўқитғувчи» журнали. 1925 йил, №5—6.
3. zīyouz. Абулқосим Фирдавсий.
4. Фирдавсий А. Шоҳнома. (Сайланма). – Т., 2012.

УМАР ХАЙЁМ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Режа:

1. Умар Хайём ҳаёти ҳақида.
2. Ижодий фаолияти.
3. Умар Хайём ижодининг илмий жиҳатдан ўрганилиши, асарларининг таржималари.
4. Умар Хайём рубоийлари таҳлили.

Таянч сўз ва иборалар: форс шеърляти, Умар Хайём, рубоий устаси, Умар Хайём рубоийлари, Умар Хайёмнинг фалсафий қарашлари.

Жаҳон адабиётида Умар Хайём номи билан таниқли бўлган шоирнинг асл исми Ғиёсиддин Абулфатҳ Умар ибн Иброҳим Хайём Нишопурий, тахаллуси Хайёмдир. Умар Хайём 1048 йил, 18 майда Нишопурда хунарманд оилада таваллуд топади. “Хайём” тахаллуси ота касби “хайма”дан олинган бўлиб, чодирни англатади. Шоирнинг ота-боболари чодир тикувчи бўлганлар.

Бўлғуси шоир дастлаб Нишопурда таҳсил олади, сўнг Бухоро, Самарқанд, Балхда ҳам бўлади. Балхда давр олимларидан бири Муҳаммад Мансурдан таҳсил олади. Тож-тахт учун кураш сулолалар ўртасида авж олган вақтда Умар Хайём Балхдан кетишга мажбур бўлади. У Самарқанд қозикалони Абутоҳир ҳузуридан паноҳ топади, кейинроқ эса Бухоро ҳокими Шамсулмулк Қорахоний даргоҳида бўлади. Умар Хайёмни салжуқийлар ҳукмдори Жалолиддин Маликшоҳ ва унинг вазири Низомулмулк саройга таклиф қиладилар, олим ва шоир расадхона ташкил қилади. Исфаҳондаги

мазкур расадхонада Умар Хайём 1074-1079 йилларда йил тақвимини кашф қилади. Маълумотларга кўра мазкур тақвим Европада 500 йил кейин жорий қилинган Григориан календаридан ҳам аниқроқ бўлган. Бадиий ва илмий ижодда ўзини Ибн Синонинг шогирди билган Умар Хайём устозининг асарларини, хусусан “Хутба” фалсафий рисоласини арабчадан форсчага таржима қилиб, шарҳлаб берган. Умар Хайём илм-фанга оид асарларини ёзишда устозига эргашган.

Жалололиддин Маликшоҳ 1092- йили вафот этгандан кейин, у қурдирган расадхона ва бошқа илм даргоҳлари бузиб ташланади. Умар Хайём бир неча ҳамроҳлар билан ҳажга кетади. Қайтишда эса салжуқийларнинг янги пойтахти Марвга келади. Умар Хайём 1097 йил Хуросонда табиблик билан шуғулланади, шу даврда форс тилида “Борлик умумийлиги ҳақида” рисоласини ёзади.

Олим ва шоир умрининг сўнгги ўн-ўн беш йилларини Нишопурда муҳтожлик ва ёлғизликда ўтказади. Кўп мутолаа қилади. Айрим маълумотларга кўра, ҳаётининг сўнгги дамларида устози Ибн Синонинг “Шифо китоби”ни ўқийди. Китобнинг “Ягоналик ва умумийлик” бўлимига келган вақтида хат чўпни саҳифага қистириб қўяди ва сўнгги ибодатни бажаргач оламдан ўтади. Бу воқеа 1123 йилда Нишопурда рўй беради.

Ижодий фаолияти. Умар Хайём математик, астроном, файласуф ва шоирдир. У алжабр, хандаса, дин, маданият, мусиқа соҳаларига оид ўн бешга яқин илмий асарлар ёзган. Унинг “Рисолат ул-қавн ва-т-таклиф” (“Коинот ва унинг вазифалари ҳақида рисола”), “Рисола фи-л-вужуд” (“Борлик ҳақида рисола”), “Рисола фи куллиёти вужуд” (“Борликнинг умумийлиги ҳақида рисола”) асарлари ўз даврида, бугунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ. У 1077 йилда юнон олими Евклиднинг асари билан танишиб шарҳлар битади. Бу асар „Рисола фи шарҳи мо ашкала мин мусодарат китоб ул - Икclidис“ („Евклид китоби муқаддималаридаги мушкулотлар шарҳи ҳақида рисола“) деб номланади. Унда бутун сонларнинг илдизини топиш йўллари кўрсатиб

берилган. „Рисола фил бароҳийн ала масойил ал-жабр вал-муқобала“ (“Алгебра ва муқобала (қаршилик назарияси) исботлари ҳақида рисола”), “Мушкулот ул-ҳисоб” (“Арифметика мушкулотлари”) асарларида у юнон олимларининг аниқ фанларга доир қарашларини араб тилида шарҳлаб, бу илмий назарий ечим ва хулосаларни тадрижий давом эттирган. Шунингдек математик, физик тенгламаларнинг моделларини ишлаб чиққан.

Умар Хайёмнинг тақвим тузиш, табиат ҳодисаларини аниқлаш, юлдузларни кузатиш ишларининг мантикий давоми сифатида “Наврўзнома” асари майдонга келган. Бу асар XII аср форс насрининг дурдонасидир. Асарда Наврўзнинг пайдо бўлиши, унинг генезиси, шарқ халқларининг байрам вақтида ўтказиладиган урф-одат, анъана ва маросимлари ҳақида маълумотлар берилади, халқ ўртасида мавжуд ҳикоят ва ривоятлар келтирилади.

Умар Хайём бадиий ижод билан махсус шуғулланмаган, шоирликка даъво ҳам қилмаган, асарларидан девон тузмаган. Асосан рубоийлар ижод қилган ва уларни илмий асарлари ҳошиясига битиб қўйган. Умар Хайёмни илмий асарлари эмас, ҳошияларга битилган рубоийлари дунёга машҳур қилди. Умар Хайём рубоийларининг сони ўн биттадан бир минг икки юзтагача деб белгиланади.

Умар Хайём ҳақида Низомий Арузий Самарқандий 1156 йилда ёзилган “Мажмуаи наводир” (“Нодирлар ҳақида мажмуа”) асарида “ҳужжат ул-ислом”, яъни “ислом ҳужжати” деб юксак баҳо беради.

Умар Хайём жаҳон адабиётида рубоий устаси деб эътироф этилади. Рубоийларининг ҳаммаси ҳам шоирга тегишли эмас, деган қарашлар ҳам бор. Сабаби куфр, даҳрийлик ва бошқа шунга ўхшаш мавзуларнинг рубоийларда ифодаланиши “ҳужжат ул ислом” баҳоси берилган Умар Хайём дунёқараши учун тамоман зиддир. Бундай рубоийларни ислом динига қарши баъзи кишиларнинг ўзлари тўқиб чиқарган, деган фикрлар бор. Сўнгги

изланишларга кўра Лондонда сақланаётган Умар Хайём рубойлари кўлёмасининг сохталиги аниқланди¹.

Умар Хайём ижодининг илмий жиҳатдан ўрганилиши, асарларининг таржималари. Умар Хайём ва унинг рубойлари ҳақида XVIII асрдан кейин изланишлар олиб борилди. Дастлабки тадқиқот Оксфорд университети профессори Томас Гайдга тегишли бўлса, сўнгра Фон Гомер Биргестел ва Меме Николослар тадқиқот ишларини олиб бордилар. 1859 йили инглиз шоири ва таржимони Эдуард Фицжералд Умар Хайёмнинг 70 та рубойсини таржима қилади. Инглиз тилидаги таржима орқали жаҳоннинг бошқа тилларига ўгирилади ва Хайём рубойлари кўплаб халқларга етиб боради.

Умар Хайём рубойларини дастлаб Ўзбекистонда Шоислом Шомуҳаммедов ўзбек тилига таржима қилган. Кейинроқ Жамол Камол, Эргаш Очилловлар шоир рубойларини ўзбекчалаштирганлар.

Маълумотларга кўра, Америкада Умар Хайём асарлари асосида театрлаштирилган сахна асари, Лондонда маҳсус хайёмхонлар саройи мавжуд. Уларда шоир рубойлари ҳам аслида, ҳам таржимада бадиий сўз усталари, моҳир нотиклар томонидан ўқилади. Шарқда бундай сахна асари —“Ўз-ўзим билан суҳбат” Тожикистон халқ артисти Маҳмуджон Воҳидов томонидан яратилган. Шерали Жўраев, Фаррух Зокировлар ҳам Хайём рубойлари асосида кўшиқлар яратганлар².

Савол ва топшириқлар:

1. Умар Хайёмнинг ижодий фаолияти ҳақида нима биласиз?
2. Шоир рубойларининг мавзу ва ғояси қандай?
3. Қуйидаги рубойларни таҳлил қилинг.

XXX

---

¹http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=354&Itemid=49

² http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=354&Itemid=49

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси — жавҳари ҳам биз.
Тўғарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи — гавҳари ҳам биз.
***

Сен-мендан олдин ҳам тун-кун бор эди,
Айланган фалак ҳам бутун бор эди.
Тупроққа авайлаб қадамнингни қўй,
Бу тупроқ қора кўз бир нигор эди.
***

Кулол дўконига кирдим бир сафар,
Дастгоҳда ишларди уста кўзагар,
Гадо қўлидан-у, шоҳнинг бошидан,
Кўзанинг бўйни-ю дастасин ясар.
***

Бизлар бўлмасак ҳам жаҳон бўлғуси,
Бизлардан на ному нишон бўлғуси,
Аввал-ку йўқ эдик, етмовди ҳалал
Яна бўлмасак ҳам, ҳамон бўлғуси.

Адабиётлар:

1. kh-davron kutubxonasi. Mumtoz fors she'riyatidan
2. “333 ruboiy”. Toshkent: “Musiq’a”, 2007. Jamol Kamol tarjimalari.
3. Habibulla Jo‘rayev “Sharq yulduzi” jurnali, 2015. 3-сон.
<https://saviya.uz/ijod/adabiyotshunoslik/bobur-va-umar-hayyom/>

РУДАКИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Режа:

1. Рудакий таржимаи ҳоли.
2. Адабий мероси ва ижодининг ўрганилиши ҳақида.
3. Рудакий асарларининг маърифий аҳамияти.

Таянч сўз ва иборалар: Рудакий, форс-тожик шеърятининг асосчиси, “Одам уш-шуаро”, “Қариликдан шикоят”, “Калила ва Димна” достони таржимони, “Синдбоднома” муаллифи.

Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий (ابو عبدالله جعفر بن محمد بن حكيم بن عبدالرحمن بن آدم) 860 (243 х.й.) йилда Самарқанд яқинидаги Панжрудак (ҳозирги Тожикистон республикасида) қишлоғида деҳқон оиласида таваллуд

топади. У шоир, адиб, созанда, форс олими, форс шеърятининг асосчиси. Рудакийни форс-тожик адабиётининг Одам уш-шуароси (Одам Атоси) деб атайдилар. Дарҳақиқат, форс-тожик адабиётининг шаклан ва мазмунан ривожда шоир ижоди катта аҳамиятга эга.

Рудакий яшаган даврда Мовороуннахрнинг Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Миср, Сурия каби давлатлар билан савдо-сотик, адабий-маданий алоқалари ижобий ҳолатда эди. Айниқса, Самарқанд, Бухоро, Урганч, Марв, Нишопур, Балх, Зарафшон каби шаҳарлар йирик марказлардан бўлиб, бу ерда илм-фан, маърифат, маданият ривожланган эди.

Рудакий ёшлик чоғидан адабиёт, шеърят, нотиклик билан қизиқди. Унинг мусиқадан устози Абул Аббос Бахтиёр бўлиб, шоир бу фанни ҳам жуда яхши ўзлаштиради. Дастлабки саводини ўз қишлоғида чиқарган Рудакий мукамал таҳсил мақсадида Самарқанд шаҳрига боради. Тез орада билими ва иқтидори туфайли Самарқанд ва Бухорода, шарқ мамлакатларида шуҳрат қозонади. Бу даврда Бухорода Наср II ибн Аҳмад Сомоний ҳукмдорлик қилар эди. Рудакий адабиёт, мусиқадан ташқари фалакиёт, тасаввуф, фалсафа, юнон фалсафаси каби фанларни мукамал ўзлаштирган.

Бухоро ҳукмдори Наср II ибн Аҳмад Сомоний Рудакийни Бухорога, саройга таклиф қилади. Шоир бир неча вақт Бухорода яшайди. Рудакийнинг онадан туғма кўзи ожиз бўлиб туғилганини айтадилар. Баъзи манбаларда эса Наср II ибн Аҳмад Сомоний томонидан шоирнинг кўзига мил тортиб кўр қилингани ва саройдан ҳайдалгани кўрсатилади. Бунинг сабаби саройдаги фитна-фасод, иғволар туфайли Рудакийни қарматлик*да айблайдилар. Адабиётшунос Э.Очиловнинг берган маълумотга кўра “1956 йили шоир калла суягини текшириб кўрган антрополог-хайкалтарош М.Герасимов кўз

---

* Қарматлар – исмоилийларнинг асосий шаҳобчаларидан бири тарафдорлари. Қарматлар ҳаракати 9-а. охирида жанубий ироқда вужудга келган, Сурия ва Яманга тарқалган. Дехқонлар, кўчманчи бадавийлар ва хунармандлардан ташкил топган. Улар аббосийлар халифалигига қарши кўзғолонларга бошчилик қилган. Қарматлар ерга жамоа эгалигини, умумий тенглик ғояларини тарғиб этишган. (Қарматлар – hadis.uz. <https://hadis.uz>> term)

косасида қолган излардан шоирнинг кўзи куйдирилиб кўр қилинганлигини аниқлади”.

Шоир Рудакий Бухородан ўз қишлоғига келиб умрининг охиригача кашшоқликда шу ерда яшайди. Рудакий 941 йилда вафот этади, уни ўз қишлоғида дафн этадилар.

Шоир ижодий мероси. Рудакий ижодий меросини 700.000 мисрадан 1 млн. 300 минг мисрагача деб белгилашади. Муҳаммад Авфийнинг берган маълумотига кўра шоир адабий мероси юз китобдан иборат бўлган. Рудакийдан бизгача етиб келган асарларининг ҳажми 1840 мисра деб белгиланади. Бу асарлар икки қасида, ғазал, қитъа, эллик рубой ва маснавий жанрига мансуб. “Модари ман”, “Дар васфи Бухоро” ва “Шикоят аз пири” (“Қариликдан шикоят”) қасидалари машҳур бўлган. Рудакийнинг “Калила ва Димна” достонидан 88 мисраси етиб келган. Шоирнинг “Офтоб даврони”, “Ароис ан-нафоис” (“Нафис куртаклар”), “Синдбоднома” достони ҳам бўлгани таъкидланади.

Рудакий ҳаёти ва ижодининг ўрганилишида турли даврларда яратилган таъкир, тарихнависликка оид манбалар асос бўлади. XII аср шоири Рашид Самарқандий биронта шоир Рудакий сингари кўп асар ёзмаган, деб маълумот беради. Ас-Сомонийнинг «Китоб ул-ансаб» асарида “Рўдакийнинг шеърлар тўплами Ажам (араблар яшамайдиган) мамлакатларда машҳур. Айтишларича, Рудакий биринчи бўлиб форс тилида шеър ёзган шоирлардандир”, дейилган. Муҳаммад Авфийнинг “Лубоб ул авбоб” асарида шоир асарлари юз китобдан иборат экани айтилади. Бухоро ҳукмдорининг яқин дўсти Абуфазл Балъамий Рудакий ҳақида “У фақат машҳур шоир бўлибгина қолмай, балки ўз даврининг етук олими ҳам эди” деб баҳо беради. Давлатшоҳ Самарқандий эса “устод Рудакий адвор ва мусиқий фанида тамом кувватга эга эди... унинг илмлар ва кўп фанлардан воқифлиги бордир.

Шеърят турларидан қасида ва маснавийни (ҳам) яхши айтар эрди. Устод Рудакий хосу авом олдида баланд мартабага эришган”¹ дейди.

Абдурахмон Жомий “Баҳористон” асарида Рудакий ҳақида: “саккиз ёшида Қуръонни хатм қилиб, қориликка ўтган ва шеър ҳам ижод қила бошлаган. Чиройли овози туфайли ашула айтиш ва уд асбобини чалишга киришиб, бу санъатда маҳорат кўрсатди” деб ёзган эди.

1957 йида Рудакий шеърлари Мунирхон Муинзода томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб чоп этилади. Ўзбек китобхонлари илк бор Рудакий асарлари билан танишадилар. Шоир асарлари етук таржимон Шоислом Шомуҳаммедов томонидан ҳам таржима қилиниб икки марта нашрдан чиқади. Садриддин Айний: “Устод Рудакий ўз шеърларидан девон тузган дастлабки шоирдир”, — деб маълумот беради².

Шоислом Шомуҳаммедов шоир ҳаёти ва ижодини ўрганар экан, у ҳақда: “Рудакий араблардаги шеър ўлчови арузни чуқур ўрганиб, ўз халқи орасида кенг тарқалган кўшиқлар куйига татбиқ қилиш натижасида бир неча янги вазнлар ихтиро қилиб, арузни бойитган”³ деб ёзади.

Рудакий маснавийлари ва рубоийларини академик шоир Гафур Гулом ҳам таржима қилган. Адабиётшунос олим Эргаш Очилов ҳам Рудакий ҳаёти ва ижодини ўрганган ва асарларини ўзбекчалаштирган.

Рудакийнинг шеър ва маснавийларида инсон ҳаёти, умрни гўзал ва мазмунли ўтиши зарурлиги, маънавий фазилатлар васфи қабилар ҳақида ибратли фикрлар баён қилинади. Айниқса, унинг

Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.

Ёки:

Ҳар киши олмаса ҳаётдан таълим,

---

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (Б. Аҳмедов таржимаси). — Тошкент, 1981. 23-бет.

² Айний С. Асарлар. Саккиз жилдлик. 8-жилд (Мақолалар). — Тошкент, 1967. 193-бет.

³ Шомуҳаммедов Ш. Одамийлик иншоси. — Тошкент, 1984.

Унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим
мисралари ўзбек китобхонларининг кўнглидан жой олган.

xxx

МАСНАВИЙ

Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.

Ҳар қанча бўлса ҳам оламда аччиқ,
Аччиқроқдир доно дўстдан айрилиқ.

Одамдан юқори тураркан олам,
Билим оширмаққа муҳтождир одам.

Ақлли кишилар ҳар қайси тилда,
Ҳар қандай замонда, ҳар қайси хилда

Билимларни тўплаб, ҳурмат этдилар,
Тошларга нақш этиб, битиб кетдилар:

Одамлар қалбининг чароғи билим,
Ёмондан сақланиш яроғи билим.

Агар менга биров душманлик қилса
Ёки ёмон ният билан интилса,

Доимо дўстликни кўзлайман унга,
Мулоимлик билан сўзлайман унга.

xxx

Кўн бориғаю Ҳақни этиб ёд яша!
Дил берма такаллуфғаю озод яша!
Ғам чекма сира кўриб ўзингдан бойни,
Сендан-да фақирларни кўриб, шод яша!

xxx

Йўқлар мени йўқласа тасодиф ёлғиз,
Ҳолим сўрама сўзимдан ўзга ҳаргиз.
Жон лабга келар бўлса, кўзим мардумидан
Ўзга киши қатра сув томизмас, афсус...

xxx

Йўлчи йўли ёришар чироғингдан, ёр,
У ўлмаса бас ҳажру фироғингдан, ёр.
Куйган жигар ҳиди жаҳонни тутди,

Келмасми куюк ҳиди димоғингдан, ёр?!

xxx

Сенсиз бу офтоби жаҳонсўз бўлмас,
Сенсиз бу чироғи оламафрўз бўлмас.
Мендек сенга ошиқ каби ҳаргиз бўлмас,
Гар кўрмасам оразинг, менга рўз бўлмас.

xxx

Ишқ ичра, Рудакий, кўзга кўринмас жон,
Қонли йиғидан бўлди бу киприк маржон.
Рашк оташида фироқ азоби ғамидан
Мен қовриламан дўзахийлардек нолон.

xxx

Ғам манзилида асли жафокаш бизмиз,
Кўз ёши-ла кўнгли тўла оташ бизмиз.
Олам не ситам қилса, ситамкаш бизмиз,
Нохуш бу ҳаётда забуну ғаш бизмиз.

xxx

Кўнглим ишига шу зулфи-ку солди тугун,
Жон томирига юз орзу солди тугун.
Бор-йўқ умидим йиғидан эрди, афсус,
Бўғзимга висол кечаси у солди тугун.

xxx

Тўйдирмадими кўнглингни жабру жафо?
Кўзинг эриб оқмас боқсанг менга қиё.
Мен сени яқинроқ тутаман жонингдан,
Сен бўлса менга ёвуз ғанимсан гўё.

Адабиётлар:

1. 100 Марказий Осиё мутафаккирлари. Т.: «Yangi nashr», 2011
2. Абу Абдулло Рудакий. Бобо Тоҳир. Сайланма. — Тошкент, 1994. 7—81-бетлар.
3. Абдурахмон Жомий. Баҳористон (Ш. Шомуҳамедов таржимаси). — Тошкент, 1997. 67—68-бетлар.
4. Айний С. Асарлар. Саккиз жилдлик. 8-жилд (Мақолалар). — Тошкент, 1967. 193-бет.
5. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (Б. Аҳмедов таржимаси). — Тошкент, 1981. 23-бет.
6. Инжулар уммони. — Тошкент, 1988. 11—57-бетлар;
7. Каримова Ф. Ўзбек адабиётшунослигининг муҳим масалалари (адабий алоқалар). — Наманган, 2012.
8. Рудакий. — Тошкент, 1957.
9. Шомуҳамедов Ш. Одамийлик иншоси. — Тошкент, 1984.

ҲОФИЗ ШЕРОЗИЙ

Режа:

1. Ҳофиз Шерозий ҳаёт йўли.
2. Ижодий фаолияти.
3. Асарлари таҳлили.

Таянч сўз ва иборалар: форс шеърляти, Ҳофиз Шерозий, Ҳофиз девони, Ҳ.Шерозий ғазаллари.

Ҳофиз Шерозий (1326-1389) шарқ шеърлятининг етук вакили, лирик шоир ва мутафаккирдир. Унинг асл исми Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз бўлиб, Эроннинг Шероз шаҳрида таваллуд топади. Шоирнинг таржимаи ҳолига доир тўлиқ маълумотлар мавжуд эмас. Бироқ Ҳофиз шеърларидаги хасби ҳол мазмунидаги байтлар орқали унинг ҳаёт йўлидан, турмуш тарзидан бохабар бўлиш мумкин.

Ҳофиз Шероз шаҳрининг Мусалло маҳалласида савдогар оиласида туғилади. Унинг авлод-аждодлари савдогарлик билан шуғулланганлар. Шу боис ҳам “хожа” номини қўшиб айтганлар. Ҳофиз Шерозийнинг бобоси Исфаҳонлик бўлиб, Шероз шаҳрида савдо-сотик ва хунармандчилик билан шуғулланган. Ҳофиз Шерозий оиласида уч ўғил бўлиб, у тўнғичи эди. Шоирнинг отаси эрта вафот этади ҳамда оила моддий қийинчиликда қолади. Ҳофизнинг тирикчилик машаққатлари сабабидан 1882 йилда Бомбейда нашр этилган девонда унинг новвойчилик қилгани қайд этилган. Айтишларича, шоир топган маблағининг бир қисмини ўзига ва оиласига, яна бир улушини мадрасага, қолганини муҳтожларга сарфлаган.

Илм-фанни мукаммал ўзлаштирган Ҳофиз Шерозий мадрасада мударрислик қилади. Ҳофиз Шерозий фикҳ, ҳадис, Қуръони Карим илмларини, араб тили ва адабиётини ўқиб ўрганади. Қуръонни 14 усулда кироат қила оладиган маҳоратга эга бўлади. У Қуръони Каримни ана шундай ўқий олгани, қиссаҳонлик кечаларида халқ китобларини ёқимли овоз билан ўқигани учун уни “ҳофиз” деб атаганлар. Кейинчалик бу ном унга тахаллус

бўлиб қолди. Шоир моҳир хаттот ҳам бўлган. Қуръони Каримни китобат қилган, шунингдек турли китобларни, Хусрав Дехлавийнинг “Хамса”сини кўчирган¹.

Шоирнинг адабиёт ва шеърятга иқтидорини секин-аста шаклланган. Бу ҳақда баъзи бир ривоятлар келтирилади: “Ҳофиз яшаган даврда Шероз Эроннинг илмий-маданий марказларидан бири эди. Саройдаги расмий адабий муҳитдан ташқари, шаҳар ҳунармандларининг қиссахонлик ва шеърхонлик давралари ҳам машҳур эди. Ҳофизни тарбиялаган ва элга танитган ана шу давралар бўлади. Бўлажак шоир бу давраларда иштирок этар ва баъзан ўз ижодидан намуналар ўқир эди. Лекин унинг шеърӣ машқлари ҳали хомлиги ва қиёмига етмаганлигидан кўпинча танқидга учрар, шинавандаларнинг ҳазил-мазахларига сабаб бўлар эди. Уни баъзан эрмак қилиш учун бундай давраларга атай чақирганлар. Бу тақдирлардан безган Муҳаммад бир куни машҳур шайх ва шоир Бобо Кўҳий қабрини зиёрат қилиб, ўзининг бахтидан ўксиб-ўксиб йиғлаганича мозор бошида ухлаб қолади. Тушига бир нуроний зот кириб: «Йўлга туш, сенга илм эшиги очилди», дейди. Ҳофиз кўзини очар экан, тилида қуйидаги матлаъли ғазал айланади:

Душ вақтам саҳар аз ғусса нажотам доданд,

В-андар он зулмати шаб оби ҳаётим доданд (235).

Мазмуни: «Кеча саҳар палласида мени қайғудан халос айладилар ва у зулмат тунида менга оби ҳаёт тутқаздилар». Авлиё зиёратидан қайтар экан, йўлда яна шинавандалар йўлиқадилар ва бирор-бир янги шеър ўқиб беришини сўрайдилар. Шоир ушбу ғазалини ўқир экан, ҳамма унга таҳсин ўқийди”².

---

¹ “Хамса”нинг иккинчи ва тўртинчи дostonларининг қўлёзма нусхалари ЎзРФА Беруний номидаги Шарқшунослик илмий тадқиқот институти жамғармасида 2179 рақами остида сақланади.

² Каримова Ф. Ўзбек адабиётшунослигининг муҳим масалалари. (Адабий алоқалар). – Наманган, 2012. 30-б.

Ҳофиз Шерозий баъзи вақтлар шоҳларнинг саройларида хизмат қилган. Жумладан, шоҳ Шужоъ Музаффарийнинг (1358-84) тахтга чиқишини қутлаган, шоҳ Мансурни (1388-92) улуғлаб, унга 6 ғазал, 1 қасида ва соқийнома бағишланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд¹. Шоир аксарият умрини йўқчиликда ўтказди, бу ҳолат унинг шеърларидан англашилади. Шоир асарларида шоҳлар томонидан қувилганини баён қилади. Ҳофиз кўп умрини Шероздан чиқмай ўтказган. Бир сафар Исфаҳон ва Яздда бўлган. Бироқ шоир шеърлари атрофдаги давлатларда ҳам машҳур бўлган. Масалан, Бангола ҳукмдори Султон Ғиёсиддин, Дакан подшоҳи шоҳ Маҳмуд Баҳманийлар ўз саройларига чақириб, шоирга совға саломлар жўнатганлар². Султон Аҳмад ва Увайс Жалойирий Бағдодга таклиф қилганлар. Лекин шоир бу таклифларнинг барчасини рад қилган. Шоир ҳақсўз ва адолатпарвар бўлгани учун юқори табақа вакилларига маъқул бўлмаган, улар Ҳофизни ўз измига солишни истаганлар. Адабиёт ва маърифатни ҳурмат қилган шайх Абуисҳоқ Инжу шоирни кўллаб турган, унга ҳомийлик қилиб ёрдам кўрсатган.

Ҳофиз Шерозий яшаган давр мўғуллар ҳукмронлиги тугаб, хонликларнинг майда бўлинишлари оқибатида вужудга келган сиёсий парокандалик вақтига тўғри келади. Шероз шаҳрида беш марта урушлар рўй берган. Эллик йил давомида олти марта подшо алмашган.

Шоирнинг шахсий ҳаёти, оилавий аҳволи ҳақида етарли маълумотлар мавжуд эмас. Бироқ шоирнинг Шоғнабот исмли қизга муҳаббати тўғрисида ривоятлар бор. Бу воқеа ҳақиқат бўлса, шоир Шоғнабот билан оила қурган, уларнинг икки ўғли бўлиб, бири эрта қазо этган, Шоғнўмон исмли иккинчи ўғли эса Ҳиндистонда вафот этиб, уни Буронпурда дафн қилганлар. Ҳофизнинг хотини ҳам ёш ўлиб кетади.

---

¹ www.vikipediya. Hofiz (shoir). Ergash Ochilov.

² Кўрсатилган манба.

Ҳофиз 1389 йилда Шерозда вафот этади. Уни Мусалло боғига дафн этадилар. Кейинчалик боғга шоир хотираси шарофати билан “Ҳофизия” номи берилади. Адабиёт ихлосмандлари, шоирлар, ижодкор аҳли бу ерни зиёрат қиладилар. Темур шаҳзодалардан Абулқоси Бобур ва кейинроқ эрон ҳукмдорларидан Каримхон Занд шоир қабрини обод қилиб, сағана ва мақбара қурдирганлар. Ушбу сағанага шоирнинг қуйидаги байти битилган:

Бар сари турбати мо чун гузари, ҳиммат хоҳ,
Ки зиёратгоҳи риндони жаҳон хоҳад буд.

Мазмуни: “Мозорим устидан учар бўлсанг, ҳиммат иста, чунки у бутун жаҳон риндларининг зиёратгоҳи бўлғусидир”.

Ҳофиз Шерозийнинг адабий мероси биргина шеърлар девонидан иборат. Шоирнинг ўзи лирик девон тузишга уринмаган. Девонни эрон адабиётшуноси Муҳаммад Гуландом (хижрий 827, мелодий 1423 йил) тузган. Бу девон Европа ва бошқа давлатларда нашр учун асос ҳисобланган.

Ҳофиз Шерозий мумтоз шеърининг саккиз жанрида: ғазал, қитъа, рубоий маснавий, мухаммас, соқийнома, таржиъбанд, қасида кабиларда асарлар битди. Ҳофиз девонидан 4 қасида, 495 ғазал, 34 қитъа, 2 маснавий, 41 рубоий ўрин олган.

Ҳофизнинг шоирлик истеъдодига турли давр шоирлари ва адабиётшунослари юксак баҳо берганлар. Шоир асарларининг фалсафийлиги, маъно қатламининг серқатламлилиги, услубининг мураккаблиги, сўзларни турли мақомга солиб турлантира олиши жиҳатидан “лисон ул-ғайб” — “ғойибнинг тили” таърифни берганлар. “Шоирлар раҳнамоси Ҳофиз Шерозийнинг аксар шеърлари латиф ва табиий, баъзилари эса равонлик ва ёрқинликда мўъжиза чегарасида... Ҳофиз шеърларида сунъийликдан ҳеч асар бўлмагани учун «лисон ул-ғайб» лақабини бердилар”, деб ёзади Абдурахмон Жомий. Алишер Навоий Ҳофиз Шерозийни “исонафаслик ринди Шероз” деб атаган бўлса, немис шоири Г.Гёте “ноёб услуб даҳоси”, “муқаддас Ҳофиз” дейди. Ҳофиз девонидан таъсирланиб

“Шарқу Ғарб” девонини яратади. Жумладан, у шоир шеърларидан таъсирланганини қуйидагича ифодалаган экан: “Мен ақлдан озьяпман. Агар ғазалнависликка ўтиб, кўнглимга бир оз таскин бергудек бўлмасам, тўсатдан ҳаётимга кириб келган бу ғайриоддий шахсиятнинг ғаройиб таъсирини кўтара олмайман”. Гёте Ҳофизни “Шарқнинг Вольтери” деб айтган экан. Ҳинд шоири ва мутафаккири Муҳаммад Иқбол Ҳофизга “буюк сеҳргар” деган ном беради.

Ҳофиз Шерозий асарлари Хуршид, Муинзода, Чустий, Васфий, Шоислом Шомухамедов, Жуманиёз Жабборов, Эркин Воҳидов, Жонибек кувноқ, Мирзо Кенжабоқ, Сирожиддин Саййид, Олимжон Бўриев, Ошиқ Эркин, Эргаш Очилов томонидан ўзбек тилига ўтирилган.

Савол ва топшириқлар:

1. Ҳофиз Шерозий ҳаёти ва фаолияти ҳақида сўзлаб беринг.
2. Ҳофиз Шерозийнинг девони тўғрисида маълумот беринг.
3. Шоир ижодий мероси кўлами қандай?
4. Шоир лирикасининг жанрлар таркиби қандай?
5. Ҳофиз Шерозий лирикасининг ғояси, образлар олами ва бадиияти ҳақида фикрларингиз қандай?

xxx

Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.

Сун, эй соқий, майи боқий, ки жаннатда тополмассан
Бу Рукнобод қирғоғида сўлим ўлгон Мусаллони.

Шу алдоқчи, қизиқчи, фитначи шўхлар қўлидан дод,
Кўнгулдан элтдилар сабрим қилиб туркларча яғмони.

Менинг нуқсонли ишқимга унинг ҳусни эмас муҳтож,
Гўзал юз ҳеч талаб қилмас бўёқ ҳам зебу орони.

Гапир чолғучидан, майдан — жаҳон сиррини кам изла,

Ечолмас ҳеч киши ҳикмат-ла бу оғир муаммони.

Мен ул Юсуфдаги чексиз гўзалликдан аниқ билдим:
Чиқормиш ишқ номус пардасидан ул Зулайҳони.

Ёмон, дединг, қувондим ман, Худо ҳаққи, сўзинг тўғри,
Гўзалроқ айлади аччиқ сўзинг лаъли шакархони.

Насихат тинглагил, жоно, тутурлар жону дилдан дўст
Ақлли, бахтли ёшлар ҳурмат айлаб кекса донони.

Ғазал этдинг-у дур сочдинг, ёқимли куйда, эй Ҳофиз,
Фалак назмингга гавҳардек нисор этсин Сурайёни.

* * *

Аё соқий, суниб жоминг, қил эҳсон –яшнасин диллар,
Кўринди аввал ишқ осон-у, сўнгра тушди мушкуллар.

Сабо ечмоқчи бўлган сочининг хуш бўйига онтким,
Муанбар ҳалқа-ҳалқа сочидан қон бўлди бу диллар.

Ботир сажжодани майга агар пири муғон айтса,
Йўловчига эрур маълум йўл аҳволи ва манзиллар.

Менга ёр уйида ишрат куриш имкони йўқ ҳар дам,
Қилуркан кўнғироқ фарёдки, боғланг юкни ғофиллар.
Қоронғидир кеча, кўрқинчли мавж, даҳшатлидир гирдоб,
На билгай ҳолимизни четда турган юки енгиллар.

Ёмон от бирла фош ўлди ишим охир ўжарликдан,
Нечук ёшрин қолур сир сўзласа мажлисда оқиллар.

Агар васл истасанг, ундан йироққа кетма, эй Ҳофиз,
Тилакни изла, қўй дунёни, бер орзуга тадбиллар.

***

Кемамизни келгилу солгил шароб дарёсига,
Кексаю ёшларни ҳам солгил шу иш ғавғосига.

Ким демишлар яхшилик қил, яхшиликни сувга сол,
Келгил, эй соқий, киришгил шу нақл ижросига.

Жом аро гулрангу хушбўй бодадин келтир менга,
Рашкдин куйсин гулоб, ўт сол анинг даъвосига.

Гарчи мен масту харобман, менга бир лутф айлагил,
Бир назар сол бу хароб дилнинг куюк саҳросига.

Гар ярим тун ичра сенга офтоб юз кўргузур,
Ол ниқоб гулчеҳра қиздан, боқ анинг раъносига.

Ўлганимда, олгилу, тупроққа топширмай таним,
Хумга солгил сен мени, солгил шароб маъвосига.

Қилча гар юз бурса сандан, олгилу Ҳофиз дилин,
Олгилу солгил ани ёр зулфининг савдосига.

***

Бир дилбари жоним менинг олди дилу жоним менинг,
Олди дилу жоним менинг бир дилбари жоним менинг.

Лаб берса жононим менинг жонлангуси жоним менинг,
Жонлангуси жоним менинг лаб берса жононим менинг.

Фирдавси ризвоним менинг дўст кўйининг тупроғидир,
Дўст кўйининг тупроғидир фирдавси ризвоним менинг.

Кўнглим бу – ҳайроним менинг шайдою сайронинг сенинг,
Шайдою сайронинг сенинг кўнглим бу – ҳайроним менинг.

Юсуфи Канъоним менинг хусн элининг подшоси сен,
Хусн элининг подшоси сен Юсуфи Канъоним менинг.

Сарви гулистоним менинг хуш қадду бўйингдир сенинг,
Хуш қадду бўйингдир сенинг сарви гулистоним менинг.

Ҳофиз ғазалхоним менинг сўз ичра султоним менинг,
Сўз ичра султоним менинг Ҳофиз ғазалхоним менинг.

Адабиётлар:

1. Носир Муҳаммад Амир Темур ва Ҳофиз Шерозий / “Шарқ юлдузи” журнали, 2015 й. №5.
2. Shomuhamedov Sh., Hofiz Sheroziy. – Т., 1965.
3. Navoiy va alabiy ta’sir masalalari. – Т., 1968.
4. Braginskiy I.S., Iz istorii persidsko-tadjikskoy literaturi. – М., 1972.
5. Salomov G‘., Komilov N. Do‘stlik ko‘priklari. – Т., 1979.
6. G‘azallar. – Т., 1958.
7. Hofiz Sheroziy she’riyatidan. – Т., 1985.
8. Ishq daftari. – Т., 2000.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Режа:

1. Абдурахмон Жомийнинг ҳаёт йўли.
2. Ижодий фаолияти.
3. Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” асари таҳлили.

Таянч сўз ва иборалар: Абдурахмон Жомий ҳаёти ва ижоди, А.Жомий асарлари, “Ҳафт авранг” асари, “Баҳористон” тазкираси.

Абдурахмон Жомий шарқ адабиётининг йирик намоёндаси, шоир, олим, донишманд, тарихчи, мутасаввуф олим. Асл исми Нуриддин Абдурахмон ибн Аҳмад бўлиб, Абдурахмон Жомий номи билан танилган. Уни ўз даврида ҳурмат билан “Махдуми Нуран” деб атаганлар.

Абдурахмон Жомий теурий шахзодалардан Шохруҳ ҳукмдорлиги вақтида 1414 йилнинг 7 ноябрида Жом шахрида маърифатли оилада таваллуд топади. Аждодлари асли Даштдан Жом шахрига келиб қолиб, шу ерда истиқомат қилганлар. Жомийнинг бобоси Мавлоно Муҳаммад, отаси Низомиддин Аҳмад қалам соҳиблари бўлганлар. Бу қобилият Абдурахмон Жомийга ҳам ўтиб, ёшлиқдан шеър машқ қила бошлайди. Илк саводни отасидан олади. Хат саводи эрта чиққан Жомий мадрасада ҳам барвақт таҳсил олади. Жомий оиласи ўша даврда адабиёт ва маданият маркази бўлган Ҳиротга кўчиб келади, шоирнинг отаси шайх ул ислом мансабига эришади. Ҳиротдаги “Дилкаш” (Алишер Навоий берган маълумотда “Низомия”) мадрасасида турли илм, фанларни мукаммал ўзлаштиради. Турли тилларни, жумладан араб тилини пухта ўрганади. Жомийнинг устозлари Алоуддин Али Самарқандий ва Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармийлар бўлган. Шунингдек Самарқандга келиб Улуғбек мадрасасида Қозизода Румий, Али Қушчи, Фазлуллоҳ Абуллайс каби таниқли олимлардан сабоқ олади.

Самарқанддан қайтгач, Абдурахмон Жомий шайх Саъдиддин Кошғарийга (ваф.1456) шогирд тушади, ундан тасаввуф таълимотини ўрганади. Жомий устозининг қизига уйланади, ундан ўғил фарзанд кўради.

Саъдиддин Кошғарий тасаввуф илмида Баҳоваддин Муҳаммад Нақшбанд тариқатига эътиқод қилар эди.

Абдурахмон Жомий тил, адабиёт, риёзат, илми нужум, фалсафа, ҳуқуқшунослик, фикх, ҳадис, тафсир илмларини мукаммал ўрганган. Мутасаввуф олим ибн ал Арабийнинг асарларини мутолаа қилади, у нақшбандия тариқати вакили Хўжа Аҳрор билан суҳбат ва мулоқотда бўлади.

Адабиёт тарихида Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийларнинг ижодий алоқалари, дўстона муносабатлари ва устоз, шогирд алоқалари алоҳида аҳамиятга эга. Хусайн Бойқаро 1469 йилда Ҳирот тахтини эгаллайди ва дўсти Алишер Навоийни вазир этиб тайинлайди. Уларнинг ҳар иккиси, шунингдек Хусайн Бойқаронинг фарзандлари ҳам Абдурахмон Жомийни ўз пирлари деб билганлар.

Абдурахмон Жомий Хусайн Бойқаро ва бошқа подшоҳларнинг эътиборида бўлган, унга ҳадялар ва турли маблағлар берганлар. Бу даромадларни Абдурахмон Жомий хайрия ва саховат йўлида сарфлаган. Ҳиротда иккита мадраса ва хонақоҳ, Жом шаҳрида бир масжид қурдирган.

Шоир Абдурахмон Жомий ҳаёти давомида икки марта ҳажга сафар қилган. Шу сафар давомида Нишопур, Бастом, Домғом, Қазвин, Ҳамадон, Карбало, Бағдод, Дамашқ, Ҳалаб, Табриз каби шаҳарларда бўлган. Бу ерда шоирни катта иззат эҳтиром билан кутиб олганлар. Айрим қайдларга кўра Абдурахмон Жомий яқин дўсти Хожа Аҳрорнинг таклифи билан Тошкентда ҳам бўлган, бу ердаги улуғларнинг мазорларини зиёрат қилган.

Абдурахмон Жомий 1492 йилнинг 8 ноябрида 78 ёшида вафот этади. Ҳирот подшоси Хусайн Бойқаро мамлакатда бир йил мотам эълон қилади. Шоир вафотига бағишлаб замон шоирлари, жумладан Алишер Навоий ҳам марсия битдилар.

Абдурахмон Жомийдан улкан адабий мерос қолган. Адабиётшунослар шоир асарларининг жами юзга яқин деб ҳисоблайдилар.

Жомий Алишер Навоий маслаҳати билан лирик шеърларидан ташкил топган девон тузади. Девон уч қисмга бўлинган бўлиб, биринчи девон “Фотиҳат ушшабоб” (“Ёшликнинг бошланиши”), иккинчиси “Воситат ул-икд” (“Ўртадаги дур”), учинчиси “Хотимат ул-ҳаёт” (“Ҳаёт хотимаси) деб номланади.

У хамсачилик анъаналарини давом эттириб “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) достонини яратди. Асар етти ҳукмдорга Амир Темур, Халил Султон, Шохрух, Улуғбек, Абулқосим Бобур, Абу Саид, Мирзо Ҳусайн Бойқарога бағишланган бўлиб, шоир уларга шу тариқа ўз миннатдорчилигини билдирган. Достон ўз таркибига етти мустақил достонларни ўз ичига олади. Улар қуйидагилар:

1. “Силсилат уз заҳаб” (“Олтин занжир”) 1472 йил.
2. “Тухват ул-аҳрор” (“Нуронийлар тухфаси”, 1481-82),
3. “Сибҳат ул-аброр” (“Тақводорлар тасбеҳи”, 1482-83)
4. “Юсуф ва Зулайҳо” (1483),
5. “Лайли ва Мажнун” (1484),
6. “Саломон ва Абсол” (1479-80)
7. “Хирадномаи Искандарий” (1485)

Жомийнинг “Юсуф ва Зулайҳо” достонини XVIII аср охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод қилган шоир Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзбек тилига ўгирган. Шариат, тасаввуф масалаларига оид қуйидаги асарларни ёзган: “Нақши фусус” (“Маънолар нақши”), “Шавоҳиди нубувва” (“Пайғамбарликка далиллар”), “Шарҳи қасидаи “Тоия” (“Радифда “то” ҳарфидан фойдаланиб ёзилган қасида шарҳи”), “Нақди нусус” (“Матнни танқид”), “Шарҳи қасидаи “Хамрия” (“Хамрия” қасидаси шарҳи), “Нақшбандия таълимоти ҳақида рисола”, “Воҳид” атамаси ҳақида рисола”, “Зикр” шартлари ҳақида рисола”, “Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола” кабилардир.

Жомийнинг ибн Синога бағишланган бир неча асарлари мавжуд. Улар “Лужжат ул-асрор” (“Сирлар денгизи”, 1475), “Ашиат ул-ламоат” “Ялтираган нур”, 1476) каби диний-фалсафий қасидалари ҳисобланади.

Абдурахмон Жомий ижодида тазкира жанрига оид асар ҳам учрайди. “Баҳористон” асари ушбу жанрда битилган бўлиб, унда форс-тожик ва туркий адиблар ҳақида муҳим маълумотлар берилади. Тасаввуф олимлари, тасаввуф тарихига бағишланган “Нафаҳот ул-унс” асарида эса 616 мутасаввуф ҳақида сўз юритилади. Улардан 34 таси аёллардир.

Жомийнинг мусиқа ва муаммо жанрига бағишланган “Рисолаи мусикий”, “Рисолаи муаммо” асарлари бор. Адабиётшуносликка оид “Рисолаи аруз”, “Рисолаи муаммойи кабир”, “Рисолаи муаммойи сағир”, Рисолаи муаммойи мутаввассит”, “Рисолаи муаммойи манзум”, “Шарҳи байти Маснавий, “Шарҳи байти Хусрав”, “Шарҳируббийёт”, “Рисолаи қофия” асарлари яратилган. Жомийнинг тилшуносликка оид илмий ва назарий асарлари ҳам бўлиб, бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Абдурахмон Жомий форс тили грамматикасига доир қўлланма яратди. Ўша даврда араб тили ибн Ҳожибнинг “Ал-Қофия” асари орқали ўраганилар эди. Жомий ўз ўғлининг араб тилини ўрганишдаги қийинчилигини сезиб унга ёрдам бериш учун 1492 йилда “Ал-Қофия” асарига махсус шарҳ ёзади. Ибн Ҳожибнинг бу асари мактаб ва мадрасаларда Жомийнинг ёзган шарҳи орқали ўқитиладиган бўлади. Шарҳ эса “Шарҳи мулло Жомий” деб аталадиган бўлган.

Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” асари таҳлили. “Баҳористон” асари Жомийнинг ўғли Зиёвуддин Юсуфнинг араб тили бошланғич қоидаларини ва араб илми қоидаларини ўрганаётган вақтда яратилган. Шоир кичик ёшдаги болаларнинг араб тилини ўрганишдаги қийинчиликлардан қалби чўчиши ва хотирада сақлаб қолишдаги азоблардан ҳоли қилиш учун, “дилига мурувват, хотирига қувват бериш мақсадида” Саъдий асаридан парча келтиришини айтиб ўтади. Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” асари

шоирнинг ўз эътирофига кўра, Саъдий Шерозийнинг “Гулистон” асаридаги “шариф сўзлардан шарафланиб ва латиф шеърларидан илҳомланиб, шу турда ва шу услубда ижод қилинган”. “Баҳористон” савод чиқариш ва таълим тарбия бериш борасидаги ўзига хос адабиёт дарслиги бўлган десак муболаға бўлмайди. Асар шоирнинг ўғлига бағишланганлигини инобатга олсак, “Баҳористон”ни дидактик йўналишдаги асар дейиш мумкин. Асарнинг номи ҳам Саъдий асарига ҳамоҳанг равишда қўйилган. Бу ҳақда шоир куйидагича ёзади:

*Сайр айла бу “Баҳористон”да,
Кўринар унда шан гулистонлар.
Латофатдан ҳар гулистонда,
Гуллар яшнаб, анқир райҳонлар.*

Шоир асарнинг саккиз равза – боғдан иборатлиги ва ҳар бир боғда ўзгача гуллар жилваси ва ўзгача райҳонлар атри борлигини айтади. Бу гуллар куз шамолидан ҳазон бўлмайди ва райҳонлари қиш совуғидан сўлимаслиги таъкидланади. Ҳар бир бобда келтирилган ҳикоятлар мазмуни билан танишадиган бўлсак, воқеалар реал ҳаётда бўлган ёхуд шоир ўзи ўқиган, билганлари асосида ёзилган. Ҳикоятлар остида аксарият тўрт мисрали шеърий парчалар келтирилган. Бу шеърий парчалар келтирилган ҳикоятларнинг “қиссадан ҳисса”си деб айтиш мумкин. Масалан, биринчи бобда Абу Ҳошим Сўфийнинг “Юракдан кибр разолатни ювишдан кўра тоғни игна учи билан кўпориш осон” деган ҳикматли сўзини келтириб, ундан сўнг куйидаги тўртликни келтиради:

*Кибрсизлик лофин урма уни кўрмоқдан кўра,
Қоронғу тун чумолининг изин кўрмак осонроқ.
Кибр гардин аритмоқдан осон эрур шубҳасиз,
Игна билан тоғни қазиб остин устун кўпормоқ.*

Иккинчи бобда Искандар Зулқарнайн, Фаридун, Ибн Муқаффа, Хусрав, Қайсар, Кисро, Бузургмеҳр каби тарихий шахслар ҳамда ҳинд подшоси, рум

файласуфи, ҳинд ҳақими, бошқа ўринларда бир донишманд, бир дарвеш, бир ҳаким сингари номлар келтирилади. Жомий учинчи бобда подшолик коидалари ва адолат қилиш масалаларига тўхталади. Шоир келтирган фикрларнинг аксарияти гўё халқ мақолларига, ҳикматли сўзларга ўхшаб кетади: “Султонларга яқин кишилар баланд тоққа чиққан кишиларга ўхшайдилар. Охири султон ғзаби зилзиласи ёки замон зилзиласи уларни тоғ жинсидай ирғитиб ташлайди. Ҳеч шубҳа йўқки, баланддан йиқилган каттиқроқ йиқилади, пастдан тушган юмшоқроқ

Баланддир шоҳ ила дўстлик айвони,

Кўп баландланишдан ҳазар қил, ҳазар.

Кўрқаман бир куни йиқилганинда

Йиқилмагил тағин ҳаммадан баттар”.

Тўртинчи бобда амирларнинг саҳовати тилга олинади. Бир бадавий ўзининг қашшоқлигидан уялиб, амирга “қашшоқман” сўзини ерга чизиб кўрсатади. Амир унга икки бўлак мато берганда, бир қисмини танига, иккинчисини бошига салла қилиб ўрайди. Ва бу ҳолатидан шеър айтади. Амир унга уч динор пул берганда, бадавий унга: “Мени уруғингдаги энг бадавлат киши қилиб қўйдинг”, деб миннатдорчилик изҳор қилади. Амир эса пайғамбар (с.а.в)нинг “Ҳар бир кишининг қадр қиммати унинг феълу камоли ва сўзлари жамоли билан ўлчанади” деган ҳадисларини эслайди. Саҳоват ҳақида сўз борганда бадий адабиётда унинг тимсоли Ҳотами Тойдир. Жомий ҳам бу образ воситасида Ҳотамдан ҳам саҳоватлироқ оддий йигитнинг ҳатти ҳаракатларини тасвирлайди. Бу йигит Ҳотамга қўй сўйиб келтирганда, у қўй гўштининг бир ерини мақтайди. Йигит ҳовлисидаги барча қўйларни сўйиб Ҳотамга ёққан жойини пишириб бераверади. Бунга жавобан Ҳотам йигитга уч юзта туя ва беш юз бош қўй беради. Ҳотамга: “Унда сен йигитдан кўра олийҳимматлироқсан!” дейишганда, у: “У бор йўғининг ҳаммасини берган эди, мен эсам бор нарсамдан бир қисминигина бердим, холос”, дейди.

Бешинчи бобда дўстлик ва муҳаббат мавзуси қизиқарли ҳикоятлар ва ҳикматли сўзлар билан ёритилади. Муҳаббат дарди, вафо ва садоқат каби мавзулар очиб берилади. Олтинчи бобда мутоибот, яъни латифалар берилади. Бу мутоиботлар халқ латифалари сюжетлари билан аналогик жиҳатдан яқин. Жомий келтирган мутоиботлар қаҳрамонлари ўзбек латифаларидаги Насриддин Афанди образи билан муштараклик касб этади. Еттинчи бобда Рудакий, Дакикий, Имора, Унсурий, Асжадий, Фаррухий, Фирдавсий, Носир Хусрав, Амир Муиззий, Адиб Собир Термизий, Анварий, Рашидиддин Вотвот, Афзалиддин Ҳоқоний, Фахр Журжоний, Низомий, Салмон Соважий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Хусрав Дехлавий, Ориф Ҳаравий, Алишер Навоий кабилар ҳақида қисқа маълумотлар беради ва уларнинг ижодидаги энг характерли шеърларидан мисоллар келтирилади. Хусусан, Алишер Навоийни “ўз мартабаси, улуғлиги ва шоҳга яқинлиги ва шунингдек оллоҳ ато этган ва ўқиш ўрганиш билан орттирилган илму дониши ва ақлу заковати билан” ҳар қандай мақтовдан юқори турса да, ўзини паст тутишини таъкидлайди. Ҳазрат Навоийнинг шеър жамоасига қўшилгани ва бошқалар билан ўртадаги пардани кўтариб, шеърят йўлини очиб берганини эътироф этади. Алишер Навоий номи чиқадиган муаммони келтиради:

Асл номига киши топмас тахаллусдан имо,

Ким тополса лаблари узра инар жонбахш наво.

Жомий Алишер Навоий ижодига юқори баҳо беради: “Табиати тақозоси ва қобилият кенг фазилатига кўра у туркий ва форсий шеърларида юксалишга муяссар бўлган бўлса-да, туркийга кўпроқ майллик кўрсатди ва бу тилдаги ғазалиёти ўн минг байтдан зиёдроқ бўлди”. “Кўп ва хўб шеър ёзмоқ” жумласи Бобур томонидан Навоий ҳақидаги сўзлари деб биламиз. Жомийнинг Навоий “Хамса”си маснавийлари уч минг байтга яқинлигини айтиб, “бу тилда ҳеч ким бунчалик кўп ва хўб шеър ёзмаган” дейди. Форсий шеърлари орасида Дехлавийнинг “Яхшилар дарёси” қасидасига жавоб

тарзида қасидаси борлигини таъкидлайди. Саккизинчи бобда масаллар берилган бўлиб, унда анъанавий масалга хос сюжетлар учрайди. Кўпгина масалларда мажозий образлар: бўри, тулки, чаён, тошбақа, сичқон, ит, туя, қисқичбақа, мусича, қурбақа, бақа, чумчук, лайлак, қовоқари, асалари катнашади. Бўри ва тулкининг бир боғга девор тешигидан кириши, бўрининг нафси ёмонлигидан кўп мева еб қўйиб, қайтиб чиқишида тешикка сиғмай қолиб, боғбондан калтак ейиши эртак сюжетларида мавжуд бўлса, “Тошбақа ва чаён”да яхшиликка ёмонлик қилган чаённинг сувга ғарқ бўлиши “Калила ва Димна”даги сюжет билан аналогик жиҳатдан яқин. Яна бир масалда мусичага савол беришади: Нега иккитадан бола очасан, товуклар каби кўплаб бола очмайсан?” дейишганда “Мусича болалари ота онасининг жиғилдонидан овқат ейди, товук болалари эса кўринган ахлатни титиб қорин тўйғазади. Бир жиғилдондан икки боладан ортиқни тўйғазиб бўлмайди, бир ахлатхонадан минг жўжа тамадду қила олади” деб жавоб беради. Эзопнинг масалларидан бирида шерга шу саволни беришганда “Битга бўлса ҳам, у шербачча-да” деб жавоб беради. Она тулкининг ўз боласига ўргатган хийласи, яъни итлардан қутулиш чораси (“уйдан чиқмай ўтириш, на у сени кўрсин ва на сен уни”) ҳақидаги сюжет Эзоп масалларида ҳам бор. Кўринадики, Жомий саккизинчи бобда анъанавий масал сюжетлари ва мажозий образлар воситасида тарбия, ўғит, таълимга оид фикрларини беради. Асар сўнггида шоир томонидан хотима берилади. Унда асар давомида муаллиф исми кўрсатилмаган бўлса, бу китоб “муаллифи завқининг шеваси, ва китоб муаллифи хаёлининг мевасидир” дейилади.

Хулоса қилиб айтганда, Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” асарида илгари сурилган ёшларга тарбия бериш, умуминсоний ғоялар, инсоний фазилатлар тарғиби, маънавият масалалари ҳамма даврлар учун аҳамиятга эгадир.

Савол ва топшириқлар:

1. Абдурахмон Жомийнинг ҳаёт йўли ҳақида.

2. А.Жомий асарларининг мазмун мундарижаси қандай?
3. А.Жомийнинг тасаввуфий дунёқараши ҳақида нима биласиз?
4. Берилган ғазалларни бадиий таҳлилини амалга оширинг.

xxx

Доманинг кўкламдаги гул япроғидан покроқ,
Ғунчадек кўнглим-чи, шавқингдан яқоси чокроқ.

Остонанг-ку бировлар тупроғидан пок эди,
Энди кўз ёшим билан ювганда бўлди покроқ.

Юзлаб ошиқни ҳалок этдинг тиғинг кўрсатмайин,
Ошиқ ўлдирмакда йўқдир сенча шўх—чолокроқ.

Сен-ку мен тортган аламдан шодсан, кулмакдасан,
Гар қувонсанг мен бўлурман бунданам ғамнокроқ.

Яхшиларга севгучилар қонини тўкмак ҳалол,
Бизни ўлдирган ўзинг, э ҳаммадан бебокроқ.

Кипригим-ла сув сепиб, бағрим ўти-ла қиздирай,
Бўлмасин нопок қонимдан йўлинг намнокроқ.

Минган отингнинг туёғидан ўпай, биз ёнга сур,
Йўлларингда кўп кишилар хоку Жомий хокроқ.

xxx

Ишқинг ғамида жоно, доим ишим фиғондир,
Дил кетди энди жоннинг кетмоғи ҳам аёндир.

Дилдан не ҳам сўрарсан, унда ғаму алам кўп,
Кўз ҳолига ўзинг боқ, қон ёшлари равондир.

Аввал қарор айлаб, буздинг кейин қароринг,
Менда у беқарорлик қандай эса, ҳамондир.

Вомиқга бир энлик хат ишқ узри-чун кифоя,
Узрога хат керакмас, ҳусни ўзи жаҳондир.

Эй, кўз ёшим, ювагил чангларни сен юзимдан,
Чопқир бедовга мингган ёр чангидан нишондир.

Сийнамда ўстирибмиш ҳижрон туман тиканлар,

Менга шунинг ўзи бас, шу — менга бўстондир.

Ғам дарди куйқасига, Жомий, қаноат этгил,
Шодлик тиниқ шароби сенга нуқул зиёндир.

Адабиётлар:

1. Маънавият юлдузлари. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.
2. www. Ziyouz.uz. Абдурахмон Жомий. Абдуқодир Ҳайитметов, Шоислом Шомухамедов.
3. Холмўминов Ж., Ҳазратқулов Ж. Форсий адабиётнинг жаҳон адабиётидаги ўрни. – Тошкент, 2012.
4. www. Ziyouz.uz. Ҳайитметов А. «Хамса»нинг яратилиш жараёни / “Шарқ юлдузи” журнали, 1985 йил, 9-сон.

САЪДИЙ ШЕРОЗИЙ

Режа:

1. Саъдий Шерозий ҳаёти.
2. Ижодий мероси: лирик асарлар ва дostonлари ҳақида.
3. “Гулистон” ва “Бўстон” асарларининг мавзу ва ғояси, бадиияти.

Таянч сўз ва иборалар: Саъдий Шерозий, Саъдий асарлари, “Гулистон” асари, “Бўстон” асари.

Шарқ адабиётида “Саъдий” тахаллуси билан машҳур бўлган, “Гулистон”, “Бўстон” каби дostonлари дарслик сифатида ўқитилган шоирнинг тўлиқ исми Муслиҳиддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Мушриф ибн Муслиҳ ибн Мушриф Саъдий Шерозий 1189 йилда Шерозда мансабдор зиёли оилада туғилади. Отаси Саъд бинни Зангий бўлган. Бу ҳақда ўз асари “Гулистон” асарида шундай келтирилган:

Man on goh sari tochvar doshtam,
Ki sap dar kanori padar doshtam

Саъдийнинг оилавий аҳволи ҳақида тўлиқ маълумотлар мавжуд эмас. Бироқ шоирнинг оилавий шароити оғир аҳволда бўлган. Саъдий форс ҳокими Шамсиддин Тозигуийга мурожаат қилган:

Z-ahvoli barodaram ba tahlil,
Donam, ti turo xabar naboshad
Az g'oyati fikr doim uro,
Shalvor ba yaoy dar naboshad

Саъдий Шероздаги нотинчликлар ва сиёсий аҳволнинг оғирлиги сабабли Бағдодга келади ва Низомия мадрасасида таҳсил олади. Саъдийнинг устози Абдулфараж Абдурахмон ибни Жавзий (1186-1257) бўлган. Шоир ҳаёти давомида жуда кўп жойларда саёҳатда бўлади. Араб, Эрон, Туркия мамлакатларида ўттиз йил сафарда бўлади. Мана шу саёҳатларнинг баёни алоҳида қайд этилмаган. Бироқ “Бўстон” ва “Гулистон” асарларида қисман шу саёҳатлар ҳақида айрим қайдлар мавжуд.

Саъдий 1257 йили 68 ёшида саёҳатни тугатиб, Шайх Абу Абдуллоҳ ибн Хафиф ҳонақосида узлатга чекинади. Шайх Шамситдин Жувайний шоирни ҳузурига чорлайди, бироқ Саъдий унинг таклифини қабул қилмайди.

Саъдий Шерозий 1292 йилда 103 ёшида вафот этади.

С.Шерозий мумтоз адабиётнинг бир қанча жанрларида ижод қилган. 1257 йилда “Бўстон”, бир йилдан сўнг “Гулистон” асари, тўрт девонидан иборат девони тузилган. Буларни шоир саёҳатдан қайтгач, китоб шаклига келтирган. Девони қуйидаги қисмлардан иборат: 1. “Тайибот”. 2. “Бадое”. 3. “Хавотим”. 4. “Ғазалиёти қадим”.

Баъзи адабиётшунослар шоир асарларининг таркибини қуйидагича келтирадилар: “Бўстон”, “Гулистон”, “Қасоид”, “Таржебанд”, “Девони Тайибот”, “Девони бадое”, “Девони хавотим”, “Ғазалиёти қадим”, “Қитъалар, рубоийлар ва фардлар”, “Чор рисола (мактублар ва жавоблар)”, “Соқибнома” кабилар.

Саъдий Шерозий лирик шеърлари ва дostonлари ҳаётӣ-фалсафӣ мазмунга эга. Айниқса, дostonлари дидактик йўналишда бўлиб, “Бўстон”, “Гулистон” асарларида ахлоқӣ-таълимӣ қарашларини ифодалайди. Шоирнинг тасаввуфӣ дунёқарашда Ҳақ ва инсон, ҳаётнинг мазмуни, инсон қадри, маънавий фазилатлар тавсифи, нафс, уни тарбиялаш, кибр ва манманликнинг оқибатлари ҳақидаги фикрлар намоён бўлади.

Шоир диний-тасаввуфӣ ғояларини дostonларга ҳикоятлар орқали сингдирган.

Саъдийнинг “Бўстон” дostonи арузнинг мутақорибӣ мусаммани мақсур (фаулун фаулун фаулун фаул) вазнида ёзилган. Асар қуйидаги қисмлардан иборат: 1. Китобнинг ёзилиш сабаблари. 2. Кириш ва илова. 3. Китобхонга мурожаат. 4. Ўнта боб.

“Бўстон” дostonининг боблари адл, эҳсон, ишқ, тавозеъ, ризо, қаноат, тарбият, шукур, тавба, муножотлардан ташкил топган. Асар тузилиши ва мазмуни жиҳатидан “Хамса” асарининг дастлабки дostonига ўхшаб кетади. Ҳар бир бобда муайян мавзу сарлавҳада акс этган, сўнг бу масаланинг исботи ҳикоят орқали берилади.

Саъдийнинг “Гулистон” асари ҳижрий 656 (1258 мил.) йилда ёзилган. Дoston дебочадан сўнг саккиз бобдан таркиб топган. Бу боблар подшоҳлар, дарвешлар аҳволи, қаноат фазилати, хомушлиқ қоидалари, ишқ ва йигитлик, қарилик ва заифлик, тарбия, суҳбат одоби қабилар.

Саъдийнинг лирик девонида жами 632 ғазал мавжуд.

Савол ва топшириқлар:

1. Саъдий Шерозий таржимаи ҳолига оид қандай маълумотларни биласиз?
2. Шоир ижодий мероси қандай жанрдаги асарлардан иборат?
3. Саъдийнинг “Бўстон” асари ҳақида сўзлаб беринг.
4. “Гулистон” асарининг асосий мазмуни ҳақида сўзланг.
5. Асарларининг бадиияти ҳақида фикр билдинг.

xxx

Эй сорбон, охиста юр, ороми жоним борадур,
Тандин дилу жоним олиб, ул дилситоним борадур.

Қолурмумен олис бўлиб, бечораю маъюс бўлиб,
Қалбим финок тиғи тилиб, то устухоним борадур.

Дердим қилиб найранг-фусун, сиррим этай пинҳоп бу кун,
Пинҳон бўлолмас чунки хунҳ дилдан ниҳоним борадур.

Саркаш нигоримдан жудо, айшу қарорим бебақо.
Манқалда оташдек қаро дуд бирла қоним борадур.

Чексам-да зулим бедодини, ҳам ваъдалар барбодини,
Кўксимда тутгум ёдини, токи забоним борадур.

Тўхтат бир оз, эй сорбон, карвонни қилма тез чунон,
Сарви равон ишқида жон — руҳи равоним борадур.

Қайт, кўзларимга қўй оёқ, эй дилфириб, кетма йироқ,
Эй нозанин, кўкка бу чоқ оҳу фиғоним борадур!

То субҳки, уйку билмадим, носихни кўзга илмадим,
Аммо атайлаб қилмадим — кўлдан иноним борадур.

Сабр айла, дер, менга жарас, ёр васлини қилма ҳавас,
Бу менга лойиқ иш эмас, чун хонумоним борадур.

Ундай чиқар жону бу тан, сабил қолур деб кўп сухан,
Тинглаган эрдим, энди ман кўрдимки жоним борадур.

Қилма фиғон, эй Саъдиё, ҳеч арзимас ул бевафо,
Тоқатни қўймас бу жафо, ақлу имоним борадур.

xxx

Сенмисан, ё боғима сарви равоним келдиму?
Ё малак одамсифат бўлган замоним келдиму?

Уд тутатмоқ бўлдиму бўстон аро дўстлар иши,
Ёки ёрим келди, ё мушк корвоним келдиму?

Сорбон, солгил назар зебо нигорим ҳуснига,
Гар ҳаридор бўлса, тутдим кўлда жоним, келдиму?

Энди ҳеч дарду алам бирла ўтирмам уйда ман,
Келдиму бозорга гул, жавлонли оним келдиму?

Гарчи сен онинг санам тарзини инкор айласанг,
Мен ҳамон кўзим нигорон — жонажоним келдиму?

Кўзларим гар қайта кўрмоқда нигорим чехрасин,
Ваҳ, магарким мурда танга қайта жоним келдиму?!

Ҳарнаким, мендан кетишга ҳозир эрди боғлади,
Барча ҳайрат этди ё оромижоним келдиму?

Най агар озодалар мажлиси ичра нолаваш,
Захмидиндур ноласи, ул жон фиғоним келдиму?

Уйкудек хуммор кўзингдан ажрагач бир лаҳза, айт,
Уйқусиз кўзларга хоби ногаҳоним келдиму?

Нола қилма, Саъдиё, жабр этса ёринг, ҳиммат эт,
Ёр жабри ёрга ўтгай, соябоним келдиму?!

* * *

Дўстларимнинг суҳбати худди олам жаннати,
Ё жаҳаннамнинг ўти номуносиб суҳбати.

Гар азизлар суҳбати бирла ўтса бир нафас,
Шул нафасни бил ҳаёт ҳосили ҳам шарбати.

Кўз, кулоқ, тил бўлса ҳам, барча одам бўлмагай,
Қанча кўрдим деғу жин — мисли одам сурати.

Хуш чиройдан ҳам башар ҳуснн ортар-ку, фақат —
Одам ўлғай шул киши бўлса гўзал сийрати.

Мен ҳасадни билмасам, ҳасратин билмас эдим,
Ҳасад ўтин солади ёр қўшилган фурсати.

Ким баҳорни кўрмаса кўкаламзорга чиқиб,
Робиаъ ойида ҳам бор муҳаррам қиммати.

Кўзи доимо гўзал чехрада дил бўлса тош,
Насихатга кўнмагай, дил тўлиқ жаҳолати.

Кездим олам юзини, топмай ором асарин,

Бўлса фақат севгили ёр қучоғин роҳати.

Аҳли диллар томиридан тоза хун оқса агар,
Дўст висоли малҳами, дори топган иллоти.

Молу дуиё яхшидур, тан шарифу жон азиз,
Барчасидан ҳам баланд ёри вафодор ҳурмати!

Мумсик одам кулфати — молу дунё ташвиши,
Дўст-ла шодон ўтади Саъдийнинг ҳар соати.

ХУСРАВ ДЕҲЛАВИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ

Режа:

1. Хусрав Деҳлавий ҳаёти ва фаолияти.
2. Шоир адабий мероси.
3. Лирик асарлари ва дostonлари ҳақида.

Таянч сўз ва иборалар: Хусрав Деҳлавий, Деҳлавий девони, Х.Деҳлавий ғазаллари, Х.Деҳлавий “Хамса” достони.

Амир Яминиддин Абулҳасан Хусрав Деҳлавий 1253 йилда Ҳиндистон шимолидаги Ганг дарёси бўйидаги Патёли шаҳрида, шаҳрисабзлик Амир Сайфуддин Муҳаммад оиласида таваллуд топади. Унинг отаси қадимги Кеш (Шаҳрисабз)лик бўлиб, ўзбекларнинг лочин уруғидан эди. Оила муғуллар босқини вақтида Ҳиндистонга кўчиб бориб қолган. Унга Деҳли султони асли турк бўлган Шамсиддин Илтутмиш (1211-1236) амирлик унвонини беради. Х.Деҳлавийнинг отаси подшо саройида ана шундай катта обрўга эга эди. Шоирнинг онаси ҳинд бўлган. Отаси Амир Сайфуддин Муҳаммад 660 (1261) йилда муғуллар билан бўлган жангда ҳалок бўлади. Ёш Хусрав бу пайтда саккиз ёшда эди. Х.Деҳлавийнинг ўзи берган маълумотган кўра бобоси Имодулмулк унинг тарбияси билан шуғулланган. Шоирнинг илм олиб, яхши

тахсил кўришида бобосининг ўрни катта. Хусрав асосан Деҳлида таҳсил кўради.

Хусрав Деҳлавий ҳаётининг кўп қисми Деҳлида ўтади. Шу боис ўзига Деҳлавий таҳаллусини олган. Хусрав Деҳлавий сарой муҳитига яқинлашади. Ўша вақтдаги илм-фан, тил, санъат соҳаларини ўзлаштиради. Ёш чоғидан шеърлар машқ қилган Х.Деҳлавий дастлаб “Султоний” таҳаллусини кўллайди. Хусрав Деҳлавий йигирма ёшида, 671 ҳижрий (1273 мел.) йилда Малик Чхажу номи билан машҳур бўлган Кешлухон саройига таклиф қилинади. 1273 йилда султон Мамлук хизматида бўлади, сўнгра Деҳлида Ғиёсиддин балбан, 1281 йилда Ғиёсиддин Муҳаммад Султон саройида хизмат қилади. Шоир 1286 йилда Патёлига қайтади. Шайх Низомиддин деҳлавийга мурид тушиб, тасаввуф таълимотини ўрганади, дарवेशлик тариқатига киради.

Саройда яшаган вақтларида у мўғулларнинг ҳужуми, уруш офатларини кўради. Бу манзараларнинг аянчли тасвири шоир шеърлари ва дostonларида акс этган. Шоир 1290 йилдан 1320 йилгача Деҳли султонлари саройида бўлади ҳамда умри давомида уч сулолага мансуб етти та султонларнинг ҳукмдорлигини кўради. Асарларининг султонларга бағишланиши ҳам шу муносабат билан дейиш мумкин.

Хусрав Деҳлавийнинг онаси Давлатнозхонимдан ва укаси Ҳисомиддин Қутлуғ 698 ҳижрий (1299 мел.) йилда вафот этадилар. Амир Хусрав асарлари ва бошқа манбалардан маълум бўлишича, унинг икки қизи ва беш ўғли бўлган. Қизлари Мастура ва Афифа, ўғиллари Масъуд, Хизр, Рукниддин, Айниддин Муборак, Малик Аҳмад.

Х.Деҳлавий 1325 йилда Деҳлида вафот этади.

Шоир Х.Деҳлавийнинг иқтидори ҳақида қуйидаги ҳикоят бор: “Кунлардан бир кун шаҳар ҳокимининг ноибни Хожа хушхат Саъдиддин Муҳаммадни ўз уйига чақиртиради. Саъдиддин билан Хусрав ҳам бирга боради. Хожа Асилникида меҳмонлар орасида Хожа Изаддин ҳам ўтирар эди.

Саъдиддин шогирди Амир Хусравни ўтирганларга таништириб, шеърият мухлиси эканлиги ва яхши шеър ўқишлигини айтади. Хожа Изаддин кофияланмаган тўрт сўз бериб шундан тўртлик яратишни талаб этади. Булар мўй, уруғ, ўқ, қовун сўзлари эди. Ўтирганлар ҳузурида Хусрав шундай рубоий битади:

Икки зулфин ҳар мўйида бу хуш санам,

Юзлаб анбар уруғини қилмишдир зам.

Ўқдай тўғри дея билма дилин чунки

Қовун каби тиши унинг ичида жам.

Барча бунга офаринлар ўқийди.

Дарҳақиқат, бадиҳа билан айтилган бу рубоий ёш Хусравнинг юксак шоирлик маҳоратидан дарак берарди”¹.

Амир Хусрав Дехлавийдан жуда катта адабий мерос қолган. Шоирнинг ўз сўзларига кўра унинг шеърлари 400.000 байтдан ортиқдир. А.Жомий эса шоирни 99 китоб эгаси деб таъкидлайди.

Дехлавийнинг лирик мероси тўрт девон, яъни “Чор девон” шаклидадир: 1. “Тухфат ус-сиғар” (“Ёшлик айёми”, 1272). 2. “Васат ул-ҳаёт” (“Ўрта ёш”, 1286). 3. “Гуррат ул-камол” (“Камолот даври”, 1302). 4. “Бақият ул-нақия” (“Сараларнинг сараси” ёки “Қарилик” 1314). Бешинчи девон сифатида “Ниҳоят ул камол” (“Камолот чўққиси”)ни ҳам кўрсатадилар. Девондаги лирик асарлар қасида, ғазал, қитъа, рубоий, таржеъбанд, луғз, муаммо жанрларида учрайди.

Х.Дехлавий эпик шоир сифатида ҳам жаҳон адабиёти саҳифаларидан жой олган. Низомий Ганжавийнинг “Панж ганж”и йўналишида “Хамса” ёзади. “Хамса” таркиби қуйидагича: 1. “Матла ул анвор”. 2. “Ширин ва Хисрав”. 3. “Мажнун ва Лайли”. 4. Ҳашт беҳишт”. 5. “Оинаи Искандарий”.

---

¹ Каримова Ф. Ўзбек адабиётшунослигининг муҳим масалалари. (Адабий алоқалар). – Наманган, 2012. 26-б.

Булардан ташқари яна “Қиронус саъдайн (“Икки саодатли сайёранинг кўшилиши”), “Мифтоҳул футуҳ” (“Ғалабалар калиди”), (“Ҳазоинул футуҳ” (“Ғалаба хазиначари”), “Дувалроний ва Хизрхон”, “Нуҳ сепехр” (“Тўққиз кават осмон”), “Тўғлуқнома” номли маснавий, “Тарихи Дехли” (“Дехли тарихи”), “Эъжозе Хусравий” (“Хусрав мўъжизаси”) каби дostonлари бор.

Хусрав Дехлавийни Алишер Навоий “ҳинд сеҳргари” деб атаган эди. Давлатшоҳ Самарқандий “...Амир Хусравнинг Шайх Саъдийга нисбатан зўр эътиқоди... бўлган”, - дейди. Ўз тазкирасида “...фозиллар Амир Хусрав девонини йиға олмаганлар... Султон Саид Бойсунғурхон Амир Хусравнинг шеърларини тўплашга жуда кўп уринган ва 120 минг байт йиққан. Бундан сўнг унинг девонида учрамаган ғазаллардан яна 200 байт топган, шоир шеърларини йиғиш мушкул иш ва амалга ошмайдиган орзу эканлигини англаб бу ишни тарк этган” деб ёзади. Шунингдек тазкиранавис Х.Дехлавийнинг ўз сўзларини ҳам келтиради: “...Амир Хусрав ўз рисолаларининг бирида “менинг шеърларим 500 минг байтдан камроқ, аммо 400 минг байтдан ортиқ”. Абдурахмон Жомий “Амир Хусрав 99 китоб таълиф этган” дейди. Эрон адабиётшуноси Бадиуззамон Хуросоний эса: “Шоирлардан ҳеч бири ўзидан кейин Амир Хусравчалик кўп шеър қолдирмаган” дейди. Саъдий Шерозий у ҳақда: «Ҳар кимса у дунёда бир нарса билан фахрланиши керак. Мен ана шу туркнинг кўксигади куюғи билан фахрланаман», - деган экан.

Савол ва топшириқлар:

1. Хусрав Дехлавий ҳаёти ва ижоди ҳақида сўзланг.
2. Хамсачилик йўналишида Х.Дехлавийнинг маҳорати қандай?
3. Хусрав Дехлавийнинг девонлари ҳақида маълумот беринг.
4. Хусрав Дехлавий лирик асарларининг бадиияти.

xxx

Чиқар ҳар тун дилимдан ёр ҳажрида фиғону зор,

Нечук бир бахтиёр кўздирки, дилбар кўрсатур дийдор.

Қолиб маҳрум агар дийдоридан ўлсам, бу осондир.
Бироқ дийдорини бир лаҳза кўрмаслик ғами душвор.

Кулиб, ўйнаб, қилиб шўхлик, дилимни олди ю кетди,
“На қилгунгдир буни?” десам, деди: “Менга эрур даркор!”

Кўриб кўп қатнашимни ёр кўйида, деди дарбон:
Билурман, зору шайдо, айланурсан бунда сен бисёр”.

Саҳар чоғида кўшнилари фиғонимни эшитганда,
Деди: “Ё раббий, ким чекса экан бундай фиғону зор?”

Кел энди, қайдасан “бедил” дебон бизларни таън этган,
Ана келмоқда, тўхтатсанг чи дилни, менга у ағёр.

Рақибо лутф айла сен хиром эттирма ёримни,
Агар билсанг, юрак бағримни эзган ҳам ўшал рафтор.

Кўйингдан мастур сархуш қайтганимда дерди одамлар:
“Магар майхонадан келмоқда бу сўфинамо хуммор?”

Чиройли қўлини кўрдинг, унинг кафтига боқ энди,
Келур кафтида гулдаста, магар сайр айламиш гулзор?

Билиб қўйгил, ўйинчоқмас сенга жондан тўйиш Хусрав,
Киши бўлмайдими осонлик билан ўз жонидан безор.

xxx

Юзингни таърифи тилларда такрор,
Сўзинг кимё эрур жонларга, эй ёр.

Қолур хайрон очилгунча оғизлар,
Ширин-шаккар лабинг кулганда, дилдор.

Кўзинг ўқ отди юлдузлар дилига,
Кўкарди найзалар кўксида бисёр.

Олов ёғмасму кўкдан мисли мазлум
Фалак бағри куяр, йиғлайди у зор.

Кулинглар ҳар тарафдан менга, дўстлар,
Бу расволиғ қиёфат ёқди зинҳор.

Фигон чеккан эдим бўстонда бир тун
Қолиб ошёни, кушлар қочди ночор.

Шу йўлдан борди Хусрав халқ кўрсин,
Нишона ҳар қадам қон томчиси бор.

Адабиётлар:

1. Хусрав Деҳлавий шеърятидан. – Т., 1979.
2. Каримова Ф. Ўзбек адабиётшунослигининг муҳим масалалари. (Адабий алоқалар). – Наманган, 2012.
3. www.ziyouz.com кутубхонаси. Рубоиёт. Амир Хусрав Деҳлавий. Жамол Камол таржималари.
4. www.Saviya. Амир Хусрав Деҳлавий.

I. Туркий тилда сўзлашувчи қардош халқлар адабиёти
Туркий халқлар адабиётининг муштарак жиҳатлари.

Режа::

- 1. Қадимги туркий халқлар адабиёти тарихининг ўрганилиши.**
- 2. Туркий халқлар генезиси. Илк бадиият намуналари.**

Таянч сўз ва иборалар: туркий қавм, миф, афсона, эпос, қадимги адабий ёдгорликлар, битиктошлар.

Туркий қавмга мансуб халқлар деганда ўзбек, қозок, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, уйғур, татар, бошқирд, чуваш, озарбайжон, қорачой, турк, кўмик, балқар каби қирққа яқин миллатларни назарда тутамиз. Қадимда бу халқлар Ўрта Осиё, Марказий Осиё ва Кичик Осиёда, Россиянинг каттагина қисмида жойлашган ҳудудларда ҳаёт кечирганлар. Улар яратган адабиёт намуналарини чуқур ўрганиш орқали ўша даврдаги аждодларимизнинг фалсафий-эстетик дунёқараши, бадий олами, рухий-маънавий ҳаётини англаш мумкин.

Халқимиз тарихи, қадимги туркийлар тарихи, маданияти, урф-одатлари, ўзига хос бетакрор жиҳатлари ҳақида бир қатор манбаларда маълумотлар мавжуд. Турли хилдаги ёзувлар, нарса-буюмлар, ашёларда,

“Авесто”, “Бехистун”, Ўрхун-Энасой каби ёзма ёдгорликларда, Беруний, Наршахий, Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Муҳаммад Солиҳ, Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Баёний каби тарихчиларнинг асарларида¹, шунингдек, грек, хитой, хинд, арман тарихчиларининг асарларида ҳам кўплаб маълумотлар бор². Тарихшунослар И.В.Пянков, Н.Г.Горбуноваларнинг асарлари ҳам муҳим манбадир³. Қадимги туркийлар ҳақидаги маълумотлар Хитой ёзма манбаларида ҳам келтирилади. «Тарихий гувоҳликлар» (мил.ав. I аср), «Улуғ Хан хонадони тарихи» (милодий I аср), «Кичик Хан хонадони тарихи» (милодий V аср), «Вей хонадони тарихи» (милодий VI аср), «Шимолий подшоҳликлар (Бейши) тарихи» (милодий VII аср) ва бошқалар. Рус шарқшунослари ва туркологларининг илмий ишлари ҳам муайян аҳамиятга эга⁴.

Ўзбек олимларининг бу борадаги илмий ишлари ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Тарихшунослар Б.Аҳмедов, Т.Саидқулов, адабиётшунослардан

---

¹ Абулғозий. Шажарайи турк.-Т.,1992;Абу Наср Форобий. Фозилодамлар шаҳри.-Т.,1993;Беруний Қадимги халқларданқолган ёдгорликлар - Т., 1968; Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг.-Т.,1960; М.Қошғарий. Девону луғотит-турк. Уч жилдлик.-Т., 1960-1963; Абу Тоҳирхожа.Самария.-Т.1991; Наршахий. Бухоротарихи.-Т.,1991; Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк.-Т.,1997; Амир Темур. Темур тузуклари.- Т.,1991; МирзоУлуғбек. Тўрт улус тарихи.- Т.,1994; Шихобиддин ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаётитафсилоти. -Т.,1999; Низомиддин Шомий. Зафарнома. -Т.,1996; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. -Т., 1997; Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Икки жилдлик. -Т., 1992; Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. -Т., 1999; Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. -Т., 1989; Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий.- Т.,1991.

² Геродот.История. - М., 1972; Ксенофонт. Греческаяистория. - М., 1935; Полибий.Всеобщая история. -М.,1980-1989;Арриан. Поход Александра. - М.Л., 1962; Страбон. География в17 книгах.- М., 1964; Курций Руф. История АлександраМакедонского. - М.,1963.

³ И.В.Пянков. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. - Душанбе, 1975; Н.Г.Горбунова Фергана по сведениям античныхавторов. История и культура народов Средней Азии. - Л.,1976.

⁴С.Е.Малов. Памятники древне-тюркской письменности.-М.,1951; Енисейская письменность тюрков. Текст и переводы. – М.-Л.1951; А.Сагдуллаев. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. -Т.,1996; Л.Н.Гумилев. Древние тюрки.-М.,1960; А.Ю.Якубовский. К вопросу об этногенези узбекского народа.-Т., 1941.

академик А.Қаюмов, Б.Тўхлиев, Н.Раҳмонов, Ҳ.Болтабоевларнинг асарлари диққатга сазовордир¹.

Туркий қавмга мансуб халқларнинг оғзаки ва ёзма адабиёти уларнинг тарихи сингари бой ва қадимийдир. Туркий тилда сўзловчи халқлар ана шу қадимий бой адабиёт тараққиётига ўзларининг муайян хиссаларини кўшганлар. Уларнинг оғзаки бадиий ижодиётида муштарак жиҳатлар бўлиши билан биргаликда мазкур халқлар фолклорида ўзига хос хусусият касб этувчи жанрлар ҳам мавжуд. Масалан, латифалар, турли маросим ва меҳнат кўшиқлари, мақоллар ва эртаклар турк, озарбайжон, туркман, ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳам кенг тарқалган.

Туркий халқлар фолклоридаги ҳажм жиҳатидан катта, бадиият жиҳатидан ўзига хос жозобага эга бўлган дostonлар жаҳон халқлари фолклорида ҳам катта мавқега эга. “Гўрўғли” туркумидаги дostonларнинг усмонли туркларда, озарбайжон, туркман ва ўзбекларда бир қанча вариантлари учрайди. “Алпомиш”, “Манас”, “Дада Қўрқут” каби дostonлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. “Ошиқ Ғариб”, “Қизжибек”, “Қўбланди ботир”, “Қирққиз”, “Шаҳриёр” каби қаҳрамонлик дostonлари эса жаҳон адабиётининг ўлмас обидалари қаторидан муносиб ўрин олган. Бундан ташқари туркий халқларнинг тарихий тақдири, ҳаёт тарзи, қарашлари, илм ва маданияти ҳақида зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто” кўплаб маълумотлар беради. Қадимги грек тарихчиси Геродотнинг “Тарих” номли китобида Марказий Осиёнинг энг қадимги халқлари — ибтидоий жамият шароитида яшаганлиги ва асосан, чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланганлиги айтилса², Страбоннинг “География”, Полиеннинг “Ҳарбий ҳийлалар” каби асарларида жуда қадим замонлардан бу худудларда хилма-хил қайсар, ёввойи ва урушқоқ қабилалар

---

¹ Б.Аҳмедов. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари.-Т.,1991; Т.Саидқулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар. - Т.,1993.

² Геродот. Мелпомена/ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида.- Тошкент: “Юрист-Медиа маркази”, 2008.- 6-бет.

яшаганлиги ва улар ўзаро муносабатларида ҳалоллик, мардлик, ватанпарварлик, ва одилликни ҳар нарсадан афзал билганликларини қайд этадилар. “Тўмарис”, “Широқ”, “Аморг ва Спаретра” каби асарларнинг мазмун-моҳияти маълум маънода бу фикрларни тасдиқлайди¹.

Қадимги халқларнинг географик жойлашиш ўрни Бақтрия, Хоразм, Сўғдиёна, Марғиёна, Парфия, Амударёнинг қуйи қисми, Зарафшон воҳалари ва бошқа жойларни ўз ичига олган. Бу ерларда хоразмий, суғдий, сак, массагет каби қабилалар, чигил, яғмо, тухси, ўғуз, тангут каби элатлар истиқомат қилганларки, булар ҳозирги туркий халқларнинг аجدодлари эканлиги шубҳасиздир. Олиб борилган археологик қазилмалар ва қидирув ишлари сўнгида топилган Кўхитанг ёзувлари, Илонсой (Самарқанд), Хожикент (Тош), Тешиктош (Фарг) деб аталувчи жойлардан топилган ёзувли суратлар, турли хил асбоб-анжомлар, уй-рўзғор буюмлари, кумуш ва тилла тангалар ана шу халқларнинг маданияти юксак бўлганлигидан дарак бериб туради.

Марказий Осиё халқларининг энг қадимги даврларга оид айрим оғзаки ижод намуналари ҳам юқорида зикр этилган манбалар орқали бизгача етиб келган. Улар бадииятимиз ибтидоси бўлган мифлар, афсоналар, қаҳрамонлик эпослари ҳамда лирик шеър ва кўшиқлардир.

Тафаккур тарзининг қуйи даражаси шароитида инсон ўз атрофини ўраб турган олам ҳақида реал тасаввурга эга эмас эди. Табиат ҳодисаларининг кескин ўзгариши, ҳайвон, ҳашоротларнинг хужуми ва улардан ҳимояланишга уриниш қадимги инсоннинг мифологик оламини шакллантирди. Мифлар илк образли тафаккурнинг маҳсули сифатида яратилди. Табиат ва коинот сирларига қизиқиш, атроф, олам ажойиботларини тушунишга уриниш асносида туркий мифлар майдонга

---

¹ Геродот. Тарих . 204-215./ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида.- Тошкент: “Юрист-Медиа маркази”, 2008.- 64-69-бетлар.

келган. Гарчи мифлар бадий адабиёт намунаси бўла олмаса-да, кейинчалик яратилган бадий асарлар учун асос вазифасини бажарган.

Н.А.Куннинг аниқлашича, “Антик маданиятнинг барча Европа халқлари тараққиётига кўрсатган таъсири мутлақо шак-шубҳасиздир. Шунини эътироф этиш керакки, мўъжазгина грек халқининг мифлари умумбашарий маданият асосини ташкил этган ҳолда оҳанрабо қудратига молик бўлиб, у ҳозирги замон кишининг тасаввури ва тафаккури тарзига жуда чуқур кириб боргандир. Бадий адабиётда кучли инсон Геркулес (грекларда Геракл)га, жасур ва барқарор аёл амазонкага ўхшатилади”¹. Олимнинг қайд этишича, рассомлар, шоирлар ва хайкалтарошларни даставвал мифик тимсолларнинг теранлиги ва бадийлиги жалб этади. Одамларга таъсир этадиган ўша куч-қудрат изоҳи фақат юнон мифологиясида мужассамдир дейиш тамоман ўринли эмас. Чунки мифология қадимгиларнинг ерда ҳаётнинг пайдо бўлишини, табиатдаги стихияли ҳодисаларнинг юз бериши сабабларини тушунтиришга бўлган уриниши сифатида, инсон ўз атроф-муҳитидаги ўрнини аниқлашга ожиз бўлган даврда пайдо бўлган эди².

Мифларда аждодларимизнинг борлиқ ҳақидаги тасаввурлари, илоҳий кучлар тўғрисидаги инонч-еътиқодлари мужассамлашган. Тарихий тараққиёт туфайли инсон онги шакллана боргач, ёвуз ва эзгу кучлар ҳақидаги тасаввурлар ўзгариб, айрим инончлар йўқолиб борган, бироқ батамом йўқолиб кетмаган. Халқ эртаклари, дostonларида қадимги мифлар, инончларнинг изи сақланиб қолган. Қадимги туркийлар заминида турли динлар ҳукм сурган. “Турк хоқонлигида яшаган халқларнинг диний эътиқоди, тасаввурлари ҳам турлича бўлган, кўп худолилик ҳукм сурган. Бу эса уларда турли хилосмоний ва ер жисмлари - куёш, ой, ер-сув, ҳайвонлар ва бошқа нарсаларгасиғинишни келтириб чиқарган. Осмон худоси Тангри

---

¹Н. А. Кун. Қадимги юнон афсона ва ривоятлари. (Рус тилидан Пошали Усмон ва Фазлиддин Шукур таржимаси.) - Самарқанд, “Зарафшон” наш-ти, 2005. - 3-бет.

² Абсамиев Ҳ. Туркий халқлар адабиёти. – Самарқанд, 2004.

туркқавмларининг энг олий худоси ҳисобланган. Ҳозирда ҳам «Тангри»ибораси Аллоҳ номига нисбат сифатида қўлланилади”¹.

Мифлар инсон бадий тафаккурининг илк шакли сифатида намоён бўлади, шу орқали ўзини англаш жараёнига ҳам омил бўла олади. Қадимги грек мифларида турли қаҳрамонлар ва маъбудларнинг ҳаёти, саргузаштлари ва фаолияти тасвирланади. Бундай мифлар катта туркумларга бирлашади. Масалан, юнон қўшиқчилари – аэдлар томонидан афсоналар ва қўшиқлар куйланган. Даврлар ўтиши билан улар Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея», Гесиоднинг «Теогония» ҳамда «Меҳнат ва кунлар» ва бошқа катта эпик дostonларга сингиб кетган. Маълум бўлишича, юнон шоирлари – Эсхил, Софокл, Еврипидлар ўз трагедияларини худолар ва қаҳрамонлар ҳақидаги қадимги мифларга асосланиб ижод этганлар. Турон заминида пайдо бўлган мифларнинг юнон мифлари билан уйғунлик жиҳатлари яққол кўзга ташланади.

Афсоналар мазмун-моҳиятида биз инсон тафаккури билан боғлиқ тадрижий тараққиётни кузатамиз. Афсоналар сюжетида худо ва маъбудлардан бошқа тимсоллар ҳам иштирок этади. Улар реал инсонлар – ўзкуч-қудратига ишонган енгилмас паҳлавонлар бўлиб, ўзларидан юзлаб марта катта ва баҳайбат бўлган дев, аждар ва бошқа кучлар устидан ғалаба қозона олади. “Эликбек”, “Сиёвуш”, “Рустам” ҳақидаги афсоналар шулар жумласидандир.

Дostonлар мазмун моҳиятига кўра миф ва афсоналардан жиддий фарк қилади. Қаҳрамонлик дostonларида ҳаётий, реал воқеа-ҳодисалар тасвирланади. Дostonлар марказида мард, довюрак, ватанпарвар, орномусли қаҳрамонлар тимсоли туради. Улар ҳаёлий дев-аждарлар билан эмас, босқинчиларга қарши курашадилар. “Гилгамиш”, “Алпомиш”, “Рустамхон”, “Манас” каби дostonлар шулар жумласидандир. XII аср

---

¹Қ.Усмонов, М.Содиқов, С.Бурхонова. Ўзбекистон тарихи. – Т., 2005. 91-б.

тилшунос олими М.Қошғарийнинг “Девони луғатит турк” асари орқали XII аср ва бу асрга нисбатан ҳам беш-олти аср қадимийроқ бўлган турли хил мавзу ва мазмундаги шеър ва қўшиқлар етиб келганки, булар аجدодларимиз ҳаёт тарзи, туйғу-кечинмалари, орзу-интилишларини ифодаловчи шеърлардир. Миф, афсона, қахрамонлик эпоси, лирик шеър ва қўшиқлардан иборат энг қадимги адабий ёдгорликлар умумтуркий халқлар маънавий тарихини ўрганишда қимматлидир.

Жаҳондаги барча халқлар оғзаки ижодида ўзларининг келиб чиқиши тарихи ҳақидаги афсона ва ривоятлар, нақллар учрайди. Туркий халқларнинг келиб чиқиши, тарихи ҳақида ҳам кўплаб ривоят ва афсоналар яратилган. Инсоният тарихининг Нуҳ пайғамбар ўғилларидан бошланиши ҳақидаги ривоятга кўра турк қавмлари Нуҳнинг Ёфас номли ўғлининг авлодидир¹. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги шеърий парчалар туркий халқларнинг энг нодир адабий ёдгорлиги бўлишидан ташқари, қадимги давр ҳақида маълумот берувчи асосий манбадир. Девондаги Алп Эр Тўнга номи билан боғлиқ парчалар тугал бир асарни ташкил этган деган фикрлар бор. Алп Эр Тўнга тарихий шахс бўлиб, айрим манбаларга кўра эрампдан олдинги VII асрларда яшаган². Бу шахс ҳақида кўплаб асарларда маълумот берилади. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий ўз асарида Алп эр Тўнганинг форсча номи Афросиёб эканини таъкидлайди. Алп туркча баҳодир, Тўнга йўлбарсга ўхшаш ҳайвон. У кучлиликда филни йиқитади. Эр – шижоатли одамдир. Алп Эр Тўнганинг маъноси “йўлбарс каби кучли, баҳодир эр киши демакдир³. Унинг асл исми Мадай бўлган. Эронликлар уни Афросиёб деб аташган. Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида ҳам Афросиёб Туроннинг подшоси бўлганлиги, унинг мард, жасур ва тадбиркор подшоҳ бўлганлиги ҳақида маълумотлар берилади. Умуман, Алп эр Тўнга ҳақида

---

¹ Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. 16-том. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. - Тошкент: Фан, 2000. - 106-бет.

² Алп Эр Тўнга ёки Афросиёб жангномаси. - Тошкент: Чўлпон, 1995. - 4-бет.

³ Кўрсатилган асар, 4-бет.

Шарқ адабиётида кўплаб асарлар ёзилган. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғатит турк” китобида Алп эр Тўнга ҳақида ёзилган дostonдан кўплаб парчалар келтирилган. Буларда Алп эр Тўнганинг қаҳрамонликлари, Турон тупроғини чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилиши, Эрон билан олиб борган жанглари ҳикоя қилинади.

Туркий халқларнинг келиб чиқиши ҳақида бир неча афсоналар бор. Улардан бирида қуйидаги воқеа баён этилади: “Ғарбий денгиз қирғоғида яшаган туркийларнинг ота-боблари қўшни қабилалар томонидан қириб ташланди. Фақат ўн ёшли бола яшириниб тирик қолди. Ўша ерда яшайдиган урғочи бўри унга хотин бўлди. Очликдан қутқариш, душманлардан яшириниш учун бўри ўша болани олиб Турфон тоғларига қочиб кетди. Тоғда бир ғор бор эди. У ерда урғочи бўри ўнта бола туғди. Болаларнинг отаси ўша қутқарилган турк эди. Бўри болалари Турфондаги аёлларга уйланди. Ҳар бир боладан бир уруғ келиб чиқди. Ўғилларидан бирининг исми Ашин эди. Унинг номи ҳамма қабиланинг номини англатадиган бўлди. Ашин бошқа ака-укаларига қараганда қобилиятлироқ, ҳам ақлироқ эди. Шу сабабли Ашин янги қабиланинг доҳийси бўлиб қолди. Уруғ сони аста-секин бир неча юз кишига етди. Ашиннинг меросхўрларидан бири, қабиланинг доҳийси Асян шад бўри авлодларини Турфондан Олтой ерларига олиб келди. Бўри авлодлари бу ерда жужанларнинг фуқаросига айланиб, уларга темир қазиб берар эдилар. Олтойда улар турк номини олдилар. Афсонага кўра, “турк” сўзи Олтой тоғининг энг қадимги номидан келиб чиққан”¹.

Яна бир афсонада ҳам бўри култи намоён бўлади: Турк қабиласининг ота-боболари шажараси Со салтанатига бориб тақалади. Бу салтанат Олтойнинг шимолида жойлашган эди. Қабиланинг бошлиғи Абанбунинг ўн еттита укаси бор бўлиб, шулардан бири Ичасин Ишид “Бўри ўғли” деб ном олган эди. Со салтанати душманлар томонидан кунпаякун қилинди. Омон қолганлари қирилиб кетдилар. Бўри ўғли жуда тадбиркор эди. Шу сабабли имконият

---

¹ Раҳмон Н. Турк ҳоконлиги тарихи. – Тошкент, 1993. – 42-бет.

топиб, уруғини қийин аҳволдан олиб чиқди. Унинг ўғилларидан бири Окқуш бўлиб, Абакан дарёси бўйларида ҳукмронлик қилди. Иккинчи ўғли эса Цигу салтанатига асос солди. Бу салтанат Кама дарёси бўйларида эди. Учинчи ўғли эса Чжучже дарёси бўйларида ҳукмронлик қилди. Катта ўғли Нудулу шад Ғарбий Саянга ўрнашди. Нудулу шаднинг ўнта хотини бўлган. Унинг ўғиллари онасининг қабиласи номини олдилар. Энг кичик хотининг ўғли Ашин эди. Нудулу шад вафотидан кейин тахтга биронтаси ўтириши керак эди. Шунда ака-укалар, кимки кучли ва эпчил бўлса, ўша уруғ йўлбошчиси бўлади, деб қарор қилдилар. Мусобақада Ашин ғалаба қилди. У Асян шад номини олиб, уруғ боши бўлди. Унинг вафотидан кейин эса ўғли Туу тахтга ўтирди. Туунинг ўғли Тумин (Бўмин) турк ҳоқонлигига асос солди”¹.

Ўтмишда ҳар бир халқ ўзининг келиб чиқишини бирор ҳайвон, жонзод, ўсимлик ёки буюмга боғлаган. Гумилёвнинг “Қадимги турклар” китобида ҳам ушбу масалага тўхтаб ўтилган. Бундай тотемистик дунёқараш қадимги дунё одамларининг олам ва борлиқ, табиат ва бошқа нарсалар билан муносабатини англашга нисбатан, ўзининг келиб чиқиши, ибтидосига бўлган қизиқиши туфайли шаклланган. Ашин қабиласини хитойлар Ту-кю деб атаганлар. “Турк атамаси кучли, мустаҳкам, демакдир. Ашина эса бўри дегани... Ашина – ҳимматли, мард бўри деган маънодадир”².

Қадимги туркий халқларнинг умумий ёдгорлиги бўлган “Ўғузнома”, “Дада Қуркут” каби дostonлар ҳам мавжуд³. Дostonларда акс эттирилган воқеаларнинг кўпчилиги милoddан олдинги даврларда бўлиб ўтган. Қадимги юнон тарихчиларининг асарлари орқали етиб келган “Тўмарис”, “Широқ” номли афсоналар мазмуни ҳам барча туркий халқларга тегишли ҳисобланади. Хоразм худудида пайдо бўлган зардуштийлик дини билан боғлиқ бўлган афсона ва ривоятлар ҳам туркий халқларнинг тарихини акс эттиради. Бу диннинг муқаддас китоби бўлган “Авесто”дан бизгача етиб келган парчалар

¹Раҳмон Н. Турк ҳоқонлиги. - Тошкент, 1993. – 43-бет.

² Ўша жойда.

³Дада Қўркут ҳикоялари /Туркий халқлар ижодиёти (Тарж.З.Очилова).- Тошкент, 2010.

маданиятимиз тарихи жуда бой ва ранг – баранг бўлганидан дарак беради. Зарина, Рустам, Сиёвуш ҳақидаги афсоналар ҳам туркий халқлар орасида кенг тарқалган.

Зарина ҳақидаги қисса сицилиялик тарихчи Диодорнинг “Кутубхона” асарида баён қилинади. “Зарина ва Стриангия” номли бу қисса тарихчи Ктезий(430-354)нинг китоби асосида унинг қисқа мазмуни берилади. Диодор қуйидагича ёзади: “Бу пайтларда сакларда Зарина исмли, жанговор хислатларга эга аёл подшолик қиларди. Умуман, бу қабилада аёлларнинг бари жанговор бўлади ва уруш азобларини эрлари билан биргаликда тортишади. Зарина ўлка ерларининг катта қисмини маданий ҳолатга келтириб, кўп шаҳарлар барпо этди”¹.

Малика Заринанинг эри ўлгач, у қабилага бошлиқ бўлади. Шаклар ва мидияликлар ўртасидаги жангларда қабилянинг мустақиллиги учун курашиб Зарина шижоат кўрсатади. Мидия шаҳзодаси Стриангия Заринани яралайди, бироқ унга мафтун бўлиб қолгани учун асир олмай, уни кечиради. Бир қанча вақт ўтиб Парфия шоҳи шакларга ҳужум қилиб, Заринага зўрлик билан уйланади ва қабиляни ўзига қарам қилади. Парфия ва Мидия ўртасида бўлиб ўтган жангларда шаҳзода Стриангия ҳам асир қилиб олинади. Ўз қабилясининг мустақиллиги учун кураш ғоясидан тўхтамаган Зарина асирлар билан бирга Парфия шоҳига қарши тўсатдан ҳужум қилади ва уни енгади. Мидия шаҳзодаси Заринанинг мардлиги, шижоатини кўриб севиб қолади. Аёл Стриангиянинг оиласи борлиги учун унинг уйланиш таклифини рад қилади. Стриангия бундан қайғуриб, ўзини ўлдиради.

“Зариандр ва Одатида” севги ва қаҳрамонлик мавзусида бўлиб, Харис Митиленскийнинг асари орқали етиб келган. Мидия ҳукмдори Гуштасбнинг укаси Зариандр Каспий денгизидан Танаис (Сирдарё)гача чўзилган ўлкада ҳукмронлик қилади. Дарёнинг нариги қирғоғида яшаган скиф шоҳи

---

¹Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Таржимон ва тузувчи З.Аълам. – Тошкент: Юрист Медиа маркази, 2008 – 57- 58-б.

Омаргнинг қизи Одатида билан Зариандр бир-бирини тушида кўриб севиб қолишади. Йигит қизга совчи юборганда Омарг қизини узоққа беришни истамайди. Зариандр дарёни кечиб ўтиб бу юртга келади. Омарг бу вақтда қизига, сенга қайси йигит ёқса ўшанга олтин қадаҳда май тутасан, деб зиёфат уюштирган эди. Зариандр скиф кийимида зиёфатда қатнашади. Қиз унга олтин қадаҳ тутади. Зариандр Одатидани олиб юртига кетади.

Мазкур қиссада эр ва аёлнинг эрки, ҳуқуқи масаласи қаҳрамонлик мотивлари билан боғланиб кетади. Кейинги даврлардаги катта эпик асарлар “Ўғузнома” ва “Алпомиш” учун ушбу мавзу етакчилик қилди.

Рустам образи қаҳрамонлик эпосларининг асосий персонажларидан биридир. У дастлаб оғзаки, сўнг ёзма адабиётда ишланди. Сўғд эпосида Рустамнинг девларга қарши курашгани баён қилинади. Рустам девларни уларнинг шаҳар дарвозасигача қувиб боради. Кўп девлар ҳалок бўлиб, қолганлари шаҳар дарвозасини беркитиб олади. Рустамнинг оти Рахш яйловда ўтлаб юрганда, девлар қўққисдан ҳужум қилади. Рустам бу пайтда ғалабадан кейин уҳлар эди. Уни оти Рахш уйғотади. Рустам орқага қараб от суриб кетиб, девлар уни қувганда шиддат билан девларнинг устига от солади.

Ёзма адабиётда Рустам образи ҳаётий тасвирланиб, золим шоҳларга, ёвузлик ва адолацизликка қарши курашувчи қаҳрамон сифатида яратилди.

Сиёвуш дастлаб мифологик худо образи сифатида тасвирланади. У хусн жамолда тенгсиз эди, ўгай онасининг эҳтиросларини рад этгани учун маломатга қолади. Сиёвуш ўзининг поклигини исботлаш учун олов устидан отида сакраб ўтади. Ўгай она билан юз кўришмаслик учун Афросиёбнинг олдига боради. Афросиёб унга қизини беради. Фитначи амалдорлар Сиёвуш ва Афросиёб ўртасига адоват солиб, шоҳнинг ўз куёвини ўлдиришига эришадилар. Сиёвушнинг ўғли Кайхисрав бобоси Афросиёбдан қасос олиб уни ўлдиради. Кайхисрав Хоразмшоҳлар сулоласига асос солган дейилади.

Умумтуркий адабиётга оид дoston “Ўғузнома”дир. Маълум бўлишича, Ўрта Осиёда чигатой тилида қатор “Ўғузнома”лар битилган. Таниқли олим

Х.Кўрўғли асар ҳақида қуйидагича фикр билдирган: “Ўғузнома” атамаси... дастлаб Абу Бакр б. Абдуллоҳ б. Ойбек ад Давадари (ХИВ аср) асрида учрайди. Рашидуддинда қайд этилган, лекин бизгача етиб келмаган нусха ҳамда Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган уйғур ёзувидаги “Ўғузнома” ҳам тахминан ўша даврга хосдир. Бундан ташқари, XV- XIX асрларда Ўрта Осиёда чигатой тилида битилган қатор “Ўғузнома”лар ҳақида маълумотлар мавжуд... Бизгача етиб келган Ўрта ва Марказий Осиёда яратилган “Ўғузнома”лар узук бўлиб, ўғузларнинг бой эпик ижоди ҳақида “Китоб дедам Қўрқут” каби тасаввур бера олмайди” (Х.Короглы. «Родословная туркмен» Абулгази и огузский эпос». “Туркологик”, Л., 1976). Тилшунос олим В.В.Радловнинг “Қадимги турки луғат”ида Ўғузхон ҳақида маълумот бериб XIII юз йилликка оид бу афсона мазмунан эпиклиги, XV асрга дахлдор ягона нусхаси уйғур ёзувида битилгани ва ҳар бирида 9 қатор ёзув бўлган 42 саҳифадан ташкил топганлиги, унинг Париж Миллий кутубхонасида сақланишини қайд этади. “Ўғузнома” хорижий мамлакатлари олимлари томонидан ҳам ўрганилган¹. Асарда қадимий туркийларнинг этногенезиси, ҳар бир уруғнинг шажаралари кўрсатилган. Достонда кўплаб шеърӣ парчалар ҳам келтирилган. Ўғизхоннинг туғилиши билан боғлиқ бўлган ривоятлар берилган, унинг давлатни бошқариш, эл-юрт ободончилиги, туркийларнинг озодлиги, мустақиллиги, фаровон ҳаёти учун олиб борган курашлари баён этилган.

“Ўғузнома” туркий халқларнинг китобий эпоси ҳисобланади. Туркий халқлар тарихида иккита китобий достон қайд этилади. Бири “Дада Қўрқут китоби”, иккинчиси “Ўғузнома”дир. “Ўғузнома”нинг бизгача етиб келган нусхаси уйғур-турк ёзувида битилган, бу матн Париж миллий кутубхонасида сақланади.

---

¹“Dede Korkut kitabı”, Ankara, 1958; F.Sumer. Oguzlar.Turkmenlar. Tarixlari – boy teskilati – destanlari, Ankara, 1967; “Книга моего деда Коркута» М., Л., 1925; Х.Короглы. «Родословная туркмен» Абулгази и огузский эпос». “Turkologik”, Л., 1976; Ж.Дюмезиль. Скифы и Нарты. М.: Наука, 1979.

Асар матни кўздан кечирилганда, унда қадимги уруғчилик жамиятидаги миф ва афсоналар асос бўлганлигини кузатиш мумкин. “Ўғузнома” структур жихатдан Кул тигин ёдгорлигига ўхшайди. Достондаги мифологик қатлам, ўғузнинг аниқ бир географик муҳитдаги фаолияти бунга далил бўла олади. Унда қадимий туркий назмнинг унсурлари мавжуд. “Ўғузнома”нинг муқаддимасида уруғларнинг ва туркий уруғлардан Ашин уруғининг пайдо бўлишига оид афсоналар ўртасидаги уйғунлик, қадимги турк давридаги культлар – дарахт, бўри, осмон култларининг қадимги туркий ёдномаларда ва “Ўғузнома”да ҳам мавжудлиги уларнинг умумийлик жихатларини кўрсатади. “Ўғузнома” достони икки қисмдан иборат. Биринчи қисм мифологик қатлам бўлиб, бунга Ўғузнинг ғайритабиий туғилиши ва ғайритабиий улғайиши, ёвуз шунқорга қарши курашиши ва уни ўлдириши лавҳалари киради.

Достонда Ўғузнинг Ой қоғондан туғилиши, унинг юзи кўк, оғзи оташ каби қизил, кўзлари қўйкўз, сочлари ва қошлари қоп-қора, нозик фаришталардан ҳам кўҳлироқ деб таърифланади. Аждодларимиз қадимда кўк тангрига эътиқод қилишган. Кўк (осмон маъносида) сўзи билан қўлланган барча нарсаларни муқаддас билганлар. Ўғузнинг юзини кўк деб таърифланишининг боиси шудир. У онасининг оғиз сүтини эмади холос ва хом гўшт, ош-овқат, шароб сўрайди. Қирқ кунда улғаяди. Унинг ташқи кўриниши қуйидагича: оёғи хўкизнинг оёғидек, бели бўриникидек, яғрини силовсинникидек, кўкси айикникидек, баданини буткул тук қоплаган. Йилқи боқиб, от миниб, кийик овлаб юради.

Кейинги ўринларда Ўғузнинг ботир, хоксор ва мард деб тавсиф этилади. У одамлар ва йилқиларни еб битираётган қиат (каркидон)ни чўқмори билан уриб ўлдириб калласини ўзи билан олиб кетади. Қайтиб келса қиатнинг ичак-чавоғини бир шунқор еб турган экан. Ўғузхон шунқорни ёйи билан уриб ўлдиради. Асарнинг иккинчи қисми эса тарихий достонларга хос воқеалардан иборат. Бу қисмга Ўғузнинг уйланиши, фарзандларининг туғилиши, жанг

лавҳалари ва турли мамлакатларни босиб олиши, ўғилларига ўз қўл остидаги юртларни бўлиб бериши лавҳалари киради.

Кунларнинг бирида у Оллоҳга ёлвориб турганда кўкдан ёруғ нур тушади ва бориб қараса кўркам бир қиз экан. Ўғуз қоғон ундан уч ўғил фарзанд кўради. Уларнинг исмлари Кун, Ой ва Юлдуз эдилар. Ўғуз қоғон овга чиққанида дарахтнинг қавагида бир қиз ўтирганини кўради. Уни уйга олиб келади. Ундан ҳам уч ўғил кўради. Уларнинг исмлари Кўк, Тоғ, Тенгиз эди. Ўғуз қоғон элга тўй беради, қирқта стол ва қирқ курси ясаиб дастурхон ёйилиб нозу неъматлар, овқатлар, шароб ва қимизлар тортилади. Бекларга ёрлик бериб қуроли ёй ва қалқон эканлиги, тамғаси олийжаноблик, ўрони (пароль) кўк бўри эканини айтади. Тўрт тарафга ёрликлар юбориб бошқа қоғонларни унга бўйсунтиришни талаб қилади. Олтун қоғон бу талабга бўйсунди, Урум қоғон эса Ўғузга заррача писанд этмайди. Ўғуз кўшинни йиғиб Музтоғга келиб ўрдасини тикади. Тонгда унинг ўрдасига кўк ёлли эркак бўри кириб, Ўғузнинг Урум устига юриш қилиши ва кўшинига бўрининг ўзи бошчилик қилишини айтади. Итил дарёси яқинида катта жанг бўлади. Урумни енгади, Ўрусбекнинг ўғли Ўғуз қоғонга бўйсунтиришни айтади. Ўғуз қоғон “шаҳарни яхши асрагани учун” унга “Сақлаб” деган ном беради.

Туркий адабиётда ҳамсачилик анъаналари пайдо бўлди, шеъриятда тасаввуф мавзуси ҳам етакчилик қилди. Туркий адабиётнинг буюк истеъдодлари майдонга келди, жаҳон адабиёти санъаткорлари қаторидан ўрин олганлар. Низомий Ганжавий, Фузулий, Жалолiddин Румий, Юнус Эмро, Навоий ва Бобур, Махтумқули, Залилий, Абай кабиларни қайд этиш мумкин. Шунингдек, XX аср адабиётида ҳам кўзга кўринган туркий адиблар етишиб чиқди. Нозим Ҳикмат, Рашод Нури, А.Қодирий, Чўлпон, Ч.Айтматов, М.Авезов, Ўлжас Сулаймон, Расул Ҳамзатов, Қайсин Қулиев каби сўз санъаткорларининг яратган асарлари жаҳон китобхонларига яхши таниш.

Туркий халқлар адабиёти жаҳон адабиёти тарихининг олтин халқаларини ташкил этади. Гарчи наср бўйича Европа ва Америка адабиёти катта ютуқларга эришган бўлса-да, Чингиз Айтматовнинг роман ва қиссалари эпик турнинг тараққиётига янги ўзан берди. Жаҳон шеърятининг асосий ўзаги Шарқ шеъряти бўлса, уни туркий шоирлар ижоди тўлдириб туради.

Саволлар:

1. Қадимги туркийларнинг географик жойлашуви қандай бўлган?
2. Қадимги туркийлар тарихи ва адабиёти кимлар томонидан ўрганилган?
3. Туркийлар генезиси ҳақидаги қайси гипотеза ва афсоналарни биласиз?
4. Туркий ёзма адабиёт намуналарининг ўрганилиш тарихи қандай бўлган?

Адабиётлар:

1. М. Кошғарий. Девони луғотит турк. -Т., 1962.
2. Б.Тўхлиев. «Қутадғу билиг» асари ҳақида. - Т., 1991.
3. Памятники древне-тюркской письменности. – М.-Л., 1951.
4. А.Абдурахмонов. Алп эр Тўнга жангномаси. - Т., 1993.
5. Ш.Холматов. Ўзбек халқ поэтик ижоди. - Т.,1994.
6. А.М. Щербак. Огуз-наме. Мухаббат-наме. - Л., 1959.
7. Раҳмон Н. Турк ҳоқонлиги. – Т., 1993.
8. Дада Қўрқут ҳикоялари /Туркий халқлар ижодиёти (Тарж.З.Очилова).- Т., 2010.
9. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Таржимон ва тузувчи З.Аълам. – Т., 2008.

“МАНАС” ДОСТОНИНИНГ ҒОЯВИЙ-БАДИИЙ ХУСУСИЯЛАРИ

Қирғиз халқ оғзаки ижодида халқ қаҳрамонлик дostonларига эртак ва афсоналар асос бўлган. Қирғиз халқ дostonлари таркибида қаҳрамонлик мавзусидаги дostonлар кўпчиликни ташкил қилади. “Кўрманбек”, “Эртобилди”, “Эртуштук”, “Жонил Мирзо” каби халқ қаҳрамонлик дostonларида халқнинг эрк ва озодлик ҳақидаги орзу умидлари, курашлари, баҳодирларнинг ватан учун кураши саргузаштлари тасвирланади.

Қирғиз дostonлари таркибида “Манас”нинг ўрни ва аҳамияти жуда катта. Нафақат қирғиз фолклорида, балки жаҳон адабиёти аренасида бу дostonга

ҳажм жиҳатдан тенг келадиган асар топилмайди. “Манас” достони “Илиада” ва “Одиссея” эпосларидан ҳам улкан бўлиб, 500 минг байтдан иборат. Достон ўзбек тилига шоир Миртемир ва болалар ёзувчиси Турсунбой Адашбоев томонидан таржима қилинган. Асар шеърӣ шаклда ёзилган бўлиб, учта катта қисмга бўлинади. Биринчи қисм Манаснинг туғилиши ва болалиги, саргузаштлари баёнига бағишланган бўлса, иккинчи қисм Манаснинг ўғли Семетей, учинчи қисм унинг набираси Сейтекнинг ҳаёти ва бошидан кечирган саргузаштларини ҳикоя қилади.

Қирғиз бийларидан бўлган Жақип гарчи бой бадавлат бўлса-да, фарзандсиз эди. У бир йиғинга кирганда фарзандсиз кишиларга одамларнинг таъналари кўнглига ботиб кетади ва уйига келгач хотини Чийирдига ҳасратини тўкиб солади. Жақипга бир киши “аёл кишининг иззат нафси қаттиқ қўзғалса бирор натижа бериши”ни уқтиради. Жақип Чийирдига таъсирли сўзлар айтади. Чийирди ҳомиладор бўлади ва бир неча вақт ўтгач, аёл йўлбарснинг юрагига бошқоронғи бўлади. Жақип унга тоғу ўрмонларни кезиб йўлбарсни тутиб юрагини келтиради. Чийирдининг ой куни келиб, ўғил фарзанд дунёга келади. Унинг елкасида ёли ва нори бор эди. Жақип ўғлининг туғилишидан олдин туш кўради. Тушида бир авлиё унга “ўғлинг Манас бўлсин, эл юртни ҳар доим кўриқласин” дейди. Манаснинг туғилиши муносабати билан отаси қирқ кеча кундуз тўй қилиб беради.

Манас кун сайин, соат сайин ўса бошлайди. У шундай бақувват ва паҳлавон бола бўладики, ўртоқлари билан ўйнаса, уларнинг қўли ёки оёғини беҳос шикастлаб қўяди. Шунда у тоғу тошларга чиқиб дарахтларни томири билан қўпориб, сувларнинг оқимини ўзгартириб, ўзига машғулот топиб ўйнайди.

Манас бутун элга полвон бўлиб машҳур бўлади. У ҳар доим ёнида қирқ йигити билан юради, қирғиз халқини афғон, қалмоқ, хитой босқинчиларидан ҳимоя қилиб, душманларга қарши курашади. Асли хитойлик бўлган Алаооке билан дўстлашади. Алооке ҳам Манасга ҳамшиша садоқатли дўст сифатида

колади. Саргузаштларининг бирида бошқа юрт вакили бўлган Санирабикага уйланганда Манас, унинг канизакларига ўзининг қирқ йигитини уйлантиради. Манаснинг онаси Чийирди келинига ўз халқининг тилига мувофиқ “Хоникей” исмини қўяди. Манас бошқа аёлларга ҳам уйланса-да, Хоникей Манас умрининг охиригача меҳрибон, садоқатли, вафоли ёр бўлиб қолади. Достонда Манаснинг юрт озодлиги учун олиб борган курашлари маҳорат билан берилган. Биринчи қисм қаҳрамонлик мавзуида бўлса, достоннинг Семетей ва Сейтекка бағишланган қисмлари ишқ-муҳаббат мавзуидадир.

“Манас” достонини куйловчилар манасчи бахши дейилган. Қирғиз халқ ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг берган маълумотида кўра бахши Саёқбой Қоралаев “Манас” достонидан бир миллион мисрани ёд билган. Достонда қирғиз халқининг тарихи, маданияти, этнографияси, географияси ҳақида маълумотлар берилган. “Манас” достонини таъбир жоиз бўлса қирғиз халқи тарихининг энциклопедияси дейиш мумкин.

“ДАДА ҚЎРҚУТ” ДОСТОНИНИНГ ҒОЯВИЙ-БАДИИЙ ХУСУСИЯЛАРИ

Энг қадимги турк халқи достонларидан бири «Яратилиш достони» бўлиб, унда инсониятнинг яратилиши, дастлабки турк аجدодлари ҳақида қизиқарли ривоятлар берилган. Айниқса, «Ўғизнома» номли достонда қаҳрамонлик мотивлари кўтаринки руҳда куйланган. Бу достон бир қанча бўлимлардан иборатдир. Гўрўғли образи қатнашган бир қанча достонлар цикли ҳам мавжуд бўлиб, улар бошқа туркий халқлар адабиётидаги шу типдаги достонлар билан ҳамоҳангдир.

«Дада Қўрқут» ҳақидаги достон ҳам турк халқи фольклорининг энг машҳур асарларидан бири ҳисобланади. Асарда реал воқеа-ҳодисалар билан бирга мифологик образлар, фантастик тасвирлар ҳам ўрин олган. Бу эса асар яратилган даврга хос хусусият деб баҳолаш мумкин. Ҳазрат Алишер

Навоийнинг “Насойим –ул муҳаббат” асарида Дада Қўрқут ҳақида қайдлари бор: “Турк улуси аросида шуҳрати андоқ ортуғроқдурки, шуҳратқа эҳтиёжи бўлмай. Машҳур мундоқдурки, неча йил ўзидин бурунқини, неча йил ўзидин сўнги келурни дебдурлар. Кўп мавъизаомуз мағизлик сўзлари арода бор”. “Дада Қўрқут” китоби ўн икки ҳикоядан иборат. Бу ҳикоялар мазмунан ва сюжет тузилиши жиҳатидан “Алпомиш” достони билан уйғунлик касб этади. Асарнинг бир неча нусхалари бўлиб, улар ҳақида маълумотлар мавжуд. Адабиётшунос А.Тилавовнинг берган маълумотига кўра асарнинг илк ёзма нусхаси Дрезден Қироллик кутубхонасида сақланади. Ушбу нусха дастлаб 1916 йилда Рифет Билге, 1938 йилда Ўрхон Шаик Гўкей томонидан нашр этилган. Иккинчи нусха 1950 йилда Ватикан кутубхонасидан топилган. Бу нусха фақат олти ҳикоядан иборат тўлиқ бўлмаган шаклидир. У 1952 йилда Эттори Роси томонидан нашр қилинган. Энг мукамал нашр Доктор Мухаррам Эргин томонидан амалга оширилган¹.

Дада Қўрқут баъзан Қўрқут Ота деб ҳам юритилади. У ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.) даврида Сирдарё атрофларида яшаган ўғуз қабилаларнинг Баёт ёки Қайи бўйига мансуб Қора Хўжа исмли зотнинг ўғли бўлган². «Ул киши Ўғузнинг тамом билгувчиси эди, Ўғуз ичида унинг бор каромати зоҳир бўлмиш эди, на деса бўларди, ғойибдан турли хабар сўйларди, яратганнинг ўзи унинг кўнглига илҳом соларди» дейилади. Дада Қўрқут ўғуз қабилаларининг тинч ва фаровон яшаши учун ҳаракат қилган, халққа ёрдам кўлини чўзган, қабиладошларига таянч бўлган, турли қийинчиликлар вақтида ўзининг ақли, илми, донолиги билан тадбир қўллаган. Айрим маълумотларга қараганда “Қўрқут” бахши ёки исломгача бўлган даврдаги Шаманнинг номи бўлиши мумкин. Бошқа бир манбаларда эса “Қўрқут” номини Тошкентга яқин жойдаги «Хорхуд» деган жой номи билан боғлиқ эканлиги айтилади.

---

¹Дада Қўрқут ҳикоялари/ Туркий халқлар ижодидан. Тарж. ва нашрга тайёр. З.Очилова. – Т., 2010. – 3-4-бет.

²O'sha joyda.

Асарнинг Бўғочхон ҳақидаги ҳикояси қисмида ота ва ўғил ўртасига адоват уруғининг сочилиши баён қилинади. Дерсахоннинг фарзанди йўқлигидан Бойиндирхон унинг иззат-нафсига тегади. Уйига келиб дардини хотинига айтганда, аёл бекка саховат ишларини қилса, зора тангри уларга ўғил беришини умид қилади. Улар фарзандли бўлишади. Бола ўн беш ёшга тўлганда ҳовлисидаги буқа унга югурганда бола мушти билан уриб калласини олади. Дада Қўрқут бола буқани энггани учун унга “Бўғоч” деб исм қўяди. Йигитга бекликни беришади. У отасининг одамларини назарга илмагани учун ота-бола ўртасига нифоқ солишни ўйлашади. Дерсахонга ўғлинг сени ўқ билан отиб ўлдирмасидан сен уни ўлдир, дейишади ҳамда ов вақтида Дерсахон ўғлига ўқ отади. Дерсахоннинг хотини ўз ўғлини қутқариб эридан яшириб парвариш қилади. Отанинг қирқ одамлари Бўғочхоннинг тириклигини билиб қолиб, агар Дерсахон бор ҳақиқатни билса, бизни ўлдиради, Дерсахонни душманга топширайлик, деб уни боғлаб қўйишади. Бўғочхоннинг онаси воқеадан хабар топиб ўғлига отасини қутқаришни айтади. Бўғочхон қирқ йигити билан отасини қутқаради.

“Тепакўз” ҳикоясида ўғузлар душман хужуми туфайли ўз юртларидан кетишга тўғри келгани ва Арузхўжанинг кичик ўғли отдан тушиб қолгани баён этилади. Вақт ўтиб Ўғузхоннинг бекларидан бири қамишзордан арслонга ўхшаш одамни кўриб қолади. Арузхўжа бу йўқолган ўғлим бўлиши мумкин, деб уни уйига олиб келади ва Басат деб исм қўяди. Арўзнинг бир чўпони бор эди. Чўпон сув бўйида пари қизни ушлаб олади. Пари қиз чўпонга бир йилдан кейин унга ҳадя беришини айтади. Бир йилдан кейин чўпон парининг олдига келса у эрга ялтироқ нарса ташлайди. Уни қанча тепса шунча катталашади. Чўпон уни олмайди. Бойиндирхон беклари билан кетаётганда уни тепишади, у иккига бўлиниб, ичидан одам чиқади. Арўз гавдаси инсонникига ўхшаган, пешонасида бир кўзи бор бу маҳлукни уйига олиб келади. У улғайгач, ваҳшийлашиб боради, ҳар куни иккита одам ва беш юзта қўй талаб қилади. Басат бу вақтда жангда эди, жангдан қайтгач,

Тепакўзни хийла билан ўлдиради. Дада Қўрқут “Қора тоққа бақирганинда жавоб қилсин! Қонли-қонли сувлардан ўтиш йўлини берсин. Қодир Оллох юзингни ёруғ қилсин” деб дуо қилади.

Кейинги ҳикоялардан бири “Эмрен”да Бегилнинг мардлиги, ориятчанлиги, ғурури унинг ўғли Эмренга ҳам хослигини кузатиш мумкин. Бу ҳикояда ўғилнинг ота ўрнини боса олиши, юртни душмандан ҳимоя қилиши воқеалари берилади. “Сегрек” ҳикояси ака-ука Эргек ва Сегрекнинг саргузаштларига бағишланган. Душманга асир тушган Эргекни укаси кутқаришга келади. Душман хийла қилиб Сегрекни ўлдириш учун Эргекни юборади. Ухлаб ётган укасининг белидан қўбизни олиб чалганда Сегрек ўз акасини таниб қолади. Улар иккиси душманга қарши курашиб уни енгади.

“Телба Думрул” қисми эса қадимги ўғузларнинг инонч-еътиқодлари ҳақидаги тасаввурларни ойдинлаштиришга ёрдам беради. “Йигинек” номли ҳикояда Қози Хўжа исмли бекнинг душманга асир тушиши ва ўн олти йил ҳибсда ётгани, унинг ўғли Йигинекнинг душманни энггани ва отасини озод қилиши воқеалари тасвирланади. “Кан Турали” ҳикояси ўғузларнинг ўша даврдаги турмуш тарзи, урф-одатлари, расм-русумлари ҳақида ҳам маълумот бера олиши билан аҳамиятлидир. Кан Туралини отаси уйлантирмоқчи бўлганида у бўлғуси келин ҳақида шундай шартларни айтади: “Мен ўрнимдан тургунимча, у турсин, мен отимга мингунимча у минсин. Мен душман билан жанг қилганимда, у мендан олдин бостириб кирсин”. Кан Турали Трабзон бегининг қизи Селжен хотинга унинг учта қўриқчилари – буқа, шер, туя билан кураш тушибуларни энгади. Селженга ота-онамининг ризолигисиз уйлана олмайман, дея ўғузга – Кан Туралининг юртига йўл оладилар. Селженнинг харидорлари уларни маҳв этмоқчи бўлади. Селжен Кан Туралини бундан огоҳ этади ва биргаликда курашадилар.

“Салур Қозон” ҳикоясида ўғузларнинг яна бир беги ҳақида сўз боради. У барча ўғуз бекларини йиғиб, овга бориб кўнглини ёзиб келишини айтади. Салур Қозон овга кетганда хотини Бурла хотунни, кекса онаси ва ўғли

Урузни душманлар олиб кетадилар. Салур Қозон ёмон туш кўриб уйғониб кетади ва уйига келиб кўрсаки, ҳаммаёқ вайронага айланган. У йўлидан чиққан ит ва бўридан бу ҳақда сўрамоқчи бўлади. Чўпондан сўрайди. Чўпон бўлган воқеаларни айтиб беради. Салур Қозон ва Қоража чўпон уларни излаб йўлга чиқишади. Салур Қозоннинг оила аъзоларини Шукли Малик олиб кетган эди. Шукли Малик Бурла хотунни ўзимга чўри қилиб оламан, деган ниятда эди. Бундан хабар топган Бурла хотун қирқ қизга “агар Қозоннинг хотини ким?” десалар барчангиз баравар “мен!” дейсизлар”, дейди. Шуклу Малик бу саволни берганда қирқ қизнинг барчаси “мен!” деб жавоб беради. Натижада у Салур Қозоннинг хотини ким эканини ажрата олмайди. Шунда у Салурнинг ўғли Урузни ўлдириб, гўштини пишириб қирқ хотинга эдиришни буюради. Қайси хотин гўштан эмаса, ўша Салурнинг хотини бўлади, дейди. Уруз онасига “олдингизга гўштимни олиб келсалар, бошқалар бир луқма эса, сиз икки луқма энг. Ор-номусимизга доғ тушганидан ўлим афзал”, деб айтади. Бу вақтда Салур Қозон ва Қоража чўпон Шуклу малик билан жанг қиладилар, ўғуз беклари уларга ёрдамга келадилар. Салур Қозон оила аъзоларини қутқариб олади.

“Бону чечак” ҳикоясида анъанавий мотив – икки бекнинг фарзандсизлиги баёни берилади. Ўғуз беклари иккала бекни дуо қилишгач, орадан вақт ўтиб Бамси Байрак ва Бону чечак туғиладилар. Бамси Байрак овга чиққанда қизнинг чодирига келиб қолади. Қиз йигитнинг кимлигини билгач, ўзини Бону чечакнинг энагасиман, деб унга овда мусобақалашини, отда чопиш ва камон отишни таклиф қилиб, уни синамоқчи бўлади. Йигит ҳар жиҳатдан қизни ортда қолдиради. Бону чечак ўзини танитади, йигит унга узук тақади. Қизга уйланиш қарорини отасига айтганда, бу тўйга қизнинг жаҳлдор акаси (уни телба Карчар деб аташарди) қарши бўлади. Совчиликка Дада Кўрқут борганда телба Карчар уни урмоқчи бўлади. Дада Кўрқут “Қилич кўтарган кўлинг чирисин!” деб дуо қилса, унинг қўли ҳавода муаллақ қолади. Телба Карчар ундан кечирим сўрайди. Икки ёшнинг тўйига тайёргарлик

бошланади. “Бамси Байрак” ҳикоясида йигитнинг Бойбурт қалъасидан келиб олиб кетишлари ва телба Карчарнинг унинг кўйлагини қонга бўяб Бойиндирхонга ва Бону чечакка кўрсатиб ўлдига чиқариши ҳикоя қилинади. Бамси Байрак зиндонда ўн олти йил ётади. Уни душман бегининг қизи севиб қолади ва озод қилади. Бу вақтда Ялтажук Бону чечакка уйланиш арафасида эди. Бамси Байрак ва Ялтажук курашадилар. Бамси Байрак Бойбурт қалъасини ишғол этиб, дўстларини ҳам қутқаргач сўнг қизга уйланаман, дейди. Бамси Байрак ғалаба билан юртига қайтади.

Кейинги қисмда Қазилиқ хўжанинг 15 яшар ўғли ўғуз уруғининг душманларига қарши олиб борган кураши тасвирланган. Ўн иккинчи яқунловчи ҳикояда ўғуз қабилаларининг мансаб ва лавозим талашиб бири-бири билан олиб борилган жанглари ёзилган. Қозон-Соларнинг тоғаси Арузбеклар беги лавозимини эгаллаш учун Қозон-Соларга ҳужум қилади. Унинг яқин ёрдамчиси Бамси-Байракни ўлдиради. Кейин Қозон-Солар Арузбекка ҳужум қилиб уларни энгади. Бу жангда Арузбек ҳам вафот этади.

Мазкур достондаги воқеалар тасвирида мифологик образлар, мифик унсурлар кўплаб учрайди. Айниқса, ҳоқонлар ва ботирларнинг куч-қудратини бўрттириб тавсифлаш етакчилик қилади. Шунга қарамай, асар тарихий негизга эга, демак, қаламга олинган воқеаларнинг аксарияти реал ҳаётда бўлган. Асарнинг тарихий ва бадиий, маърифий аҳамияти катта бўлиб, у асрлардан асрларга ўтиб туркий халқларни ватанни севишга, ўз юртини душманлардан ҳимоя қилишга ундаб келади.

ОЗАРБАЙЖОН АДАБИЁТИ

Режа::

1. Низомий Ганжавий ҳаёт йўли.
2. Шоирнинг ижодий мероси кўлами ва мавзулари.
3. Лирик асарлари таҳлили.
4. “Панж ганж” хамсачилик анъанасининг илк намунаси.

Таянч иборалар: озарбайжон мумтоз шеърляти, Низомий Ганжавий, Ганжавий ғазаллари, илк “Хамса”.

Озарбайжон халқи бошқа туркийлар сингари ўзининг бой қадимий маданияти, тарихи, адабиёти ва санъатига эгадир. Озар халқи яратган бу маданий ва маънавий мерос замирида халқнинг асрий орзу-умидлари, эътиқоди, бадий, фалсафий дунёқараши мужассам бўлган. Бу халқ ҳам жуда узоқ замонлардан бери мустақиллик ғояси учун курашиб келди. Бир неча эрон шоҳлари, турк султонлари, араб ва мўғуллар ҳукмронлиги даврида озар халқи истилочиларга қарши мардонавор кураш олиб борди. Озарбайжонлар тарихий вазиятлар туфайли икки давлат ҳудудига бўлиниб кетганлар. Шимолий Эронда ўн беш миллионга яқин озарбайжонлар яшайди. Истилолар даврида озарбайжонлар Кавказ ортининг турли ҳудудларига тарқалиб кетган эдилар. Бугунги кунда Жанубий Озарбайжон – Эрон Озарбайжони ҳудудида яратилган бой адабий мерос ҳам озарбайжон миллий адабиётини ташкил этади.

Маълумки, озарбайжон тили туркий тиллар оиласига мансуб. Тарихий шароит ва ижтимоий ҳодисалар жараёнида Озарбайжонда VII-VIII асрларда араб тили, XV асрда форс тили расмий давлат тили бўлган. Шу сабабли озарбайжон шоирлари Исмоил Яссор, Аҳмад Табризий (X аср), Баҳманёр Али Боқуи, Хатиб Табризийлар араб ва форс тилларида ижод қилганлар. X-XII асрларда яшаган шоирлардан Ҳоқоний-Червоний, Низомий-Ганжавий, Муҳаммад Фузулий, Мирзо Фатали Охундовлар ҳам ўз асарларини шу тилда ёздилар. Араблар ҳукмронлиги даврида Озарбайжонда кескин сиёсий-тарихий ўзгаришлар бўй берди. XV-XII асрларга келиб бу ерда араблар мустамлакаси бироз сустлашди ҳамда маҳаллий феодал давлатлар ташкил топди. Натижада, сарой адабиёти пайдо бўлди ва ривожланди. Абул Ула Ганжавий, шоир ва астроном Фалакий – Шервоний, шоира Махсети Ганжавийлар мумтоз адабиёт жанрларида асарлар яратдилар. Айтиш керакки, озарбайжон адабиётининг такомилида халқ оғзаки ижоди

намуналари билан бирга араб ва форс тилидаги адабиётнинг ҳам таъсири кучли бўлган.

Низомий Ганжавий шарқ мумтоз адабиётининг йирик вакили, форс-тожик шеърятининг, дostonчилигининг кўзга кўринган намояндаси. Унинг номи жаҳон адабиётидан лирик шоир ва “Хамса” дostonларининг асосчиси сифатида ўрин олган.

Шоирнинг тўлиқ номи Абу Муҳаммад Илос ибн Юсуф ибн Закий Муайяд Низомий Ганжавий бўлиб, Озарбайжоннинг Ганжа шаҳрида туғилган. Унинг таваллуди 1140-1146-йиллар оралиғи деб кўрсатиладиган манбалар мавжуд. Халқаро Юнеско ташкилоти томонидан шоирнинг таваллуд йили 1141 йил сифатида расман тасдиқланган. Низомий Ганжавийнинг ўзи “Хусрав ва Ширин” дostonида арслон буржида туғилганлигини айтади. Дostonнинг муқаддимасида шоирнинг қирқ ёшда эканлиги таъкидланган. Мазкур дoston 575 ҳ.й. (1181 м.й.) йилда ёзилганлиги инобатга олинса, шоир таваллуди 1141 йилга тўғри келади. Ўша йили арслон буржи эса 17-22-августга тўғри келиши эса Низомий Ганжавийнинг туғилган кунини белгилашга асос беради.

Низомий Ганжавийнинг туғилган жойи тўғрисида ҳам турлича маълумотлар бор. Ҳожи Лутф Алибейнинг “Оташкада” асарида Эроннинг Қум шаҳри шоир туғилган жой деб кўрсатилади. Тазкиранавислар Авфий, Давлатшоҳ Самарқандийлар Низомий Ганжа шаҳрида туғилган, деган фикрни билдирадilar. Рус шарқшуноси Е.Бертельс шоир қўлёмаларини ўрганиб, уларда Қум номи келтирилмаганлигини таъкидлайди. Бироқ, шоирнинг отаси Қум шаҳридан бўлган деган мулоҳазалар ҳам учрайди. Ўрта аср тазкира муаллифлари Низомий Ганжавий оиласининг тикувчилик билан шуғулланганлигини айтиб ўтадилар. Лекин шоирнинг ўзи бу касбни тутмаган.

Шоир Низомий Ганжавийнинг ўз сўзларига кўра онаси курд қабиласи бошлиғининг қизи бўлган. Низомийнинг ёшлик чоғида отаси Юсуф ибн

Закий ва онаси Раиса вафот этишади. Давлатшоҳ Самарқандий (1438-1491) “Тазкират уш шуаро” (1487) асарида Низомийнинг акаси Қувоми Мутарразийнинг ҳам шоир бўлганини эслаб ўтади. Бўлғуси шоир тоғаси Хожа Умар кўлида қолади. Тоғаси жиянининг иқтидорига алоҳида эътибор бериб, унинг илмли, зиёли бўлишига ёрдам беради. Низомий Ганжавий араб, форс тилларини чуқур ўзлаштирган, форс адабиёти, халқ оғзаки ижоди анъаналарини ўрганган, математика, астрономия, алхимия, тиббиёт, ботаника, тафсир, фикҳ, тарих, этика, фалсафа, мусиқа, тасвирий санъат каби кўп соҳаларни пухта билган. Унинг жуда кўп илмларни эгаллаганлиги сабабли “ҳаким”, яъни донишманд деб атаганлар.

Низомий Ганжавий эроний подшолар ҳукмронлиги даврида яшади. Ҳукмдорлар уни саройга таклиф этсалар-да, Ганжавий сарой шоири бўлишни истамай, эркин ижодни афзал кўрди. Лекин шунга қарамай ўша давр анъаналарига мувофиқ “Хамса” дostonларини ҳукмдорларга бағишлайди. Ҳукмдорлар шоирга совға-саломлар юбориб турганлар. Дарбанд ҳокими Бойбарс ибн Малик Музаффар шоирга Офок исмли канизакни совға қилиб юборади. Низомий уни озод қилиб, сўнг уйланади. 1174 йили унинг ўғли Муҳаммад туғилади. Шоир 1178-1179-йилларда “Хусрав ва Ширин” дostonини ёзиб тугаллаган вақтда умр йўлдоши Офок вафот этади. Низомий дostonдаги Ширин тимсолида Офокни ифодалайди. Бу ҳақда адабиётшунослар С.Эркинов ва М.Ғанихоновлар шундай ёзган эдилар: “Ширин образи Низомийнинг Офок учун қўйган ҳайкали эди. Низомий Офокқа бўлган қайноқ ҳис-туйғуларини кексалик йилларида яратган “Искандарнома” дostonида ҳам дард билан эслайди”¹.

Низомийнинг жаҳон адабиётидаги шуҳрати ва ўрни унинг шарқ адабиётида машҳур бўлган хамсачиликка асос солиши ҳисобланади. Шоир “Хамса” таркибидаги илк дoston “Махзан ул асрор”ни Кичик Осиёдаги Эрзинжон шаҳрининг ҳокими Фаҳриддин Баҳромшоҳга (1155-1218)

---

¹ Эркинов С., Ғанихонов М. Низомий Ганжавий. – Тошкент: Фан, 1992. 10-б.

бағишлайди ва асарни унга юборади. Баҳромшоҳ Низомийга асари учун совға-саломлар жўнатади. Манбалардан маълум бўлишича, Низомийнинг рақиблари бу инъомларни йўлда талон-тарож қиладилар¹. “Махзан ул асрор”нинг шуҳрати кенг ёйилгач, салжукийлардан Ироқ ҳокими Туғрул II (1154-1194) шоирга муҳаббат ҳақида дoston ёзишни буюради ҳамда уни тақдирлашини билдиради. Низомий “Хусрав ва Ширин” достонини ёзади. Бир қанча вақтдан сўнг Ганжада вақтинчалик ҳукмрон бўлган Қизил Арслон шоирни ўз қароргоҳига таклиф қилади. Шоир келгунга қадар Низомий ғазаллари билан айтилаётган куй-қўшиқлар у келиши билан тўхтатилади, базм дастурхони йиғиштириб қўйилади. Чунки Қизил Арслон шоирни эътироф этгиси келмаган эди-да. Подшо Низомийга ёнидан жой кўрсатади, Низомийнинг Қизил Арслонга бағишланган қасидалари ўқиб эшиттирилади. Қизил Арслон акаси Жаҳон Паҳлавоннинг “Хусрав ва Ширин” достони учун шоирга совға берган ёки бермагани ҳақида сўрайди. Низомий чурқ этмайди, чунки у ваъда этилган инъомни олмаган эди. Қизил Арслон шоирга тўн кийдиради ва Ҳамдуён қишлоғи унга қарашли эканини айтади. Низомий кетишга рухсат сўрайди ва отга минаётганда унга қишлоққа эгалик тўғрисидаги ҳужжатни келтирадилар. Бу қишлоқ ярим фарсах (тўрт километр) бўлиб, деярли даромад келтирмас эди. Низомий ҳужжатни уни келтирган одамга қайтариб бериб, отни чоптириб кетади.

Шоир Низомий Ганжавий 1209 йилда, 68 ёшда Ганжа шаҳрида вафот этади.

Низомий Ганжавийнинг лирик асарларининг бир қисмигина етиб келган. Улар асосан ғазал ва қасидалардан иборат. Лирик куллиётида 6 қасида, 116 ғазал, 2 қитъа ва 30 рубоий мавжуд. Низомий биографларининг берган маълумотларига кўра, XIII асрда шоир Жамолиддин Халил Ширвоний томонидан тузилган форс шеърятининг мажмуаси “Нузхат ал мажолис”да Низомийнинг бир қанча рубоийлари мавжуд. Бу асар 1932 йилга келиб

---

¹ Ҳомидий Х. Кўҳна Шарқ дарғалари. – Тошкент: Шарқ, 138-б.

жамоатчиликка маълум бўлган. Яна бир манбада Низомий девонлари ҳақида куйидаги маълумотлар келтирилган: “Эронда нашр этилган биринчи девонида 12 қасида, 137 ғазал, 9 қитъа, 46 рубоий мавжуд бўлса, иккинчи нашрида 16 қасида, 192 ғазал, 5 қитъа, 68 рубоий ва 17 байт пароканда шеърлар бор. Шу икки нашр асосида Тожикистонда Ж.Додалишоев ҳам Низомий девонини нашр этган. Душанбеда нашр этилган шоир асарларининг 5 жилдлигида эса 55 ғазал, 5 қасида, 2 қитъа, 9 рубоийси мавжуд. Ҳолбуки, Давлатшоҳ Самарқандий Низомий девони 20 минг байт шеърни ўз ичига олган, деб кўрсатади”¹.

Низомийнинг аксар ғазаллари лирик мазмунда бўлиб, ҳаёт гўзалликлари, васл шавқи, ёр жамоли, ошиқ изтироблари тавсифи берилади. Шарқ шеърлятидаги анъанавий ёр, ошиқ, рақиб образлари Низомий ғазалларида етакчилик қилади. Ошиқ ёрга бўлган муҳаббатини баён қиларкан, унинг гўзалликда тенгсизлигини таъкидлайди:

Мен ошиқман гўзал юзга, юзи ойга солур ғавғо,
Не юздир? Юзлари дилбар. Не дилбар? Дилбари зебо.

Агар кўрмасам юзин бўлур икки кўзим чашма,
Не чашма? Чашмаи дур ул. Не дурдир? Марварид аъло.

Ёрнинг ташқи портретини тавсифлашда шоир саволу жавоб усулини кўллаб, ёрнинг гўзаллигини кучлироқ таъкидлайди. Ошиқнинг ҳижронда кўз ёшларининг тинмаслиги чашмага ўхшатилади. Бу шундай чашмаки, ундан чиқаётган дурлар гўё аъло марвариддир. Кейинги байтларда шоир ёрнинг боғда хиром этиши билан минглаб булбуллар пайдо бўлишини, улар ёрга шайдо эканликларини тасвирлайди. Ошиқ дилида хаёл борлиги, ғам ва хаёл доимо ҳамдам экани, бу ҳамдам маҳрамлиги, маҳрам бўлганда ҳам жоно маҳрамлиги айтилади. Ёрда гўзаллик кўплиги, зулфида хушбўйлик борлиги,

---

¹ Очилов Э. Кўнгил оламига саёҳат / Шайх Низомий Ганжавий. Махзан ул асрор. –Т., 2016. 6-б.

хушбўй эса анбардан экани таъкидланади. Ғазалнинг мақтаи ошиқнинг ёрдан шарбат сўраши билан яқунланган:

Низомий, дилбар ишқинда керакдир сенга бир шарбат,
Не шарбат? Шарбати қотил. Не қотил? Қотили бурро.

Низомий ғазалларида ошиқ ҳолати Лайли, Мажнун образлари орқали талмеҳ санъати воситасида қуйидагича ифодаланади:

Жудо қил мендин ошиқлик ҳадисин,
Ўзинг Лайло, мени бил Мажнун, эй дил.

Шоир шарқ адабиётидаги “Лайли ва Мажнун” ривоятидаги воқеалар мазмунига ишора қиларкан, ошиқ рухий ҳолати Мажнунга қиёсланади. Ёрнинг фазилатлари эса Исонафасга ташбеҳ этилади. Ошиқ Юсуф алайҳиссаломнинг қўйлагини қўзига суртган Яъқуб каби ҳолга тушгани тасвирланади:

Сабо ёр бўйини келтирса манга,
Дегил, Исонафас жон берди танга.

Яъқубнинг дийдаси очилганидек,
Қўзин суртгач Юсуфий пираҳанга.

Анъанага кўра ёрнинг юзи ойга ўхшатилади, лекин шоир тасвиридаги ёр шу қадар гўзалки, у бор жойда ойга эҳтиёж йўқ, маъшуқа кимга ёр бўлса, унга шакар керак эмас:

Қайдаки сен бор, қамар на даркор,
Кимгаки сен ёр, шакар на даркор.

Ёрнинг тавсифида шоир тажохулу ориф санъати орқали унинг гўзаллигини бўрттириб, таъкидлаб ифодалайди:

Ишларимми бу чигал, зулфингми, рўзғорим менинг?
Нуқтаму, оғзингми у ёки дили торим менинг?

Ғазал бошдан охиригача тажохулу орифона асосига қурилган бўлиб, ҳар бир мисрада учта нарса сифатлари билан келтирилади. Бунда таносуб

орқали ҳам шоирнинг фикри образли ва таъсирли юзага чиқади: чигал, зулф, рўзғор – қора ранг жиҳатидан мутаносибдир. Нуқта ва ёрнинг оғзи ҳам кичиклиги жиҳатидан шаклан ўхшашдир.

Тун қарому ё дилинг, холингми, аҳволим менинг?

Шаҳд ширинму, лабинг ёки шакарборим менинг?

Ёрнинг дили ва холи қанчалар қора рангда бўлса, шоирнинг аҳволи ҳам шу қадар аянчли, забундир. Шаҳду ширин ва шакарбор сифатларига ёрнинг лаблари эгадир.

Низомий ғазаллари мусиқийлиги, оҳангдорлиги, вазннинг ўйноқилиги билан китобхонни ўзига тортади. Шоир ғазаллари халқ ҳофизлари томонидан куйга солиб ижро этилган. “Келди баҳор ишқ фасли бу...” деб бошланувчи лирик ғазал ўзбек хонадонларига кўшиқ бўлиб кирган, уни тўй томошаларда энг кўп куйланадиган кўшиқлар қаторида эканини таъкидлаш ўринли.

Келди баҳор ишқ фасли бу, маъшуқи гулрухсор қани?

Ишқ аҳлига тўлди бу боғ, охир дегил, дилдор қани?

Хирман ўлиб дебойи чин, зебо бўлиб саҳро чунин,

Даъвогар айт чи ростин, зулфи муанбар ёр қани?

Қуйидаги ғазал эса бошдан охиргача тарди акс санъати асосига қурилган:

Юз Юсуфи Канъондир, йўлларингда қурбондир,

Йўлларингда қурбондир, юз Юсуфи Канъондир.

Лабларинг дурафшондир, ёқуту зиё сочган,

Ёқуту зиё сочган, лабларинг дурафшондир.

Шарқда “Панж ганж” (“Беш хазина”) деб ном олган Низомий “Хамса”си маснавий шаклда битилган бўлиб, 30 000 байтни ташкил қилади. “Хамса” ўз ичига беш дostonни қамраб олган:

1. “Махзан ул асрор” 1176 йилда ёзилган. (форс. مخزن الاسرار) – “Сирлар хазинаси” Эрзинжон ҳокими Фахриддин Баҳромшоҳ (1155-1218) га

бағишланган. Достон 2264 байтдан иборат бўлиб, сари баҳрида (- V V - \ -V V - \ - V -) ёзилган.

2. “Хусрав ва Ширин” (форс. خسرو و شیرین) 1175-1191 йилларда ёзилган. Салжукий султонлардан Тўғрул II (1175-1194), отабеги Муҳаммад ибн Элдигиз Жаҳон Паҳлавон (1175—1186) ва унинг укаси Қизил Арслон (1186—1191) га бағишланган. Достон 6500 байтдан иборат бўлиб, ҳазаж (V- - -) да битилган.

3. “Лайли ва Мажнун” (форс. لیلی و مجنون) 1188 йилда ёзилган. Ширвоншоҳлардан бўлган Ахситан I (1160—1196) га бағишланган. Достон 4600 байтдан иборат бўлиб, ҳазаж баҳрида битилган.

4. “Ҳафт пайкар” (форс. هفت پیکر) 1197 йилда ёзилган. Мараги Оловуддин Кўрпа Арслонга бағишланган. Достон 5130 байтдан иборат бўлиб, ҳафиф баҳрида (- V - - \ V - V - \ V V -) битилган.

5. “Искандарнома” (форс. اسکندرنامه) 1194-1202 йилларда ёзилган. Пишкинидийлар сулоласидан бўлган Малик Аҳара Нусраталдин бин Муҳаммад (1155—1231)га бағишланган. Икки қисмдан иборат: “Шарафнома” ва “Иқболнома”. Жами 10 500 байтдан ташкил топган бўлиб, мутақориб баҳрида (V - - \ V - - \ V - - \ V -) битилган.

“Махзан ул асрор” достони мутасаввуф адиб Ҳаким Санойи (ваф. 1131 й.)нинг “Ҳадиқат ул ҳақиқа” (“Ҳақиқат боғи”) достонига назира сифатида битилган. Достон сарёи мусаддаси матвийи мақсур вазни(муфтаилун муфтаилун фоилун (- V V - \ - V V - \ - V -)да яратилган бўлиб, 2264 байт (4528 мисра)дан иборат¹.

“Хусрав ва Ширин”, “Ҳафт пайкар” ва “Искандарнома” достонлари асосида тарихий қаҳрамонлик мотивлари туради. Хусрав ва Ширин, Баҳром Гўр, Искандар Фирдавсийнинг машҳур “Шоҳнома” асарининг айрим ўринларида учраса, Низомийнинг учала достони марказида бош қаҳрамон

¹ Очилов Э. Кўнгил оламига саёҳат / Шайх Низомий Ганжавий. Махзан ул асрор. –Т., 2016. 11-б.

сифатида намоён бўлади. “Лайли ва Мажнун” достони эса араб афсона, ривоятлари асосида ёзилган. Бешта дostonнинг барчасида Низомий адабий манбаларга мурожаат қилиб, уларга ижодий ёндашган ва мустақил беш дostonни яратган.

“Махзан ул асрор” дostonи 59 бобдан ташкил топган бўлиб, дебоचा, икки муножот, Расули акрам васфи, меърож, тўрт наът, малик Фахриддин Баҳромшоҳ ибн Довуд мадҳи, сўз фазилати баёнида, тун тавсифи, хилват, сўнгра йигирмата мақолот ва йигирмата ҳикоят, хотима қисмларидан иборат.

“Махзан ул-асрор” дostonидаги “Ғиштчи чол ҳикояти” Алишер Навоийнинг Ҳотам Той ҳақидаги ҳикоятга мазмунан ўхшайди. Кекса бир чол ғишт қуйиш билан тирикчилигини ўтказар эди. Бир куни кеч кирганда ҳам чол ғишт қуяр эди, шу пайт унинг олдида бир ўспирин бола келди ва унга танбеҳ берди: “Ҳай-ҳай, ўзингизни нега бу аҳволга солдингиз? Бас қилинг, тупроққа энди тиғ урманг, шу иш билан шуғулланмасангиз ҳам бирор киши сиздан нонини дариғ тутмайди. Ғишт қолипни ўтга отинг, бошқача ҳаёт кечиринг, кум ва тупроққа такаллуф қилаверманг, сув ва лой кечаверманг, кексайиб қолдим, деб ишни ёш-ялангларга қуйиб беринг”, - дейди.

Чол эса унга жавобан: “Сен ҳали ёшсан менга ўғит айтгани, ғишт қуйиш аслида чолларнинг иши, юк кўтариш банди, асир, қаролларнинг ишидир. Бундай машаққатли ишга ўзим қўлимни чўздим, токи бировларнинг олдида қўл чўзмайин, деб. Мен бировлардан бойлик, мол сўрамайман, нону насибамни меҳнат қилиб топаман. Менинг бу ишимни бошқа йўлга бураман деб ҳалол ризқимни харом қилма”, - дейди.

“Махзан ул – асрор” дostonининг иккинчи мақолатида Нўширавон билан боғлиқ ривоят бор. Унда инсоф ва адолат, подшоҳнинг элга адолатли бўлиши ҳақида сўз юритилади. “Нўширавон ва унинг вазири ҳикояти”да Нўширавоннинг овга чиққанда, ўз аҳли аёнидан узоқлашиб ов пайида кетгани, ёнида фақат вазири борлиги айтиб ўтилади. Нўширавон бир хароб қишлоқ олдида чиқиб қолганда, иккита қуш сайраб турардилар. Бу нағмалар

подшога ёқмайди ҳамда вазиридан “қушлар нима ҳақда сайраяпти?” деб сўрайди. Вазир эса, “Мен гапириб берсам, сирни ошкор қиламан: иккала қуш сайрамаяпти, балки баҳслашяпти. Сабаби тўй, никоҳ масаласидир. Бири кизини иккинчисига бераркан-да, эртага сут пули бер менга, шу берганинг бир неча вайрона холосми, қолганини қачон берасан?” деса, иккинчиси: “Сира ҳам ғам ема, агар шу шоҳ ҳукмронлик қилиб турса, зулмидан ҳар бир рўзғор, оила вайрон бўлади, мен сенга юз минг вайрона бераман”, деяпти”, - деб жавоб беради вазир. Буни эшитган Нўширавон алам чекиб, оҳу фиғон қилади, бошига мушт уриб, ёш тўкади. “Мен шунчалик ситам қилибманки, ҳатто қушларга ҳам озор етказибман. Ҳаммага жабр қилиб ўлкани бойқушларга макон қилиб берибман”, дейди. Подшо ўз қилмишларига тавба қилиб, яхши томонга ўзгаради. Нўширавоннинг жаҳонга адолатпешалилиги машҳур қилгани хотимада хулоса қилинади.

Низомийнинг достони учинчи мақолатида “Сулаймон ва деҳқон ҳикояти” ҳам меҳнат орқали тирикчилик ўтказиш мавзусига бағишланган. Бир куни Сулаймон далага тахтида равона бўлса, ҳорғин, меҳнатзада, кекса чолнинг уйидан халтада дон келтириб, ҳовучида ерга сепаётганини кўради. Сўнг айтадики: “Бу ер қуруқ бўлса, сув келмаса, сенинг эса ер чопгани қувватинг бўлмаса, қоқ ерга уруғ қадаб нима қиласан?” Чол эса: “Мендан ранжимагин, ер ва сув ташвиши мендан йироқдир, ҳўлу қуруқ билан ишим йўқ, экиш менинг вазифам, тер тўкканим сув тўла ирмоқ сингаридир, белкурагим йўқ бўлса, ўрнига қўл ва бармоқларим бор. Менга башорат келганки, ҳар донидан етти юз дон етишади. Сен шайтоннинг хийла уруғини сочмай, яхши ният қилгин-у менга хирмон тилагин. Агар яхши уруғ экилса, у яхши униб ўсади ва бошоқ ҳосил қилади”, дейди.

Низомий бу ўринда ҳар бир касб эгаси ўз касбига садоқатли бўлиши кераклиги, меҳнат қилса самара беришини уқтиради.

Тухми адаб не? Экишлик вафо,

Ҳаққи вафо не? Этишлик адо.

Эрга экин экса экинчи агар,
Экканидин бир куни топгай самар.

Низомийнинг достонида “Исо алайҳиссалом ҳикояти” келтирилади. Унда ҳам инсоннинг асли қусурли яратилгани, у ҳаётда айбни атрофдан эмас, ўзидан излаши кераклиги айтиб ўтилади. Бир куни Исо Масих жаҳонни сайр этиб юраркан, бир бозорчага келиб қолади. Бўрибосар ит ерда ғариб, нотавон бўлиб ётарди. Атрофдаги одамлар гўё калхат каби уни ўраб олишиб, ҳар хил гапларни айтишарди. Бири кўрдиму сассиқлигидан димоғим куйиб кетди, деса, иккинчиси буни кўриш гуноҳ, кўзга жафо, кўнгилга балодир, дейди. Ҳар бир одам итнинг айбини айтиб маломат қиларди. Навбат Исога келганда рангига қаранглар, нақш бор, тишлари садаф ва дурга ўхшаб оппоқ, шуъла сочади, дейди. Шундай одамлар борки, тишини садаф сурмаси билан оқлашади.

Боқма биров айбига, айбингга боқ,
Изла ўз айбингнию афтингга боқ.
Ойина илкиннга олиб ул нафас
Синдир уни, бўлма қабих, худпараст.
Ўзни безаш бобида бўлма баҳор,
Токи тама айламасин рўзгор.
Айб тўнинг юпқа, фалак ул сабаб
Парда туширди сенга тўққиз қават.
Борми шу доирада бир нарсаким,
Бўлмамиш бўйнингга у тавқи лаим?
Бўлма кучук, тавқи Сурайёни қўй,
Бўлма эшак, бори Масихони қўй.
Ким у фалак? – Сочлари оқ бевадир,
Не у жаҳон? – Мағзи чирик мевадир.

Жумла жаҳон, эскидиру янги, бас,

Ўйлаки, ул бир чақага арзимас.

Ўғирлик мавзуси Низомий достонида “Мевафуруш ва тулки ҳикояти”да келтирилади. Яманда мевифуруш бор эди. Унинг баққоллик дўконида тулки кўриқчи, қоровул бўлиб, зийрагу хушёр эди. Ўғри келиб уни сўзлар билан алдаб, аврамоқчи бўлди, лекин тулки бунга алданмади. Ўғри ўзини уйқуга солди. Тулки бунга кўриб у ҳам бир-икки эснаб ухлаб қолди. Тулкининг ҳолини кўрган ўғри дўконга кириб ҳамма молларни ўмариб кетди. Низомий ҳикоят сўнггида шундай дейди:

Соқчи агар ажрамаса хобидин

Бошидин ажрайди ё қалпоғидин.

Савол ва топшириқлар:

xxx

Мен ошиқман гўзал юзга, юзи ойга солур ғавғо,

Не юздир? Юзлари дилбар. Не дилбар? Дилбари зебо.

Агарда кўрмасам юзин бўлур икки кўзим чашма,

Не чашма? Чашмаи дур ул. Не дурдир? Марварид аъло.

Хиром этса агар боғда, бўлур ҳар ёнда минг ғул-ғул,

Не ғулғул? Ғулғули булбул. Не булбул? Булбули шайдо.

Хаёлим бор дилимда, ғам ила ҳамдам хаёлдир ул,

Не ҳамдам? Ҳамдами маҳрам. Не маҳрам? Маҳрами жоно.

Нигоримда гўзаллик кўп, яна зулфида хушбўйлик,

Не хушбўй? Хушбўйи анбар. Не анбар? Анбари соро.

Низомий, дилбар ишқинда керақдир сенга бир шарбат,

Не шарбат? Шарбати қотил. Не қотил? Қотили бурро.

xxx

Қайдаки сен бор, камар на даркор,

Кимгаки сен ёр, шакар на даркор.

Ул тунки, ойдек чиқиб келурсан,

Дерларки: бул кеч сахар на даркор.

Қачондир охир эшигим очгил,

Йўкса ҳама дардисар на даркор.

Ваъда берасен, нечун вафо йўқ,

Менинг ғамим шул, дигар на даркор.

Қулликан эрур Низомий лофи,

Зулфингдан ўзга камар на даркор.

Фузулий ҳаёти ва ижоди

Режа::

- 1. Муҳаммад Фузулий ҳаёт йўли.**
- 2. Фузулий қўлёзмалари ва асарларининг нашри.**
- 3. Фузулий ҳаёти ва ижодининг илмий жихатдан ўрганилиши.**
- 4. Фузулий ижодининг ғоявий-бадий хусусиятлари.**
- 5. Фузулий ва ўзбек адабиёти.**

Таянч сўз ва иборалар:

Озарбайжон адабиётининг ёрқин вакили, сўз санъаткори Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий ижоди жаҳон адабиётида алоҳида ўрин тутди. Шоирнинг асл исми Муҳаммад Сулаймон ўғли бўлиб, адабий тахаллуси Фузулийдир. “Фузулий” – фазилатлар эгаси, оқил, донишманд демакдир. Фузулий 1498 йилда Ироқнинг Карбало шаҳрида зиёли Сулаймон оиласида таваллуд топади. Бу даврда Ироқ Оққуюнлилар давлати таркибига кирар эди. Кейинчалик сафавийлар ва усмонийлар империяси ҳукм сурган. Фузулий турли манбаларда озарбайжон, турк, усмонли турк шоири сифатида қайд этилади. Озарбайжон шеърятининг мумтоз шоири Фузулий озарбайжон ва турк шеърятининг таракқиётида муҳим роль ўйнаган. У озарбайжон, форс ва араб тилларида ижод қилган машҳур лирик шоирдир. Баъзи маълумотларга кўра отаси Сулаймон Араш деган жойдан Карбалого кўчиб келган, Фузулийнинг ўғли Фазлий эса кейинчалик бобосининг юрти Арашга бориб яшаган. Фазлийнинг Арашда шеърлар ёзиб машҳур бўлгани ҳам айтиб ўтилади¹. Фузулийнинг отаси Сулаймон ҳақида маълумотлар кам учрайди. Баъзи манбаларда унинг Хилла шаҳрида муфти бўлгани айтилади. Ёш Муҳаммаднинг яхши таълим олганлиги отаси Сулаймоннинг зиёли, маърифатни кадрлайдиган шахс бўлганидан далолат беради. Шоир Фузулийнинг “мулла” ва “мавлоно” унвонларини олиши ҳам унинг етук билим эгаси бўлганидан исбот этади. Шоир бадий дидининг шаклланиши ва адабиётга муҳаббатининг пайдо бўлишида шоир Ҳабибий катта таъсир кўрсатган. Муҳаммад Фузулийнинг замондоши шоир Содиқий Фузулий ҳақидаги эсдаликларида унинг ўғуз қабиласининг баят уруғидан бўлганини, бошқа бир замондоши Нидой Чалабий унинг оққуюнлиларнинг туркларидан бўлганини ёзган эди. Фузулийнинг “Матлаъ ул эътиқод” асаарида отасининг исми келтирилади: “Илмнинг баҳслари-ла изҳори фазл эдан кул – Фузулий лақабли Сулаймон ўғли Муҳаммад дейир...”

---

¹ru.wikipedia.org/wiki/Фузули

Шоир девонининг дебочасидан унинг шеърият билан жуда ёшликдан шуғуллангани, шунингдек илм-фан сирларини ўрганганининг гувоҳи бўламиз: “Шоирлигим муқаррар бўлгач, умримнинг бир қисмини сарф этиб, турли илмларни ўргандим. Илмсиз шеър асоси йўқ девор каби ўлур ва асоссиз девор ғоятда беътибор ўлур”. Фузулий дунёвий ва диний илмларни баробар ўзлаштирган, араб ва форс тилларини ҳам мукаммал даражада эгаллаган.

Фузулий дастлаб Карбалодаги мактабда ўқийди, сўнг Хилла ва Бағдод шаҳридаги мадрасаларда таълим олади. Бағдодда тиббиёт, илми нужум, мантиқ, алжабр, қадимги юнон ва шарқ фалсафаси тарихини ўрганади. У Арасту ва Афлотун асарлари билан танишади. Фузулий асарлари мазмунидан шоирнинг Ҳоконий, Ҳабибий, Насимий асарлари билан таниш бўлганини кўрсатади. Фузулийшунослар шоирнинг кенг дунёқарашга эга бўлганини таъкидлайдилар. Таҳсилни тугатгач, муаллимлик билан шуғулланади. Устозларидан Ҳабибийнинг қизига уйланади, фарзандли бўлади.

Фузулийнинг машҳур биринчи қасидаси окқуюнлилар давлатининг ҳукмдори Узун Ҳасаннинг набирасига бағишланган эди. 1508 йилда шоҳ Исмоил Хатойй Бағдодни босиб олганда Фузулий ёш ва таниқли шоир бўлиб, адабий ва диний билимларни эгаллаб бўлганди. У шоҳ Исмоил Хатоййга биринчи маснавийси “Бангу Бода”ни бағишлади. Сафавийлар ҳукмронлиги даврида шоир эрон шоҳининг маҳаллий ҳукмдорлари ҳомийлигидан фойдаланди. 1534 йилда усмонлилар Бағдодни эгаллаб олдилар. Фузулий подшо Сулаймонга, бош вазир Иброҳим пошо, Аскар Чалабий, Жалолзода Мустафо Чалабийларга бир неча қасидаларни бағишлаб ёзади. Бу даврда Фузулий Бағдодда усмонийлар саройининг таниқли шоирлари Хаёлий ва Ташлижалил Яҳё билан учрашади. Шу тариқа шоир усмонлилар султонининг эътиборини қозонади ва Бағдоддаги усмонли ҳукмдорлар томонидан моддий таъминот ола бошлайди. Турк султони Бағдодга ташриф қилганда шоирга тўққиз ақча миқдоридаги ҳар кунлик нафақа белгиланади. Бу маблағ

усмонлилар давлатининг жамғармаси вақфлари орқали келар эди. Кейинчалик шоир муаллимлик билан шуғулланди, бир неча вақт у Нажаф шаҳрида масжидда имомлик қилди. Бироқ унга рақиб бўлган маҳаллий шариат пешволари бу вазифадан бўшатдилар. Фузулийга тайинланган кунлик нафақа сақланган бўлса-да, шоир уни олишда қийналар эди. Бу ҳақда у “Шикоятнома” асарида тўхталиб ўтган. Ҳаётининг сўнгги вақтларида ҳам шоир моддий қийинчиликда яшади. Шоир ва олим Муҳаммад Сулаймон Фузулий 1556 йилда вабо касалидан вафот этади.

Фузулий қўлёзмалари ва асарларининг нашри. Бугунги кунда Фузулийнинг озарбайжон, форс ва араб тилларидаги 16 та асари маълум. Фузулий асарлари шоир ҳаётлик чоғида ва асарлар оша қўлёзма ҳолида тарқалган. Нисбатан мукаммал қўлёзма куллиёти, Е.Бертельснинг таъкидича, 1522 йилдаги нусха ҳисобланади. Бакуда девонлар таркибида энг аввали бўлган, 1572 йил санаси қўйилган девон қўлёзмаси сақланади. Бертельснинг берган маълумотларига кўра, Европада шоирнинг етти асарининг қирқ битта қўлёзмаси сақланади. Лекин уларнинг ўн учтасида сакталиклар бор ҳамда тўққизтасида сана қўйилган. Улардан учтаси XVI асрга, учтаси XVII асрга, биттаси XVIII асрга ва иккитаси XIX асрга мансуб. Фузулий ҳаёти даврига яқин XVI асрга оид учта қўлёзма таркибида шоир асарларининг бир нечтаси ўрин олган: туркий девон, “Бангу бода”, Ҳусайн Воиз Кошифий асарининг озарбайжон тилига таржима асари “Ҳадиқат ус саъд”. 1961 йилда Осиё музейига қабул қилинган куллиёт катта қимматга эга бўлиб, унда шу кунгача маълум бўлмаган шоир асарлари ўрин олган. Фузулий асарларининг қўлёзмалари Яқин шарқда кенг тарқалган бўлса-да, шоирнинг кўп сонли ихлосмандларининг эҳтиёжларини қондирилмас эди. Шу боис XIX асрна келиб Фузулий асарлари тез-тез нашр қилина бошлади. Фузулийнинг биринчи лирик девони 1828 йилда Табризда литографик нашрдан чиқди. 1831 йилда девон Мисрда қайта нашр қилинди. XIX асрдан бошлаб шоир қўлёзмалари Озарбайжон, Туркия, Ироқ, Ўрта Осиё малакатларида бир неча

марта нашр этилди. XX аср бошларида шоирнинг қирққа яқин асарлари Каир, Истамбул, Хива ва Тошкентда чоп этилди. Шунга қарамай, бу нашрлар илмий-танқидий матн ўрнини босолмас эди ва шоирнинг адабий меросини тадқиқ этишда қийинчилик туғдирарди. Шу муносабат билан XX асрнинг 20-йилларида Бакуда Фузулий асарларининг илмий-танқидий матнини яратиш ишлари бошланди ва 1944 йилда озарбайжон адабиётшуноси Ҳамид Орасли томонидан биринчи жилд чоп этилди. Бу нашр 1572 йилдаги Баку қўлёзма нусхаси асосида тайёрланган эди. Фузулий асарларининг мукаммал илмий-танқидий матни Ҳамид Орасли томонидан 1958-61 йилларда амалга оширилди. Мукаммал асарлар тўпламининг иккинчи ва учинчи жилдлари учун Санкт-Петербург, Табриз, Истамбул, Тошкентдаги қўлёзма нусхаларидан фойдаланилди. 1985 йилда эса охириги тўртинчи жилд чоп этилди. Илмий-танқидий матн турк матншунослари томонидан ҳам нашр этилди. 1948 йилда Истамбулда турк адабиётшуноси Абдулбоқи Гулпинорли томонидан Фузулий девони чоп этилди. Бу нашр ҳам Баку қўлёзмасига асосланган эди. 1950 йилда таниқли турк фузулийшуноси Али Нихат Тарлон йигирма беш йиллик меҳнати натижасида юзага чиққан девоннинг янги танқидий матнини чоп этди. 1970 йилда турк шоираси Софи Ҳури Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достонини инглиз тилига таржима қилади ва чоп этади. Мутахассислар фикрига кўра, шоир ижодий меросини жаҳонга тақдим этишда мазкур нашрнинг хизмати бебаҳо бўлди. Италиян шарқшуноси А.Бомбачининг таржимага ёзган сўзбошисида Европа шарқшуносларига Фузулий ижоди ҳақида янги ва объектив идрок тарзи ўз ифодасини топди.

XX аср ўрталарида собиқ иттифоқда, асосан Озарбайжонда Фузулийнинг кўп асарлари чоп этилади. Собиқ иттифоқ мамлакатларида яшовчи халқлар ўртасида Фузулий асарлари тарғиб этила бошланди, унинг асарлари рус тилига таржима этилди. Бу соҳада айниқса А.Старостин, П.Антокольский, В.Луговский, А.Адалис каби шоир ва таржимонларнинг

ишлари самарали бўлди. Рустам Алиев машаққатли меҳнат натижасида Фузулий асарларининг рус тилига айнан, тагма таг таржимасини амалга оширди. XX асрнинг 80-йиллар охири 90 йилларнинг бошлари Озарбайжонда шоир ижодини оммалаштиришнинг янги тўлқини сифатида белгиланади. 1987 йилда “Матла ул эътиқод” асарининг озарбайжон тилига таржимаси, 1988 йилда шоир танланган асарларининг икки жилди, 1993 йилда “Ҳадиқат ас саъд” асари чоп этилади. Барча нашрлар Фузулий таваллудининг 500 йиллигини нишонлаш учун бағишланган эди.

Фузулий ҳаёти ва ижодининг илмий жиҳатдан ўрганилиши. Шоир ижодининг ўрганилиши XIX аср охирларидан бошланди. Фузулий ҳаёти ва ижодининг илк тадқиқотчиси австриялик тарихчи ва шарқшунос, шарқ адабиётининг таржимони И.Хаммер-Пургшталь (“Араб адабиёти тарихи”, 1856 й.), англиялик шарқшунос Элиас Гибб («Ottoman Poems: Translated Into English Verse in the Original Forms», 1882 йил), рус шарқшуноси В.Д.Смирнов (“Усмонли адабиёти тарихидан очерклар”, СПб., 1892 й.), англиялик ёзувчи шарқшунос Эдвард Браун («Literary History of Persia», 1909 йил), рус тарихчи шарқшуноси А. Е. Крымский («Туркия тарихи ва адабиёти», 1910 йил) ва немис адабиётшуноси М.Хартманлар ҳисобланади. Барча олим ва адабиётшунослар Фузулий ижодини юқори баҳоладилар, шоир шеъриятининг самимийлиги ва ижодининг ўзига хослигини таъкидладилар, унинг ижоди олдидага эҳтиромларини образли ифодалашга уриндилар. Лекин мазкур тадқиқотлар Е.Э.Бертельснинг фикрига кўра, шоир ижодининг турк ва озарбайжон шеъриятидаги ўрни ва аҳамиятини тўла акс эттирмас эди, чунки европа тадқиқотчилари шоир ижодини тизимли ва яхлит ўрганишни мақсад қилмаган эдилар. Улар Фузулий таржимаи ҳолига оид маълумотларни тақдим этиш ва тасодифан олинган икки-уч ғазални таржима қилиш билан чекланган эдилар.

XX асрнинг 30-40-йилларида фузулийшунослик Туркияда ривож топди. Булардан турк филологлари М.Купрулузода, И.Ҳикмат, З.Нўширвон,

Б.Чўбонзодалар Фузулий ижодини тадқиқ этдилар. Абдулқодир Қорахон номи эса фузулийшуносликда алоҳида таъкидлаб ўтилади. Унинг “Фузулий: муҳит, ҳаёт, шахсият” монографияси шоир ҳаёти ва ижодига бағишланган бўлиб, 1949 йилда Истамбулда чоп этилган. Мазкур монография ҳақида Ҳамид Орасли танқидий фикрлар билдирган. Унинг фикрича, А.Қорахон Фузулийнинг бир қатор асарларини билмаслиги, шулардан “Матла ул эътиқод” асари эканлиги, форсча қасидалар девонига ёзилган сўзбошидан ҳам беҳабарлиги, шоирнинг ўғли Фазлийга насиҳатлари ва бошқалардан ҳам хабардор эмаслиги айтилади.

Туркияда 1956 йилгача олиб борилган тадқиқотларнинг сўнггиси Ҳасиб Мазийўглининг “Фузулий – Ҳофиз” тадқиқотидир. Шу йилнинг ўзида озарбайжон сиёсий арбоби Мамед Эмин Расулзоданинг “Низомий ва Фузулий “Лайли ва Мажнун”ларининг қиёси” мақоласи чоп этилди.

XX асрнинг 60-70 йиллари шоир ижодини тадқиқ этиш даври бўлди. Айниқса, 1962 йилда Е.Э.Бертельснинг “Танланган асарлар. Низомий ва Фузулий”, 1970 йилда Ян Рипканинг “Форс ва тожик адабиётининг тарихи” ва 1973 йилда чоп этилган поляк шарқшуноси С.Плясковица-Римкевичнинг “Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий” тадқиқотлари аҳамиятли бўлди.

Чех филологи Ян Рипка “Эрон адабиёти тарихи” (1968) ва “Форс ва тожик адабиёти тарихи” (1970) асарларида Фузулий ижодига қисқача тавсиф берилади. Муаллиф шоирнинг озарбайжон-турк адабиётидаги нозик лирик ва романтик шоир эканини айтиб ўтади. Дастлаб форс шеърятини анъаналаридан борган бўлса-да, туркий шеърятда жуда катта ўринга эга бўлди ҳамда ўз таъсирини кўрсатди.

1957 йилда поляк шарқшуноси Станислава Плясковица-Римкевич томонидан мақола ёзилди. Мазкур мақолада муаллиф Аҳдий ва Бағдодийларнинг тазкираларидаги маълумотларга таяниб Фузулий шеърятининг ўзига хослиги таҳлил қилинади. 1958 йилда Фузулий вафотининг 400 йиллиги олдидан шоир ижодига ва унинг “Бангу Бода”

достони таҳлилига бағишланган мақоласи чоп этилади. 1973 йилда олима “Бангу Бода”нинг турк қўлёмаси асосида филологик, қофиясиз таржимаси полякчада нашр қилинади. Китобга сўзбоши ёзган озарбайжонлик турколог Гулёр Абдуллабекова бу тадқиқот Европа давлатларида, жумладан Польшада фузулийшуносликдаги янги тармоқ бўлганини айтади.

Фузулийшунослик Озарбайжонда ҳам ривожланди. Озарбайжон адабиётшуносларининг илк тадқиқотларининг яратилиши XIX аср бошларига тўғри келади. Фузулий ижодининг илк тадқиқотчиси, озарбайжонлик мутахассис Абдулла Сур ҳисобланади. У 1907 йилда шоир ижоди ҳақидаги иккита мақола эълон қилади. Фаридунбек Кочарлинский “Озарбайжон адабиёти тарихидан материаллар” (1925) асарида Фузулийни озарбайжон ёзма адабиётининг асосчиси деб атади. XX асрнинг 50-60 йиллари Озарбайжонда фузулийшуносликдаги энг сермахсул йиллар бўлди. Бу даврда Озарбайжонда кўплаб мақолалар, монографиялар, шоир ижоди тадқиқ этилган китоблар чоп этилади. Ҳамид Ораслининг “Буюк озарбайжон шоири Фузулий”, Мир Жалол Пошонинг “Фузулий маҳорати”, М.Купрулузоданинг “Фузулий лирикаси”, Ҳ.Кендлининг “Фузулийнинг “Анис ул қалб” асари” кабилар шулар жумласидан. 1958 йили “Фузулий” номли мақолалар тўплами нашр этилади. Мазкур тўпламга А.Жаъфарнинг «Фузулий ва унинг мероси», А.Саидзоданинг «Рус шарқшунослигида Фузулий меросининг ўрганилиш тарихидан», Р.Озоднинг «Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достонининг ғоявий ва бадиий хусусиятлари» мақолалари киритилган. Катта тўлқин билан бошланган Фузулий ижоди бўйича тадқиқотлар яратиш секин аста сўнади. Ўн йил ўтгандан сўнг озарбайжон адабиётшунослиги яна эътиборни Фузулийга қаратадилар. 1968 йилда Фуод Қосимзоданинг «Қайғулар карвони ёки зулмат ичра нур» асари шоирнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари тадқиқига бағишланган. 1970 йилда В.Файзуллаеванинг “Фузулий қасидалари” монографияси чоп этилади. 1971 йилда С.Алиеванинг “Фузулий поэтикаси” китоби нашрдан чиқади.

Ўзбекистонда фузулийшунослик соҳасида ҳам ўтган асрда бир қанча тадқиқотлар, нашрлар амалга оширилди. Бу соҳадаги илк тадқиқот жадид адабиётшуноси Вадуд Махмуднинг “Фузулий Бағдодий (Юбилей муносабати-ла)” мақоласи бўлиб, «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил 4-сонида чоп этилади. XX асрнинг 60-йилларида ўзбек адабиётшуносларининг тадқиқотларида Фузулий ҳаёти ва ижоди таҳлил қилинди. 1959 йилда Т.Жалолов ва М.Муинзодалар Фузулий девонини нашр қилдилар. В.Зоҳидовнинг “Ўзбек адабиёти тарихидан” (1961), Э.Рустамовнинг “Узбекская поэзия первой половины XV века” (М., 1963) асарлари, В.Абдуллаевнинг “Фузулий ва ўзбек адабиёти” (1964) мақоласи, Ҳ.Муҳаммадхўжаевнинг “Қардошлик туйғуси” (1976), Х.Расул томонидан Фузулий девонининг икки жилдлиги нашри (1968) шулар жумласидандир. В.Абдуллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” (1980) дарслиги, “Ўзбек адабиёти тарихи” беш жилдлиги (1980)да ҳам Фузулий ижодига тўхталиб ўтилган. Мустақиллик йилларида ўзбек адабиётшунослари Фузулий ижодини қайтадан тадқиқ этдилар. Мирзо Кенжабекнинг “Ошиқи содиқ Фузулий” (“Жаҳон адабиёти”, 2009 йил, 6-сон), М.Тожибоевнинг “Фузулий ҳақида фозил инсон сўзи” (“Ёшлик”, 2010 йил, 7-сон) мақолаларида Фузулий ижодидаги тасаввуфий мазмунга урғу берилади. Э.Очилов Фузулий ғазалларидан тузилган “Ғамзасин севдинг кўнгул” (2009) китобини нашр қилди. Ёш тадқиқотчи Э.Рўзиев “Фузулий ижодига муносабат: анъана ва издошлик” (“Молодой учёный”, №27 (265), июнь, 2019) журналида мақола чоп этди.

Фузулий ижодининг ғоявий-бадий хусусиятлари. Фузулий озарбайжон, форс ва араб тилларида жами ўн олти асар яратди. Аксарият асарларини шоир ўз она тилида – озарбайжон тилида битган эди. Шоир туркий шеърят анъаналарининг барчасини эгаллаган эди. Унинг асарларидан иккитаси таржима ҳисобланади. Фузулий лирик шоир. Аксарият шеърлари ғазал жанрида ёзилган бўлиб, “Лайли ва Мажнун” достони шоир ижодининг

чўққисидир, дoston озарбайжон тилида битилган. “Субҳат ул асмор” ва “Бангу бода” шоир насрий ижодининг илк намуналари бўлди. “Бангу бода” дostonида шоир соғ кишиларни зулм ва разолатдан қутулиш йўли сифатида бодадан паноҳ топишларини айтади. Бу шоирнинг кинояси ҳисобланади. Мазкур даъват Франсуа Рабленинг “Гаргантюа ва Пантагрюэль” романига ҳамоҳангдир. Фузулий шеърлятида инсон ҳаётининг мазмуни, моҳияти ҳақида сўз юритилади. Унинг “Соқийнома” асарида ҳам худди шу мазмун мажозий образлар – чолғу асбоблари орқали ифодаланади. Мажозий образлар ва ташбеҳлар унинг “Сихат ва мараз”, “Ринд ва зоҳид” асарларида намоён бўладики, бу асарлар жаҳон адабиёти тараққиёти йўлидаги қадамлар бўлган. Фузулий ижоди Яқин шарқ халқларига сезиларли таъсир қилган. Турк ва озарбайжон мусиқа анъаналарида Фузулий ижодининг таъсири сезиларлидир. XVII асрдан бошлаб Фузулий шеърлярига мусиқа басталаниб, ошиқлар томонидан созда куйлаб келинади. Озарбайжонлик хонандалар ижодида ҳам Фузулий ижодининг таъсири каттадир.

Фузулий ижодий меросидан мумтоз шеърлятнинг анъанавий жанрляридан ғазал, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, таржийбанд, таркиббанд, китъа, рубоий кабилар ўрин олган. Унинг хамсачилик анъаналари асосида яратилган “Лайли ва Мажнун” дostonи, “Шикоятнома”, “Бангу бода”, “Анисул қалб”, “Матлаъул эътиқод” каби асарляри яратилган.

Фузулий асарлярининг лирик қаҳрамони муҳаббатда собит ошиқдир.

Жони ким жонони эчун севса жононин севар,

Жони учун кимки жононин севар жонин севар

байти Алишер Навоийнинг:

Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакда жоно жон эрур

Бу жиҳатдин бир бириси бирла жоножон эрур.

Бўлса жоно бордурур жон ҳам чу жоно қилди азм

Жон кетиб жонон била жонсиз манга хижрон эрур.

Жон манга жонон учундир, йўқ, жонон жон учун,

Умр жононсиз қотиқ, жонсиз вале имкон эрур...

каби мисраларини ёдга солади. Фузулий ғазаллари тасвиридаги маҳбуба нафақат ташқи тарафдан гўзал, балки унинг маънавий олами ҳам комилдир.

Гируб майхона қилсанг такаллум, жон бўлур шаксиз,

Мусаввирлар на суратким дару девора ёзмишлар.

Шоир лирикасининг мавзу кўлами кенг, образлар олами ранг-баранг. Ишқ мавзусидаги ўринларда шоирнинг тасаввуфий қарашлари ҳам акс этади. Худди ваҳдатул вужуд ғояси тарафдорлари каби майсиз ва маҳбубасиз жаннатнинг нима кераги бор, деган саволларни таъкидлайди:

Тарки маю маҳбуб эдариз жаннат учун,

Шарҳ айлаки, жаннатда на вор воиз?

“Лайли ва Мажнун” достонини (1536-1537) кўпчилик мутахассислар Фузулий ижодининг энг баланд чўққиси деб биладилар. Ўзидан аввалги устоз шоирлар, айниқса Низомий Ганжавий анъаналарини давом эттириб, ҳамда ижодий янгилаган ҳолда Фузулий озарбайжон халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ мустақил асарни яратди. Илк “Лайли ва Мажнун” достони араб афсоналари асосида Низомий Ганжавий томонидан 1188 йилда ёзилган бўлиб, Фузулий достон анъаналарини янгилади. Низомий достонидан фарқли равишда Фузулий достонга 22 ғазал, 2 мурабба, 2 муножот киритди. Мазкур шеърлар достон мазмуни билан уйғунлик касб этади, айти пайтда мустақил асарлар ҳамдир. Достон қаҳрамони Қайс бўлиб, у шоирдир. Арабистонда меҳмондўст, сахий, омадли, қабила бошлиғи Амир яшарди, бироқ унинг фарзанди йўқ эди. Оллоҳ унинг илтижоларини қабул қилиб ўғил фарзанд ато этди. Унинг исмини “Қайс” деб қўйишди. Мактабда ўқий бошлади. Лайли

исмли қиз ҳам бирга ўқир эди. Лайли ақли етук, қалби тоза, гўзалликда тенги йўқ эди. Қайс Лайлига кўнгил қўяди. Унинг учун бойлик, давлат, обрў-эътиборнинг аҳамияти, қадри йўқ, Қайс учун муҳаббат ҳаёт мазмунидир. Аммо икки ёш яшаётган жамиятдаги урф-одатлар уларнинг соф ва самимий муҳаббатларига тўсиқ бўлади. Қайснинг Лайлига бўлган севгисига қизнинг оиласи қарши бўлади ва бу ҳолат икки ёшнинг ҳалок бўлиши, фожеасига олиб келади. Достонда ижтимоий тенгсизлик, урф-одатларнинг салбий оқибатлари танқид қилинади. Шунингдек асар мажозий мазмунга ҳам эга бўлиб, унда шоирнинг диний-тасаввуфий қарашлари ҳам акс этган.

Шоир ўз жамиятидан нарозилик кайфиятларини айниқса, “Лайли ва Мажнун” достонида кўпроқ намоён қилади. Бу асар ҳақида машҳур танқидчи олим Т.Жалолов шундай ёзади: “Мен “Лайли ва Мажнун”ларни қайта-қайта ўқидим. Шунда Низомий даҳосига қойил қолдим. Х.Дехлавийнинг булбулдек сайрашига офарин дедим; Навоийнинг Мажнунига мотам тутиб йиғладим; Фузулийга келганда ҳайрат майидан маст бўлдим. Инсоф билан айтганда, Фузулий “Лайли ва Мажнун”и барча “Лайли ва Мажнун”ларнинг гултожидир”.

Фузулий ижодидан энг кўп таъсирланган ўзбек шоирлари XIX аср вакиллари дир. Муқимий, Завқий, Фурқат, Ибрат кабиларнинг ижодида Фузулий асарлари таъсири яққол сезилади.

xxx

Шифойи васл қадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зулоли завқ шавқин ташнаи дийдор ўландан сўр.

Лабинг сиррин келиб гуфтора мандан ўзгадан сўрма,
Бу пинҳон нуктани бир воқифи асрор ўландан сўр.

Кўзи ёшлуларинг ҳолин на билсун мардуми ғофил,

Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландан сўр.

Хабарсиз ўлма фатторн кўзларинг жаврин чеканлардан
Хабарсиз мастлар бедодини хушёр ўландансўр.

Ғамингдан шамътак ёндим, сабодан сўрма аҳволим,
Бу аҳволи шаби ҳижрон манимла ёр ўландан сўр.

Хароби жоми ишқам, наргиси мастинг билур ҳолим
Харобот аҳлининг аҳволини хуммор ўландан сўр.

Муҳаббат лаззатиндан беҳабардур зоҳиди ғофил,
Фузулий, ишқ завқин завқи ишқи вор ўландан сўр.

xxx

Азал котиблари ушшоқ бахтин қора ёзмишлар,
Бу мазмун ила хатт ул сафҳаи рухсора ёзмишлар.

Ҳавоси хоки пойинг шарҳини таҳқиқ эдуб мардум,
Ғуборила баёзи дийдаи хунбора ёзмишлар.

Гулистони сари кўйинг китобин боб-боб, эй гул,
Хати райҳон ила жадвал чекиб, гулзора ёзмишлар.

Икки сатр айлаюб ул ики майгун лаъллар васфин,
Кўранлар ҳар бирин бир чашми гавҳарбора ёзмишлар.

Кириб бутхоная қилсанг такаллум жон бўлур шаксиз,
Мусаввирлар на суратким дару девора ёзмишлар.

Муҳаррирлар ёзанда ҳар кима оламда бир рўзи,
Манга ҳар кун дили садпорадан бир пора ёзмишлар.

Ёзанда Вомиқу Фарҳоду Мажнун васфин аҳли дард
Фузулий одини, кўрдим, сари туммора ёзмишлар.

Саволлар

1. Низомий Ганжавий адабий мероси қайси жанрдаги асарлардан ташкил топган?
2. Фузулий шеърятининг образлари қайсилар?

Адабиётлар:

1. Ариф М. Азербейджанская литература.- М., 1979.
2. Маллаев Н. Низомий Ганжавий. Т.,-1966. (“Ўзбек адабиёти тарихи” китобида)
3. Фалаклар ёнди оҳимдан... “Жаҳон адабиёти” журнали. 1997. 3-с.
4. Очерк истории азарбейджанской литературы.- М., 1963.
5. Т.Жалолов. Хамса талқинлари. - Т.,1961.
6. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 17-жилд. Насойим ул-муҳаббат. –Т., 2001.

ТУРКМАН АДАБИЁТИ

Режа::

1. Туркман ёзма адабиётининг шаклланиш жараёни.
2. Махтумқулининг ҳаёт йўли.
3. Ижодий мероси.
4. Лирик асарлари таҳлили.

Таянч сўз ва иборалар: туркман, дахлар, массагетлар, ахамонийлар, Бурхониддин Сивосий, Озодий, Махтумқули.

Махтумқули (1733-ХVIII асрнинг 80 йиллари). Туркман адабиётининг мумтоз шоири Махтумқули адабиётга ҳаваси баланд оилада дунёга келади. Унинг бобоси ёшлигида Гўркўз номли қабиллага келиб қолади ва шу ерда ишлаб қолади. Бир қанча вақт ўтгач, у ўзи мустақил деҳқончилик билан шуғулланади. Махтумқулининг отаси Давлат Мамад Озодий шоир эди. Унинг бола-чақаси кўп бўлиб, унинг учинчи ўғли бобосининг тахаллусини олган Махтумқули тахминан 1733 йилда туғилади. Бўлғуси шоир дастлаб овул мактабида ўқийди. Бўш вақтларида пода боқади. Тўққиз ёшидан кўшиқлар тўқийди. Махтумқули ёш чоғида онаси Оразгулдан айрилади. Сўнгра Хивада Шерғози ва Идрисбобо мадрасасида таълим олади. У Бухорога бориб Кўкалтош мадрасасида ҳам таҳсил олади. Махтумқули заргарлик хунари билан ҳам шуғулланади. Шоир Хива, Бухородан ташқари Озарбайжон, Эрон, Афғонистонда ҳам саёҳатда бўлади.

Махтумқули ҳақида баъзи ривоятлар бор. У душманларга бир неча бор асир тушиб қолади ва топқирлиги билан ўзини ва оиласини қутқариб қолади. Бу воқеага ўхшаш мазмун унинг шеърларидан бирида намоён бўлади. Махтумқули ёшлигида Менгли исмли бир қизни севган, лекин қалин тўлай олмагани учун қизни бошқага сотиб юборишади. Шоир Оққиз исмли аёлга уйланади. У иккита ўғил кўради, бироқ улар ёшлигида ўлиб кетишади. Унинг бошқа фарзанди бўлмайди. Оилавий бахтсизлик шоирнинг кўпчилиги шеърларида акс этган. Шоир ХVIII асрнинг 80 йилларида вафот этади. Шоир

Ўлимидан олдин ўзини қорли тоғлар кўринадиган жойга олиб чиқишларини илтимос қилган ва у ерда ҳаётнинг фонийлиги ҳақида шеър ўқиган. Махтумқулининг қабри Атрек билан Сангги тоғ оралиғидадир. Шоирни отаси Озодий ёнига дафн этганлар.

Шоирнинг ижодий мероси тахминан 16-17 минг мисрадан иборат. У кўшиқлардан ташқари ғазаллар ҳам ёзган. Шарқ шеърляти анъанасига кўра мисраларнинг сўнгида шоирнинг номи учрайди. Баъзи шеърларда Фироғий тахаллуси ҳам бор. Махтумқули шеърлятининг мавзулари анча кенг. Уни кўйидагича гуруҳлаш мумкин: 1. Қаҳрамонлик мавзуси. 2. Ахлоқий-таълимий. 3. Табиат манзараси (Пейзаж лирикаси). 4. Ишқий шеърлар. Бундан ташқари қадимий ривоят ва афсоналарга асосланган сюжетли кўшиқлар ҳам мавжуд. Туркман қабилалари ўртасидаги тарқоқликка барҳам бериш, бирлашишга чақириқ унинг ижодида асосий ўрин тутди.

Махтумқулининг шеърляри нафақат туркманларда бошқа туркий халқларда ҳам кенг оммалашган, кўпчилик шеърляри ҳофизлар томонидан кўйга солиниб ижро этилган. Шоирнинг ғазаллари ва шеърлярида лирик қаҳрамон севгиси йўлидаги фидоий ошиқ тимсолида гавдаланади:

Қон этибдир фалак бағрим фироқда,
Доимо кезарман ёр деб сўроқда,
Каъба тарафида, Шомда, Ироқда,
Менинг соҳибжамолимни кўрдингми?

Шоир ижодий меросида мумтоз адабиётнинг мураббаъ жанрида ёзилган шеърлар ҳам учрайди.

Ишқ дуч келса бир мардга,
Айланар тўзон гардга
Менигдай ўзин дардга
Солган борми, ёронлар?

Шеърнинг мазмуни, композицион қурилиши, образлилиги жиҳатидан ўзбек шоирляри Машраб ва Хувайдо ижодий меросидаги намуналарни ёдга

солади. Кўринадики, Махтумқули шеърляти ва ўзбек адабий алоқалари муносабатида муштаракликлар жуда яқин. Шоирнинг “Кўринг”, “Райгон айлади”, “Бўлмас”, “Намасан”, “Адолат яхши”, “Ўтиб боради” каби шеърлари халқона услубда, содда шакл, равон тил билан ёзилганлиги учун халқнинг кўнглидан жой олган. Шоир шеърлятининг бош ғояси эзгулик, ўз халқига садоқат, вафо, яхшилик билан ном қолдириш, саховат кабиларга чақириқдир. Инсон ҳаётда яшар экан, саховатли бўлиши кераклиги, бойликка рўжу қўйиш ёмон оқибатларга олиб келишини бот-бот такрорлайди:

Бир пул тушса бир ифлоснинг қўлига
Кўксин очиб, кезар қишнинг елига.

Моддий бойлик вафо қилмаслиги, киши бойми ёки камбағалми бир куни ҳаммаси ҳам дунёдан ўтиб кетишларини, ҳаётнинг асл мазмуни яхшилик қилиб яшаш эканини мисралар мазмунидан уқиб олиш мумкин. Шоир қуйидагича ёзади:

Бир нечани қилдинг молинг бисёри,
Бир нечани қилдинг бир пулнинг зори
Яхши ёмон одам зотининг бори
Навбат билан ўтиб боришин кўринг.

Шоир кишиларни кўп ўринда мард ва номардга ажратади. Бахил, саховақиз, такаббур, адолатсиз, шафқатсиз одамларни номард дейди. Уларнинг мавжудлиги элу юртга зиён эканлиги кўрсатилади. Мард ва номард образларининг зидди орқали шоирнинг дунёқараши, ижтимоий ҳолатларга муносабатини англаб олиш мумкин:

Номард юрар мудом ўлимдан қочиб,
Уйига келганда захрини сочиб.
Мард йигит меҳмонга қучоғин очиб,
Номарднинг меҳмондан қочишин кўринг.

Инсон ахлоқи, ички олами ҳақидаги шоирнинг фикр-мулоҳазалари, танқидий қарашлари барча даврлар учун ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Қуйидаги мисралар ҳам гўё бугунги кунимиз учун ҳам айтилгандек таассурот қолдиради:

Номард қайга борса, хизмат битирмас,
Мард йигитлар баҳосини йитирмас,
Нодонга сир айцанг, ичида турмас,
Сирдош бўлма, йироқ айла ўзингни.

Махтумқули шеърятининг мағзи бутунлиги, хикмат ва ўғитларга бойлиги, турфа образлар мавжудлиги билан асрлар оша яшаб келмоқда.

1996 йилда Хивада Махтумқулига ҳайкал ўрнатилганда Туркменистон Президенти С.Ниёзов “Махтумқули ўзбек ва туркманларга бирдай бўлган мутафаккир шоирдир. У бизнинг фахримиз ва ватандошимиздир. Махтумқулини билмаган биронта ўзбек ҳам, туркман ҳам йўқ”, деган гапларни айтди. Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.Каримов ўз докладида Махтумқулининг ижоди ўзбек халқи учун жуда қадрли эканлиги, унинг шеърларида адолат ва эзгулик қуйланганлигини айтди. Шоир ижодини ўзбек ва туркман мактабларида кенг ўрганиш керак эканлигини ҳам таъкидлаб ўтди.

Саволлар:

1. Махтумқули ҳаёт йўли ҳақида сўзланг.
2. Махтумқули ижодий мероси қандай?
3. Махтумқули шеърятининг мавзу кўлами ва образлари ҳақида сўзланг.

xxx

Асло одамзотга аччиқ сўз қилманг,
Фақир мискинга далолат яхши.
Бахилга учраманг кулар юз бўлманг,
Ишни битирмоққа кифоят яхши.

Етимни кўрганда кулар юз бўлгил,
Қўлдан келса унга таом туз бергил,

Ғамгинни кўрганда ширин сўз бергил,
Чорасиз кулларга ҳимоят яхши.

Йигит улдир, сўзга айласа амал,
Қўлдан келмас ишга этмаса жадал.
Оллоҳнинг амрига қилмагил бадал,
Бекка сахо, шоҳга адолат яхши.

Ғариблик бир дарддир одам ўлдирмас,
Ўлдирмас, ҳаётда лекин кулдирмас,
Бўрига ожизлик ит ҳам билдирмас,
Албатта, душманга сиёсат яхши.

Махтумкули, шукр, ширин тил берди,
Дарахтлар кўкариб, самар, гул берди,
Гўрўғли Райҳонга қандай ёлборди?
Омонлик деганга диёнат яхши.

xxx

Айрилма

Маст бўлиб юрганча бегона юртда,
Униб ўсган ўз юртингдан айрилма.
Мағрур каклик каби нафс деган дардда
Домга тушиб, қанотингдан айрилма.

Таваккал эт халққа сиринг бериб бор,
Сабрли бўл, бесабрлик ҳам бекор.
Ҳар қаерга борсанг, насибангдир ёр,
Бой бўлай деб, иззатингдан айрилма!

Номардлар ҳам ярамаслар, ночорлар,
Тузинг ичиб, ишинг бўлса қочарлар.
Сирингни фош этиб, айбинг очарлар,
Қадринг билган улфатингдан айрилма!

Гадоларнинг кўнгли шоҳликни тилар,
Нодон кўнгли ёлғон сўзни рост билар.
Беқадрлар душманингга дўст бўлар,
Таълим берган устодингдан айрилма!

Биров кашшоқ бўлиб, биров бой бўлар,
Ҳар кишининг бахти иқболи кулар.
Бошга нима келса, тилингдан келар,
Махтумкули, халқ ёдидан айрилма!

Адабиётлар:

1. Туркменистан турк эдебияти.- Анкара. Култур бақанлиги. 1998.
2. Коп-оглы. Туркменская литература.- М., 1972.
3. Тоҳиров Қ. Ўзбек туркман адабий алоқалари. - Т., 1979.
4. Махтумкули. Танланган асарлар. - Т., 1976.
5. Камина. Танланган асарлар.- Т., 1957.
6. Муллонафас. Муҳаббат фасли. – Т., 2010.

ҚОЗОҚ АДАБИЁТИ

МУХТОР АВЕЗОВ

Режа:

1. Мухтор Аvezовнинг ҳаёт йўли.
2. Ёзувчининг ижодий фаолияти: драма, ҳикоя, романлари ҳақида.
3. “Абай йўли” романининг сюжет ва композицияси, бадиий хусусиятлари.

Таянч сўз ва иборалар: қозоқ драматурги, М.Аvezовнинг “Абай йўли” романи, қозоқ насри асосчиси.

Мухтор Умархонович Аvezов 28 сентябрь, 1897 йилда Семипалатинск вилояти (ҳозирги Абай тумани) Чингизтовда туғилган. Аvezовлар oilаси қозоқ шоири Абай oilаси билан қариндош бўлганлар. Мухторнинг бобоси Абайнинг дўсти ва унинг асарларининг мухлиси бўлган. Абайнинг отаси Қўнонбой эса Авазнинг синглиси Нурхонимга уйланган эди. Абай Авазлар хонадонига набираси Мухтор туғилганда табриклаш учун ташриф буюрган.

Мухтор Аvezов ота ва онасидан эрта айрилади. Отаси Умархон 1900 йилда, онаси Нуржамол 1912 йилда вафот этадилар. Ёш Мухтор тоғаси Қосимбек кўлида тарбияланади. Қозоқ маърифатпарвари Абай асарлари кўлёмаларини ўқиб савод чиқаради. Мухтор мадрасада таҳсил олгандан кейин 1907 йили тоғаси Семипалатинскдаги рус билим юртига ўқишга беради. 1912-1913 йилларда Мухтор ўқитувчилар семинариясининг биринчи синфини муваффақиятли тугатади, 1919 йилда ўқишни якунлайди. Ўқитувчиларнинг фикрига кўра ёш Мухтор ўзининг тиришқоқлиги, чиройли хулқи ва одоби, келишган қомати билан ўзига хос ажралиб турар эди. Фавқулодда қобилиятли спортчи сифатида шаҳардаги “Жарис” футбол командасида биринчилик учун ўйнар эди.

М.Аvezовнинг дастлабки ижоди 1917 йилдан бошланган. У ўша даврда янги соҳа ҳисобланган драматургияда қаламини синади: “Энлик-Кебек” номли драматик асарни яратди. 1917 йили Абайнинг набираси Ойқизнинг

турмушга чиқиши муносабати билан Абайнинг хотини Айгеримга совға сифатида Мухтор Авезов илк асари “Энлик Кебек” пьесасини намоиш этиб тақдим этади. Илк ижрочи ҳаваскор артистлар Абайнинг набиралари ва пьеса муаллифининг яқин қариндошлари бўлдилар. Кейинчалик “Чегарада”, “Синов соатларида”, “Яланғоч қилич”, “Номус гвардияси” ва “Олма боғида” каби драматик асарлари дунёга келди. Қозоқ миллий театрининг ривожига ва шаклланишида мазкур сахна асарларининг ўрни каттадир.

Шу йили урф-одатлар ва Мухторнинг қариндошлари хошиш иродаларига кўра у Райҳон исмли ўн беш ёшли қизга уйланади. Бир йилдан сўнг уларнинг қизи туғилади.

Мухтор Авезов шўро инқилоби даврида қозоқ ёшларининг “Жанар” номли ташкилотига аъзо бўлади, бу ташкилот жанубий Қозоғистон аҳолисининг очликдан қийналаётган қисмига ёрдамлар уюштирар эди. 1918 йилда Мухтор Авезов Юсуфбек Аймаутов билан бирга Семипалатинскда “Абай” номли журналда фаолият олиб борди. Журналнинг ўн иккинчи сонининг нашридан сўнг мафкуравий тазйиқ остида ёпиб қўйилади. Семипалатинскда 1919 йил 1 декабрдан бошлаб шўро ҳокимияти буткул ўрнатилади. Мухтор Авезов шу йилларда Семипалатинск ижроия кўмитасининг раиси лавозимидан Қозоғистон марказий кўмитасининг котиби вазифасигача ишлади.

1922 йилнинг кузида М.Авезов “партия интизомини бузганлиги” ва “миллатчилик” учун партия сафидан чиқарилади. Ўз вазифасидан кетиб Тошкентдаги Ўрта Осиё Туркистон университетида эркин тингловчи бўлади, “Шолпан” журналида ҳамкорлик қилади.

1923 йилда йирик этнограф, тарихчи ва фольклоршунос Абубакр Диваевнинг таклифига кўра Мухтор Авезов Чингиз волости Қарқара уезида ўтказиладиган илмий комиссияда иштирок этади. Бу комиссия Дрейпер, Льюис, Спенсерларнинг таржима асарларининг қўлёзмаларини ва Абай асарларининг асл қўлёзма нусхаларини тадқиқ этир эди. Алашордалик Халил

Дўстмухаммедов ва Мағжон Жумабойлар ҳам шу таркибда эдилар. Оқибатда бу ҳамкорлик Аvezовни “Алаш Орда”га тааллуқли деб айблаш учун асос бўлди.

1923 йилда М.Аvezов Ленинград давлат университетининг филология бўлимига ўқишга киради. Биринчи курсни тугатгач М.Аvezов Қозоғистонга қайтиб келади. 1925 йилда яна Ленинградга келади ва 1928 йилда ўқишни битади. 1928 йилнинг августида у Тошкентга келади ва Ўрта Осиё университетининг аспирантурасига ўқишга киради. Бир вақтнинг ўзида муаллимлик қилади.

1930 йили Мухтор Аvezовни ёў қозоқ шоирларининг “Алка” ташкилоти билан алоқаси борлиги учун икки ярим йилга ҳибсга олинади. Озодликка чиққач у Олма Отадаги олий ўқув юртларида дарс беради, пьесалар ёзишда давом этади. Унинг дўсти шоир Илёс Жонсуғуров М.Аvezовга сиёсатга аралашмасликни маслаҳат бериб, Абай ижоди бўйича тадқиқотлар олиб боришни тавсия қилади. 1933 йили М.Аvezов Абай шеърларининг тўла нашрини чиқаради. Шунингдек Абай асарлари тадқиқи бўйича илк тўпламни тайёрлади, айна вақтда Қозоқ мусиқали театрида унинг пьесалари кўйиларди. 1937 йил майда Қозоғистон ёзувчилар уюшмасининг биринчи пленумида М.Аvezов Қозоғистон адабиёти оламидаги ёрқин сиймо сифатида кўринади. Бироқ унинг аввалги нашр ишлари учун маҳаллий НКВД органлари таъқиб остига оладилар, унинг асарлари кутубхоналардан чиқарилади, ўзи ҳам ишдан олинади.

М.Аvezов москвага жўнаб кетади ҳамда Л.С.Соболев билан узоқ йиллар ҳамкорлик қилади. У “Абай” фожеасини ёзади, “Қозоқ халқининг эпоси ва фольклори” илмий тадқиқотини яратади, “Қозоқ халқ кўшиқлари” тўпламини чоп этади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида у Қозоғистонга қайтади ва Қозоғистон Фанлар академияси Тил, адабиёт ва тарих институтида ишлайди, кейинроқ эса Қозоқ маданият илмий-тадқиқот институтида хизмат қилади. 1942 йилда

“Абай” романининг биринчи қисми чоп этилади. 1945 йилда Абайнинг юз йиллик таваллуди муносабати билан “Абай” опера либреттоси, “Абай ўланлари” бадиий фильмининг сценарийси, Абай таржимаи ҳолининг янги шакли ва у ҳақида бир неча мақолалар ёзилди. Москвада “Абай” асарининг биринчи китоби чиққач, муаллифни Меҳнат ордени билан тақдирлашди. Кейинги йили М.Авезов филология фанлари доктори, профессор, Қозоғистон Фанлар академияси академиги бўлди. 1947 романининг иккинчи китоби қозоқ тилида, 1948 йилда иккала китоб рус тилида чоп этилади.

1947 йили Қозоғистон Марказий Қўмитасининг Қозоғистон Фанлар академияси тил ва адабиёт институтининг ишларидаги сиёсий хатолар тўғрисида Қарор чиқади. Ёзувчининг иш фаолиятида таъқиблар бўлади. Бироқ бу ҳолат унинг 1948 йилда давлат мукофоти совриндори бўлишига ҳалал беролмайди. Биринчи даражали бу мукофот Мухтор Авезовнинг “Абай” романи учун берилган эди. 1952 йилда “Абай йўли” романининг биринчи китоби қозоқ тилида нашр этилади, шу йилнинг ўзидаёқ “Правда” газетаси саҳифаларида ёзувчини фуқарога хос ҳушёрлик етишмасликда айбловчи мақола чоп этилади. 30 январь, 1953 йилдаги ушбу мақолани кейинги куни “Қозоғистон ҳақиқати” газетаси эълон қилади. Профессор, академик М.Авезов “буржуазия-миллатчилик хатолари” учун университетдан ҳайдалади, “Қозоғистон тарихи” кўп жилдли тўпламнинг муаллифлари қаторидан ўчирилади. У рўй бериши мумкин бўлган қамоққа тушиш хавфидан қочиб Москвага жўнаб кетади ва икки йил давомида Москва давлат университети собиқ СССР халқлар адабиёти кафедрасида қозоқ адабиётидан дарс беради.

1954 йили М.Авезов Москвада “Абай йўли” тетралогиясини якунлайди, “Иностранная литература” ва “Халқлар дўстлиги” журналлари редколлегиясига аъзо бўлиб киради. Ёзувчилар уюшмасининг тантанали йиғинида Абай ижоди бўйича маъруза қилади, шундан кейин Олма-Отага голибона тарзда қайтиб аввалги лавозимларига қайтади.

1955 йили Қозоғистон Республикаси Олий Мажлиси 4-чақириғида депутат бўлиб сайланади ва адабиёт бўйича делегация таркибида хорижий давлатларга саёхат қилади. Шунингдек “Қозоқ шеърляти антологияси” устида ишлайди ва “Абай йўли” романининг таржимонлари билан ҳам биргаликда иш олиб боради. 1958 йилда Москвада Қозоғистон кунлари бўлиб ўтади. Ёзувчининг “Абай йўли” икки жилдли роман-эпопеяси, салмоқли тўпلام “Қозоқ шеърляти антологияси” ҳамда Бовуржон Момиш ўғлининг “Ортимизда Москва” мемуар асари жамоатчиликнинг диққат марказида туради. 1959 йилда “Абай йўли” дилогияси учун Ленинг номидаги мукофот берилади. Мухтор Авезов Қозоғистон Республикаси V чақириғида Олий Мажлисга депутат бўлиб сайланади.

1960 йили бир гуруҳ ёзувчилар билан биргаликда АҚШда бўладилар. Қайтгандан сўнг “Америка таассуротлари” номли очерк устида ишлайди. 1961 йили М.Авезов Москвага даволаниш учун боради ва 27 июнда жарроҳлик амалиёти вақтида вафот этади. М.Авезов Қозоғистонга келтирилиб Олма-Отадаги марказий қабристонга дафн этилади.

Қозоқ адабиётида Мухтор Авезов драматург сифатида катта ўрин тутди. Унинг биринчи ва илк ижодидаги асар “Энлик-Кебек” пьесаси бўлиб, асарда халқ оғзаки ижодидаги мавжуд сюжет асосидаги икки севишган қалбнинг фожеали тақдири ҳақида сўз юритилади. Мазкур сюжет В.Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” фожеасидаги Монтеки ва Капулетти хонадонлари ўртасидаги адоват воқеаларига ўхшаб кетади. “Энлик-Кебек” биринчи марта Абайнинг хотини Айгеримнинг овулида қўйилади ва узок йиллар сахнадан тушмай келади.

Драматургнинг “Қоракўз” асарида қозоқ халқ бахшиларининг миллий ва ҳаётий-маиший ўзига хосликлари ифодаланиб, шу хусусиятлар асар орқали тикланиб қолинди. Мазкур драмага 1926 йили Қизил Ўрдада ўтказилган драматурглар танловида биринчи мукофот таъсис этилди. “Байбиши тўқол” сахна асари ҳам катта аҳамиятга эга. Мухтор Авезов “Ҳимоясизлар тақдири”

(1921), “Ким айбдор?” (1923), “Уйланиш” (1923), “Маълумотли фуқаро” (1923), “Мотамдаги гўзал” (1925), “Довондаги отишма” (1927) каби ҳикояларни ёзди.

У йигирмадан ортиқ сахна асарлари ёзди: «Айман-Чўлпон» (1934), «Абай» (1940 йилда постановкалаштирилган, Л.С.Соболев билан биргаликда ёзилган), «Қоракўз» (1926), «Қорақипчоқ Қўбланди» (1943—1944), «Чакмоқ» (1934), «Чегарада» (1937), «Синов соатларида» (1942) ва бошқалар.

М.Авезов насрда ҳам баракали ижод қилди. Қозоқ реалистик насрининг тараққий этишида ёзувчи асарларининг аҳамияти бекиёс. Унинг “Қараш-қараш”, “Бургутли овчи”, “Излар”, “Елкама-елка” каби асарлари реалистик метод асосида яратилган. Ёзувчининг энг йирик асари қозоқ маърифатпарвар шоири Абай Қўнонбоевнинг ҳаёти ҳақидаги “Абай йўли” роман-эпопеяси бўлди. Асарда XIX аср II ярмидаги қозоқ халқининг мураккаб ҳаёти, асрлар давомида ҳаёт тарзига айланган кўчманчиликнинг барҳам топиши давридаги ҳолатлар қаламга олинган. Ёзувчининг “Абай” асари йирик ҳажмли эпопея бўлиб, уни “қозоқ халқи ҳаётининг қомуси” деб атайдилар. М.Авезов эпопеяни яратишдан аввал “Абай” пьесасини ёзди, Абай ҳақида илмий-танқидий мақолалар яратди, у ҳақдаги халқ ўртасида тарқалган ривоятларни йиғди, халқ оғзидан ёзиб олинган ўлан ва турли қўшиқларни тартиблаштирди, ўрганди. Ана шу изланишлар самараси сифатида “Абай” эпопеяси майдонга келди. Роман-эпопея тўрт жилддан иборат бўлиб, тарихий-биографик роман ҳисобланади. Бу асар XIX асрнинг иккинчи ярмидаги қозоқ халқининг ҳаётини реал тасвирлайди. Асарда қозоқ шоири Абай ҳаёти қаламга олинган бўлса, ўз навбатида у яшаган ижтимоий ҳаёт воқеликлари, сиёсий тузум ҳолати баён қилинади. Шоир Абайнинг отаси Қўнонбой, онаси Улжон, рафиқаси Айгерим, бувиси Зере кампир, акаси Такежон, дўсти Эрбўл каби образлар ҳаётий тасвирланган.

М.Авезовнинг ҳаётлик вақтидаёқ роман рус тилига Л.С.Соболёв бошчилигидаги таржимонлар гуруҳи ўгирганлар. Аслида эса таржима

Л.Соболев томонидан эмас, катағонга учраган таржимон Анна Никольская томонидан амалга оширилган эди. М.Авезовнинг “Абай” романининг биринчи китоби муаллифнинг ўз иштирокида таржима этилган эди. Асарнинг ушбу рус тилига таржимаси асосида йигирмадан ортиқ тилларга таржима этилади ҳамда жаҳон адабиёти дурдоналари қаторидан ўрин олади. М.Авезов таваллудининг 110-йиллиги муносабати билан тетралогия Анатолий Ким томонидан янгидан таржима қилиниб чоп этилади. “Абай йўли” романини Зумрад Орифжонова 1950–60 йилларда ўзбек тилига ўгирган. “Абай йўли” роман-эпопеясида “Татянининг саҳродаги шеъри” номли парчасини Мирзакалон Исмоилий, “Абай йўли” роман-эпопеяси Ҳабиба Зиёхонова, “Кўкёл” ҳикояси Суннатилла Анорбоев томонидан таржима қилинган. М.Авезовнинг мазкур асари нафақат қозоқ реалистик адабиётида, балки жаҳон адабиётида ҳам тарихий-биографик асар сифатида шуҳрат қозонган.

“Манас” достонининг илмий ўрганилиши бўйича Чўқон Валихоновдан кейин М.Авезов номи туради. Достон вариантлари ва матни устида ишлаб М.Авезов монография яратади.

М.Авезов ижоди ҳақида куйидаги фикрлар билдирилган:

“Замонамизнинг энг бук шоирларининг бири” (Луи Арагон)

“Мухтор Авезов романини олсак, унда энг аввал поэзиянинг ҳидини сезасан” (Андре Стиль. “Юманите” газетаси).

“Авезовнинг овозидек овоз билан, Авезов куйлаган буюклик билан, ажойиб муҳаббат билан куйлаган бахтли халқнинг, ажабо, не армони бор экан” (Француз танқидчиси Бержерон).

“У ҳамкасбларини тезда ўзига жалб этадиган дилкаш инсон, айниқса, Ўрта Осиё адабиёти масаласида катта билимдон, буюк олим эди... У бутун ҳаётида илм тўплади, шунинг учун ҳам унинг тадқиқотлари ўзбек, туркман, тожик адабиётининг ҳамма сирларини очиб берар эди” (Николай Тихонов. “Замонамизнинг буюк инсони” мақоласи).

“Инсоният маданий ҳаёти тарихи тўридан муҳим ўрин олади” (туркман адиби Берди Кербобоев).

“Мен ўзим бошқа элга сафар қилиб, бошқа юртнинг остонасига қадам ранжида қилсам, доимо ҳурмат қилиб, ўзим билан олиб юрадиган икки хил дурдонам бор. Бири – “Манас”, бири – Мухтор Аvezов”. “Мухтор Аvezовни қирғизлар зўр қувонч билан ўз фарзандимиз деб билади. Аvezовнинг асарларини бизлар икки тилда бирдай севиб ўқиймиз” (Чингиз Айтматов).

“Мен Мухтор оғани йигитлик вақтимдаёқ танидим. Дўст бўлдим. Мухтор Аvezов моҳир драматург, ажойиб ёзувчи. Асл академик, ҳақиқий олимдир” (Ойбек).

“Абай йўли” романи қozoқ халқининг XIX аср иккинчи ярмидаги ҳаёти ва турмушининг ҳақиқий қомуси» (К.Сатпаев).

«Аvezов Қozoғистон учун иккинчи Абайдир...» (Николай Погодин).

1997 йили адибнинг 100 йиллиги ЮНЕСКО қарори асосида бутун дунё бўйлаб кенг нишонланди.

Адабиётлар:

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Auezov,_Muxtar_Omarxanovich
2. <https://jahonadabiyoti.uz/2018/01/07/avezov-v...>
3. kh-davron.uz/kutubxona/turk/page
4. e-adabiyot.uz/.../Jahon_adabiyoti_tarixi_Qozoq_adabiyotining_yorqin_yulduzi_-_e-Adabiyot.uz
5. Қаратоев М. “Казакская литература”.- М., 1980.
6. Абай Қўнанбоев. Асарлар. - Т., 1980.
7. М.Аvezов. Абай. Роман. - Т., 1968.
8. Маънавият юлдузлари. - Т., 2001.

ҚИРҒИЗ АДАБИЁТИ

Режа:

1. Қирғиз ёзма адабиётининг шаклланиши.

2. XXаср қирғиз адабиёти.

3. Чингиз Айтматов ҳаёти ва ижоди.

Таянч сўз ва иборалар: Қирғизлар, қирғиз фольклори, қирғиз дostonлари, Манас дostonи, ёзма адабиёт, XX аср қирғиз адабиёти тараққиёти, Аали Тўқумбоев, Т.Сотилғанов, Ч.Айтматов.

Чингиз Айтматовнинг сара асарлари ҳозирги жаҳон классик адабиётининг узвий бир бўлаги ҳисобланади. Бу асарлар услуби ва жанри жиҳатидан ўзаро фарқланади, бироқ умумий жиҳати шундаки, китобхон вақти вақти билан уни қайта ўқишни истайди ва бундан қониқиш ҳосил қилади. Ёзувчи асарларининг ўзига хос психологизми китобхонда кучли ҳиссий муносабат уйғотадики, бу ҳис-туйғулар жамиятда мавжуд маънавий мезонларга таянади.

Чингиз Тўрақулович Айтматов 1928 йил, 12 декабрда Қирғизистоннинг Таласводийси Шакар овулида маърифатли оилада туғилди. Унинг отаси Тўрақул Айтматов зиёли шахс бўлиб, давлат арбоби ва олим эди. Онаси Нагима Хазиевна маҳаллий театрда актриса бўлган. Ёш Чингиз дастлаб рус-тузем мактабида, сўнг қирғиз мактабида ўқиди. 1937 йилдаги қатағон уларнинг оиласини ҳам четлаб ўтмади. Отаси Тўрақул Айтматовга “халқдушмани” деган айб қўйилиб, қатағон қилинди. Худди шу вақтларда бўлғуси ёзувчи инсоний ғурур ўғитини олди. “Кимнинг ўғлисан?” деган саволга бувиси бошини қўйи солмасдан, одамларнинг кўзига тик қараб отасининг исмини айтишга ундади. Ушбу ҳаёт дарси унинг ҳаёт йўриқномасига, кейинроқ ижод тамойилига айланди. Уруш йилларида олтинчи синфни тугатгач, у Шакар овулида котиблик қилди, солиқ агенти, тракторчилар бригадасида ҳисобчи бўлиб ишлади. Ч.Айтматов Жамбулдаги

зооветеринария техникумида ўқиди, сўнг қишлоқ хўжалик институтининг зоотехника факултетига таҳсилни давом эттирди. Талабалик йилларида республика матбуотида кичик хабарлар, лавҳалар, очерк ва мақолалар ёзиб чоп эттирди. Худди шу йилларда филология соҳаси бўйича илмий изланишларини бошлади. Унинг “Аслиятдан узоқ таржималар”, “Қирғиз тилининг атамашунослиги ҳақида” каби илмий мақолалари яратилди. У қишлоқ хўжалиги институтини битиргач, шу соҳа бўйича 1956 йилгача ишлади. Бадиий адабиётга бўлган ошуфталик уни Москвадаги икки йиллик адабиёт институтига етаклади. Ч. Айтматов “Правда” газетасининг Қирғизистондаги мухбири, “Литературний Киргизистан” журналининг редактори, Қирғизистон ёзувчилар уюшмасининг раиси, “Иностранная литература” журналининг муҳаррири, Россиянинг Люксембург давлатидаги элчиси, “Иссиқкўл форуми”нинг бошлиғи, Қирғизистон кинематографчилар уюшмаси бошқарувининг раиси, “Туркистон умумий уйимиз” деб номланган Марказий Осиё ижодкорлари ташкилотининг бошлиғи каби вазифаларда фаолият олиб борди. 1990—1994 йилларда собиқ иттифоқ ва Россиянинг Бенилюксдаги элчиси, 2008 йилнинг мартага қадар Қирғизистоннинг Франция, Белгия, Люксембург, Нидерландиядаги элчиси бўлиб ишлади. 2006 йилда “Аср дастхати” китобининг нашрида иштирок этди.

Чингиз Айтматов 1963 йилда лауреат бўлди, уч марта (1968, 1977, 1983) давлат мукофоти билан тақдирланди, Қирғизистон халқ ёзувчиси, меҳнат қаҳрамони (1978) унвонини олди, Олий совет депутаты, Қирғизистон Марказий қўмитасининг аъзоси, Осиё ва Африка мамлакатлари бирдамлиги бўйича қўмита раҳбари сифатида фаолият олиб борди.

Чингиз Айтматовнинг адабиётга бўлган мухаббати дастлаб оиласида шаклланди. Унинг буvisи ёш Чингизга халқ эртаклари, қўшиқ ва дostonларини айтиб бергувчи аёл бўлган. Ижод оламига у 1950-йилларда

кириб келди. Институтда ўқиб юрган кезларида у илк ҳикояларини ёза бошлади ва матбуотда эълон қилинди. Унинг илк асари “Газетафуруш Дзюдо” ҳикояси эди. Бирин-кетин “Ҳошим”, “Сепоячи”, “Оқ ёмғир”, “Бўтакўз”, “Байдамтол дарёсида”, “Оғир кечик” ҳамда “Юзма-юз” ҳикоялари ёзилди.

1958-йилда ёзувчининг илк китоби “Юзма-юз” нашр этилди. Ёзувчини дунёга танитган асари “Жамила” қиссаси эди. Унинг истеъдодини ҳатто танқидчилар ҳам юқори баҳолаган эдилар. Қисса 1958 йилда чоп этилди. Икки йил давомида жаҳоннинг 30 дан ортиқ тилларига таржима қилинди, француз ёзувчиси Луи Арагон уни француз тилига таржима қилди ва асарга сўзбоши ёзиб, унга юксак баҳо берди, “муҳаббат ҳақида ёзилган дунёдаги энг ажойиб қисса” деб атади.

Қиссадаги воқеалар жаҳон уруши даврида рўй беради. Урушдан оёғи яраланиб қайтган Дониёр ҳамда эри урушга кетган Жамиланинг чин муҳаббати қиссада ҳикоя қилинади. Қисса бош қаҳрамонларининг соф кўнгиллиги, меҳнаткашлиги ва инсонийлиги китобхонни бефарқ қолдирмайди. Уларнинг муҳаббати олдида ҳар қандай эски урф-одатлар, турмуш қийинчиликлари, турли тўсиқлар арзимас эканлиги маҳорат билан кўрсатиб берилган. Асарнинг шуҳрат қозониш сабабларидан бири унда эркак ва аёл муҳаббати тасвирлангани учун эмас, балки инсон ҳаётининг мазмуни масаласи марказга қўйилганидир.

1960-йилларда “Бўтакўз”, “Биринчи муаллим”, “Сарвқомат дилбарим”, “Момо ер” қиссалари яратилди. Мазкур асарларда Қирғизистоннинг оғир ҳолати, ижтимоий ҳаётдаги турғунлик, жаҳолат ва хурофотни енгиш мавзуси, инсон руҳий оламининг ғалабаси қаламга олинади. Қисса жанрида ижод этишни давом эттирган Ч.Айтматов 1970-йилларда “Эрта қайтган турналар” асарини яратди. Асарда уруш йилларидаги оғир вақтларда болалик билан хайрлашиб улгурмай дарҳол катта ҳаётга қадам қўйган ўсмирлар ҳақида ҳикоя қилинади. Ушбу қисса автобиографик характерга эгаллиги билан

ажралиб туради. Маълумки, ёзувчининг болалик, ўсмирлик йиллари уруш даврларига тўғри келган, шу боис ҳам қиссада муаллиф ҳаётидаги айрим лавҳалар ўрин олган.

“Оқ кема” қиссаси болалик олами ҳақидаги фожей руҳдаги асардир. Бу асар 1970-йилларда яратилган ёзувчининг энг яхши қиссаларидан бири ҳисобланади. Ёзувчи дастлабки асарларини қирғиз тилида ёзиб сўнг рус тилига ўттирган бўлса, “Оқ кема” қиссасидан сўнг асарларни рус тилида ёзиб кейин қирғиз тилига таржима қиладиган бўлди. Рус тилини эркин билиши ёзувчининг нафақат кенг мухлислар оммасининг эътиборига тушиш ва миллионлаб кишиларнинг муҳаббатига сазовор бўлиш имконини берди, балки рус замонавий классик ёзувчилари қаторидан муносиб ўрин эгаллашига омил бўлди.

“Соҳил бўйлаб чопаётган Олапар” асари замоннинг энг долзарб масалаларини қамраб олган фалсафий мазмундаги қиссадир. 1990-йилларда “Сингизхоннинг оқ булуту” қиссаси, “Кассандра тамғаси” романи яратилди.

1980-йилларда Ч.Айтматов роман жанрида изланади. “Бўронли бекат” (“Асрга татиғулик кун”) ва “Қиёмат” романларини ёзди. Бу асарлар инсоннинг ўз-ўзини ҳалокатга маҳкум этишидан, даҳшатли инқирозлардан огоҳ этувчи асарлар сифатида майдонга келди. Шунингдек, замоннинг оғир масалалари бўлган гиёҳвандлик, маънавий қашшоқлик ва тубанлик, қалб тозалиги, инсонийлик кабилар ёритилди.

Ч.Айтматовнинг “Асрга татиғулик кун” романи асари 1980 йилда “Новый мир” журналида эълон қилинди. Асар Фрунзеда китоб ҳолида босилиб чиқди. 1981 йилда Москвада “Молодая гвардия” нашриётида “Бўронли бекат” сарлавҳаси билан чоп этилди. Роман ҳақида жамоатчиликда яхши фикрлар, тақризлар пайдо бўлди, асар ҳозирги романчиликнинг энг сара намунаси сифатида эътироф этилди. Асрга ёзилган сўзбошида ёзувчининг куйидаги сўзлари берилган: “Маълумки, меҳнатга муҳаббат инсон қадр-қимматини белгиловчи зарурий меъёрлардан биридир. Шу

маънода Эдигей Жонгелдин чин маънода ҳақиқий меҳнаткашдир. Замин шундайлар туфайли барқарордир. У ўз даври билан мустаҳкам боғланган деб ўйлайман. Унинг моҳияти шундаки, у ўз даврининг фарзанди. Шунинг учун ҳам романда тилга олинган муаммоларга мурожаат этар эканман, кечаги жангчининг, бугунги темир йўл ишчисининг тақдири орқали дунёни кўриш мен учун муҳим эди. Мен кўлимдан келганича шунга интилдим”.

Асар воқеалари Сариўзак чўлидан ўтган поезд йўли атрофидаги беш-олти хўжалик оила кишилари ҳаёти билан боғланади. Бироқ, уларнинг саргузаштлари асносида бутун бир миллатнинг тақдири, келажаги ҳақида бонг урилади, инсоният ва табиатда рўй бераётган офатлар ҳақида бонг урилади. Поезд станцияси яқинида космодром жойлашган бўлиб, бу ердан икки космонавт фазога учирилган эди. Улар ўзга сайёрадан ҳаёт сигнаolini олишгач, у ерга кўнишади ва ердагидан ўзгачароқ, уруш ва инқирозларсиз, ёвузликларсиз сайёра мавжудлигини кўришади ва ерга қайтиб келишмайди. Шу вақтда Эдигейнинг яқин дўсти Қозонгап вафот этади. Унинг васияти ўлиmidан кейин Она Байит қабристонидан макон топиш эди. Она Байит қабристонига эса космодром қурилган эди. Бироқ Эдигей қанча уринмасин космодром бошлиғи ва қоровул Қозонгапни у ерга дафн этишга кўнмайди. Бир кунлик дафн маросими ичида Эдигей бир асрлик миллат тақдири ва тарихини кўз ўнгидан ўтказди. У дўстининг васиятини бажаролмай поезд йўлидаги кимсасиз жойга уни кўмади. Қабристон ва космодром ёзувчи англатмоқчи бўлган тарих ва бугунги куннинг тўқнашуви рамзи сифатида талқин этилган. Романдаги Эдигей инсон ҳаётда яшашни ўрганса, у инқирозга юз тутмайди, деган фикрда бўлади. Унингча, ўтмиш ҳақидаги хотираларни унутган инсон фақат бугунги кун билангина яшайди. Асарда марказий ўринда турувчи муаммолардан бири ҳам тарихий хотирадир.

Ч.Айтматов асарларига хос бўлган хусусиятлардан бири ёзувчи аксарият асарларида халқ афсона ва ривоятлари, мифик элементларни киритади.

Манқурт ҳақидаги ривоят ўтмишини, аждодларини, тарихини, демакки, миллий ўзлигини йўқотганлар тақдири баёнидир.

Узоқ даврларда қабилалар чорвачилик билан тириклик қилиб яшардилар. Уларга жунгжанлар босқинчилик қилиб ёш йигитларни асирга олар, турли қийноқларга солардилар. Асирларнинг сочини қириб ўрнига туянинг янги сўйилган терисини ёпиштириб чўлнинг энг ичкари жазирама жойига ташлар эдилар. Асирлардан кўпчилиги азобларга дош бермай ўлар, тирик қолганлари хотирасини йўқотиб, ўзининг кимлиги, авлод аждодини унутган бўлар, хўжайини нимани буюрса шуни бажарувчи манқуртга айланган бўларди. Бошига ёпиштирилган туя териси бошни қисиб, ақдан оздирар даражада азоб берар, вақтлар ўтгач, соч ташқарига эмас ичкарига ўсиб одамни миясидан буткул айирар эди. Шундай асирликка тушган йигитнинг онаси ўғлини чўл ичидан топади. Найман она ўзини танитади, “Исминг Жўломон, отангнинг исми Дўнанбой!” деб уқтирса-да, ўғил ўз онасини танимади ва хўжайиннинг буйруғи билан уни отади. Найман онанинг руҳи кушга айланиб чўлда парвоз қиларкан, гўё унинг сўнги сўзларини такрорлаётгандай бўлади.

Ёзувчи бу ривоятни келтиришдан асосий нияти замонавий манқуртларнинг борлиги ва уларнинг лоқайд, масъулияқиз, ўз тарихи ва миллати тақдирига бепарволигидан ҳаётдаги фожеаларнинг урчиб бораётганлигини таъкидлашдир. Қозонгапнинг ўғли Собитжон ана шундай замонавий манқурлардандир. У отасининг васиятини бажариш учун эмас, тезроқ уни кўмиб, ортиқча ташвишдан қутулиш ва шаҳарга қайтиб кетишга уринади. Унинг учун аждодлар ёди деган тушунча йўқ. Космодромдаги лейтенант ҳам Собитжон каби манқурт, у мархумни қабристонга кўмишга рухсат бермайди.

Асарда инсон ва табиат мувозанатининг бузилиши, ҳайвон турларининг йўқолиб бораётганлиги Қоранор лақабли от мисолида кўрсатилади. Сталин катағонининг фожеалари ўқитувчи Абутолиб тақдири орқали баён этилади.

Айтиш мумкинки, “Асрга татигулик кун” роман – огоҳлантириш сифатида жаранглайди.

“Қиёмат” романи инсон қалбининг хайқириғи, чунки оламда шу қадар ёвузликлар рўй бермоқдаки, сукут сақлаш мумкин эмас. Ёзувчи кўплаб долзарб масалаларни гиёҳвандлик, инсоният инқироzi, табиат ва инсониятга ваҳшийларча муносабат, уруш хавфи, юксак орзу ва ишонч, эътиқоднинг йўқолишини кўндаланг кўяди. Давлат Режа:сини бажариш ва гўшт ишлаб чиқариш учун сайғоқларнинг ялпи қириб юборилиши, қамишларнинг ёқиб ташланиши, кўлнинг қуриши каби вайронгарчиликлар ер сайёрасини йўқ қилиб юборишга олиб келиши мумкинлиги ҳақида баён қилинади.

Романнинг бош қаҳрамони Авдий Каллистратов ёвузликка қарши курашади, бироқ бу унинг кўлидан келмайди. Гиёҳванд йигитлар уни Исо Масих сингари чормихга осиб, ўт ёқиб юборишади. Ҳатто она бўри Авдийни ҳимоясиз кўрганда ҳам унга ташланмаган эди, инсоннинг инсонга ваҳшийлиги даражаси ёввойи ҳайвондан ҳам юз карра ортиқлиги даҳшатлидир.

Асарда Акбара ва Тошчайнар воқеаси инсон ва табиат муносабатини кўрсатиш учун келтирилган. Бўри оиласи ўз наслини сақлаб қолишга уринади, одамзод унинг болаларини икки марта овлайди, Акбара ундан қасд олади, Бўстоннинг боласини олиб кетаётганда бўрини отаман деб ота ўз фарзандини отиб кўяди. Бу ўринда кўк кўзли она бўри тимсоли бутун мавжудотнинг, табиатнинг рамзи сифатида тасаввур уйғотади.

Романда Исо ва Понтий Пилатнинг суҳбат мунозаралари бор. Бутун борлиқ ва яратикқа яхшилик ва муҳаббат соғиниш инсоннинг баркамоллиги сари йўлдир. Инсон ҳаётининг мазмуни ўз руҳий камолотини мукаммаллаштиришдадир, дейди Исо Пилатга. Бироқ, буни инсонга қандай тушунтирмоқ керак? Ҳар бир инсонга қайси йўлни танлаш хоҳиши берилган. Унинг олдида иккита йўл туради: эзгулик ва ёвузлик. Инсон ва табиатнинг ўзаро муносабати маънавият масаласига айланади.

Чингиз Айтматов асарларида инсон ва табиат билан боғлиқ жуда кўп муаммолар камраб олинган. Бу асарлар ўзганинг дарди учун қайғуриш, атрофдагиларга шафқатли бўлиш, лоқайд бўлмаслик ва қўлдан келганча ёрдам беришга интилиш туйғуларини ўстиради. Шу боис бўлса керак, ёзувчининг ўзи бу ҳақда: “Ташвишланмасам ва изтироб тортмасам, изламасам ва тўлқинланмасам -ўша кун ҳаётимдаги энг оғир кун бўлар эди”, дейди.

Ч.Айтматов асарлари инсонни атрофида бўлаётган воқеа-ҳодисаларга тийрак нигоҳ билан боқишга, ўз қондошига ва жонли табиатга муносабатда шафқатли бўлишга, аجدодларга, тарихга эҳтиром билан ёндашишга ундайди.

Саволлар

1. Ч.Айтматов ижодининг илк даври ҳақида нималар биласиз?
2. Ч.Айтматов қиссалари ҳақида сўзланг.
3. Ч.Айтматов романларининг бош ғояси, умумбашарий масалалар тўғрисида нима дея оласиз?

Адабиётлар:

1. История киргизской литературы.- М., 1970.
2. Ч.Айтматов, М.Шоханов. “Чўққида қолган овчининг оҳи-зори”. - Т., 1998.
3. Манас. - Т., 1993.
4. Айтматов Ч. Танланган асарлар. 2 жилдлик. - Т., 1978.
5. Айтматов Ч. Қиёмат.- Т., 1986.
6. Айтматов Ч. Кассандра тамғаси.- Т., 2003.

ТУРК АДАБИЁТИ

Режа:

1. Турк ёзма адабиётининг шаклланиши.

2. Жалолиддин Румий ҳаёти ва ижоди.

Туркларнинг ҳам дастлабки ёзма адабиёти араб ва форс тилларида яратилган. XI-XIV асрларда Туркияда салжуклар салтанати даврида араб тили дин ва фан тили, форс тили эса адабиёт тили эди. В.С.Гарбузованинг аниқлашича: “Кичик Осиёдаги туркий аҳолининг кенг табақалари ўртасида оғзаки адабиёт бўлган, у ўғиз шеvasида яратилган. ...ўғизларнинг оғзаки асарлари кейинчалик Кичик Осиёда ёзма туркий адабиётнинг пайдо бўлишида муҳим рол ўйнади”¹. XIII асрда туркий тилларда ёзма адабиёт намуналари яратилди. Мазкур асарлар асосан тасаввуфий мазмунда эди. Бунинг сабаблари эса қуйидагича бўлган: Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг вафотларидан кейин халифалар ўртасида тож-тахт учун курашлар, мол-дунёга ҳирс қўйиш кучайиб кетиши каби салбий ҳодисалар рўй берган. Шуларга барҳам бериш учун олимлар, муҳаддислар, шоир ва адиблар ўзларининг диний қарашларини ёя бошлаганлар. Тасаввуф таълимоти ислом дини негизида тахм. VIII асрларда ана шу тариқа вужудга келди ва Кичик Осиёда – Туркияда ҳам кенг ёйилди.

Турк тасаввуф адабиётида Жалолиддин Румий ва Юнус Эмроларнинг ўрни беқиёсдир.

Жалолиддин Румий (1207-1273). Жалолиддин Румий улуғдонишманд, беназир шоир, бетакрор мутафаккир, валий инсондир. У ҳозирги Афғонистоннинг Балх шаҳрида, Султонул уламо унвонини олган улуғ шайх Муҳаммад Баҳоваддин Валад хонадонида 1207 йилда дунёга келади. Унинг аждодлари асли хоразмлик туркий қабилалардан бўлган. Онаси Мўмина хотун Балх амири Руқъиддиннинг қизи бўлган. Баҳоваддин Валад ўз

---

¹Гарбузова В.С. Турк адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960.– 9-б.

эътиқоди ва маслагида собитлиги учун Балх ҳокими билан чиқиша олмай, у ердан чиқиб, Нишопур, Бағдод, Макка, Мадина, Дамашқ, Халаб, Эрзинжон, Оқшаҳар каби жойларда умргузаронлик қилади. У Сивас ва Кайсери шаҳарларида ҳам бир муддат яшайди. Ўша даврнинг султонлари, мударрис ва шайхлари уни ваъзлар ўқиш учун Ларенда, Кўнё каби шаҳарларга таклиф қилишади. 1225 йилда Жалолоддин Румий мўғуллар зулмидан қочган самарқандлик олимнинг қизи Гавҳарга уйланади. Унинг икки ўғли Султон Валад ва Аловиддин Чалабий, қизи Кимё туғилади.

Баҳоваддин Валад ва ўғли Жалолоддин Кўнё шаҳрига келиб турғун бўлиб қолади. Баҳоваддин Валад қаерга борса ҳам ўз ваъзлари билан шуҳрат қозонади. Унинг таърифини эшитган турк султони Алоиддин Кайкубод Кунё шаҳрига таклиф қилган эди. Ўша даврда бу ерда кўплаб илм-маърифат аҳллари йиғилган эди. Баҳоваддин Валадга турк султони алоҳида мадраса қурдирган эди. У шу ерда дарс беради, ваъзлар ўқийди. Бу ваъзларни тинглаш учун бошқа шаҳарлардан ҳам ихлосмандлар Кўнёга ташриф буюришар эди.

Баҳоваддин Валад 1231 йилда вафот этади, отасининг ишларини ўғли Жалолоддин давом эттиради. У Саййид Бурҳониддин Термизий, Муҳиддин Ибн ал –Арабий каби олимлардан тасаввуф, фикҳ илмидан сабоқ олади. Мадрасаларда мударрислик қилади, ваъзлар ўқийди. Унинг шогирдлари ва ихлосмандлари атрофига йиғилади.

1244 йил Кунёга Муҳаммад Шамсиддин Табризий деган дарвиш келади. У машҳур сўфийлардан бўлиб, Жалолоддин у билан кўчада тасодифан танишиб қолади. Улар ўртасида дастлаб мунозара, тортишувлар бўлади, бир неча кун ўтгач, бир умрлик дўст, маслакдошга айланадилар. Шамсиддин Табризий Жалолоддин Румий ҳаётини буткул ўзгартириб юборади. Улар соатлаб, кунлаб суҳбат қураб эдилар. Румий мадрасада дарс беришни тўхтатиб, дўстлари ва шогирдлари билан муносабатни узгани учун улар

норози бўладилар ва Шамсиддин Табризийга таҳдид қиладилар. У 1244 йилда Кунёдан кетиб қолади. Жалолиддин Румий яқин дўсти, маслакдошини йўқотиб қаттиқ изтироб чекади. Ота изтиробларидан ташвишланган ўғли Султон Валад Шамс Табризийни Дамашқдан топиб Кўнёга олиб келади. Жалолиддин Румий хурсанд бўлади ва қизи Кимёни унга турмушга беради, ўз ҳовлисининг ёнига кўчириб келади. Унинг кичик ўғли Аловиддин Чалабийда Шамс Табризийга нисбатан адоват пайдо бўлади ҳамда ўзининг тарафдорлари билан бирга бу дарвешни йўқ қилишади. Румий дўстининг маҳв этилганидан беҳабар ҳолда уни узоқ вақт қидиради. Сўнг унинг дараги чиқавермагач, дўстининг йўқликка сингиганлигини ҳис қилади. Румийнинг “Шамс Табризийни кўрдим” деган одамга ўз тўнини ечиб берганлиги ҳақида ривоят қилинади.

Румий дўсти учун дарвешлар сулукига асос солади, унинг шогирдлари “мавлоно” деб атаганлари сабабли бу йўл “мавлавийлик” номини олган эди. Мавлавийлик тариқати ҳақида “Тасаввуф тарихи” китобида қуйидаги маълумотлар учрайди: “Мавлавийлик тариқати дунё миқёсида ягона марказдан туриб бошқарилади. Марказий даргоҳ 1925 йилгача Кўнёда бўлиб, тақя ва тариқатлар тугатилгач, Халабга кўчган. Бу тариқатнинг шўбаси йўқ, аммо ринд ва илоҳий ишқ жиҳатлари кучли бўлган шамс шаҳобчаси ва зуҳдга аҳамият берувчи валад шаҳобчаси уларнинг икки тармоқчалари борлиги манбаларда айtilган. Бироқ булар шаҳобчалардан кўра кўпроқ маслакдир. Мавлавийлик тариқати ишқу жазба, само ва сафога асосланган”¹. Румий бу сулукнинг расм-русумлари қаторига зикрни киритади. Зикр вақтида сўфийлар айлана шаклда давра қуришиб муайян тартибда ҳаракат қилишарди, гўё қуёш (шамс) атрофидан бошқа сайёралар жойлашиб ҳаракатлангани каби тасаввур уйғотарди. Румий мажлисларида куй, мусиқа ижро этилган, рубоб, най каби чолғу асбоблари чалинган.

---

¹Усмон Турар. Тасаввуф тарихи.- Тошкент: Истиклол, 1999.- 115-б.

Жалололиддин ўзини анатолиялик ҳисоблаб Румий деган тахаллусни олади. Бироқ лирик ва тасаввуфий шеърларини Шамсиддин Табризий номи билан ҳам ёзди. Шоир ўзини дўсти билан биру бор деб билган, бу шеърлардан “Девони Шамсул Ҳақойиқ” (“Ҳақиқат қуёшининг китоби”) номли девон тузади. Унинг илмий ва адабий мероси жуда катта. Румий «Фиҳи-мофиҳи» (“Ичингдаги ичингдадир”), «Макотиб» (“Мактублар”), «Маъжолиси саъба» (“Этгинчи мажлис”) каби асарлар яратган. “Девони Кабир” (“Улуғдевор”) таркиби уч мингдан ортиқ ғазал, маснавий ва рубоийлардан иборат. Мавлоно Румий барча асарларида инсон камолоти, маънавияти хусусида сўз юритади. Унинг “Маснавий маънавий” асарини “форс тилидаги Куръон” деб тавсиф этадилар. Шоир бу китобни Фариддин Атторнинг «Мантикут тайр» китобидан таъсирланиб ёзган. Асар 25700 байтдан иборат бўлиб, халқ орасида жуда машҳур бўлган.

Жалололиддин Румий диндаги мазҳаблар ўртасидаги мухолифатларга қарши бўлган. Унинг ғояси дунёдаги динларни бирлаштиришмас, балки улар ўртасидаги мунозара, тортишув, келишмовчиликларни бартараф этиш бўлган. Адабиётшунос Нажмиддин Комилов бу ҳақда шундай сўз юритади: “Мазҳаблар Холиқ ҳақида эмас, балки махлуқот, яъни яратилган нарсалар, одамлар ўзи ўйлаб топган расм-русумлар, қоида-қонунлар, ақидалар ҳақида баҳс-мунозара қиладилар. Тасаввуф аҳли эса Ҳақ таолонинг Ўзи, унинг зоти ва жавҳари, яъни моҳиятлар моҳиятига етишиш учун интилганлари сабабли бу расм-русумлар, қоидаларга эътибор қилмасдилар. Улар шариятни қаттиқ ҳурмат қилганлар. Бироқ, шарият шарият учун эмас, балки шарият ҳақиқат учун восита деб қаралган”¹.

Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асарида Румий ва Садриддин Қазвиний ҳақидаги ҳикоя келтирилади. Румий суҳбатлардан бирида ислом

---

¹Комилов Н. Румийни англаш иштиёқи/ Жалололиддин Румий. Маънавий маснавий. – Тошкент: Шарқ, 1999.– 7-б.

мазҳаблари тўғрисида сўз борганда: "Мен етмиш уч мазҳаб билан биргаман", дейди. Қазвиний ўз шогирдига кейинги мажлисда шу гапини эслатишни ва тан олса, уни бор ҳақоратлар билан сўкишини тайинлайди. Қазвинийнинг шогирди Румийни сўкиб ҳақорат қилганда, Румий: "Мен сен айтганлар билан ҳам биргадирман", дейди. Бу ҳикоят мазмуни Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в)нинг жўҳуд аёл уни устига тепадан туриб ахлат ағдарса ҳам ҳеч нарса демай ўтиб кетиши, охир оқибат аёлнинг Пайғамбаримизнинг иймон, эътиқоди ва инсофи олдида таслим бўлиб ислом динини қабул қилгани ҳақидаги воқеани эслатади.

Жалолиддин Румий асарларидаги бош ғоя ҳам шундан иборатки, йўллар турфа, яъни мазҳаблар турлича бўлса ҳам мақсад бир. Мақсад Ҳаққа етишмоқдир. Бир ўринда:

Нарса йўқким, хорижи олам эрур,

Ҳар не истарсен ўзингда жам эрур,

деб инсоннинг борлиқ билан биру борлигини таъкидлайди. Комил инсон оллоҳга яқинлашади деб ҳисоблайди. Қуйидаги байт шу ҳақда:

Агарчи ҳар лаҳза изларсиз илоҳийни,

Ани излашга ҳожат йўқ, илоҳий сиз, илоҳий сиз.

"Йўллар мухталиф, аммо мақсад бир" деган ғояни тушунтириш учун Румий "Тўрт йўловчи ҳақидаги ҳикоя"ни келтиради. Турк, араб, форс, юнон бозорда кетишаёца, бир киши уларга пул беради. Форс "Ангур олайлик, деса араб эйнаб, Турк узум, юнон стафилъ сотиб оламиз, деб уришадилар, бирининг тиши, иккинчисининг қовурғаси лат ейди. Бир тилшунос уларни расталардан бирига олиб боради ва узумни кўрсатади. Тўртови лол қолади. Уларнинг мақсади битта узум экан, лекин бир бирларини тушунмаганлари учун уруш чиққан эди. Румий жамиятдаги келишмовчиликларнинг, урушларнинг

ибтидоси ўзаро тушунишнинг йўқлиги, меники тўғри, деб худбинлик қилувчи ёки турли гуруҳларга бўлиниб адоват уруғини ёювчи кишиларни танқид қилади. Хусусан, диндаги фирқалар, гуруҳларга бўлинишларни қоралайди. Ўз фикрларини содда шаклда тушунтиради. Ҳажга кетаётган кишилар манзилга етиб боргунларича гоҳ йўл, гоҳ сув, гоҳ навбат ва ҳ.к.ларни талашадилар. Улар Каъбага етганларидан сўнг жим қоладилар, чунки улар мақсадга етдилар, урушиб талашига ҳожат қолмади, дейди.

Инсонларнинг яшашида, фикрлаш тарзида, оламга, одам ва Оллоҳга муносабатида шаклга, ташқи воситаларга, кўринишга эътибор қилиб моҳиятни англаб етмасликларини “Баққол ва унинг тўтиси” ҳикоясида мажозий тарзда танқид қилади. Бир баққолнинг чиройли тўтиси бор эди. Кунларнинг бирида у дўкон ичида парвоз қилиб, гул мойи тўла шишаларни синдириб юборди. Баққол бундан жаҳли чиқди ва тўтининг бошига шундай зарб билан урдик, унинг патлари тўкилиб, тўти кал бўлиб қолди. Бир неча кундан кейин дўконга бир кал одам келганда, тўти ундан: “Сен ҳам гул мойи шишаларини синдириб қўйдингми?” деб сўради. Мазкур масал ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги уларнинг ягоналигига далил бўла олмаслиги ҳақидадир. Ёки кўрлар ва фил ҳақидаги воқеани шеърӣ тарзда баён қиларкан, инсонларнинг шакл ва воситаларга қараб хулоса чиқариб моҳиятни англамасликларини танқид қилади.

Ташқи белгилар, шакл ва суратлар, сўзларнинг фарқларига қараб хулоса қиладиган одамларнинг ўз манфаатлари йўлида Ҳақни баҳона қилиб хурофотга берилишига қарши бўлган Румӣ: “Сўз либос, маъно унда яширин асрор”, дейди. Ғоя, фикрлар сўзга айланганда фарқ, тафовутлар бошланади, деб билади у. Ҳақ буюк бир ғоя, мавҳумиятдир, у бирор шаклга, суратга сиғмайди. Турли дин ё мазҳабдаги одамлар Ҳақ ошиғи бўлгани сабаб қалбан

бирдирлар¹. “Маснавийи маънавий”да Мусо пайғамбарнинг бир яйловдан ўтаётганда чўпоннинг Ҳаққа илтижосини эшитиб қолиши келтирилади. Чўпон: “Қаердасан, сенинг хизматкоринг бўлай, чориғинг бўлса ямаб, чокаринг бўлай. Тўнинг, чолворларингни ювай, сут бериб қўл оёқларингни силай. Ухласанг жойларингни тузатиб берай, сенга эчкию тойларимни курбон қилай”, деб турганида Мусо пайғамбар уни кофирликда айблайди. Чўпон хафа бўлиб саҳрога қараб кетади. Шу пайт Мусога ваҳий келади: “Сен бандамни мендан айирдинг, сен бандаларни мендан ажратиш учун эмас уларнинг қалбини Ҳаққа боғлаш учун юборилгансан. Барча одамларга ўзларининг тилида ибодат қилишига имкон берилган”.

Боқмагаймиз тилга ёхуд қолга биз,

Кўз солодурмиз кўнгилга, ҳолга биз.

Майлига, боғланмасин ул тил била,

Лекин ул пайваста бўлсин дил била².

Жалолиддин Румий Инсонни улуғлайди. Шоир дунёдаги барча мусулмонлар Каъбага қараб ибодат қиладилар, агар Каъба ўртадан олиб кўйилса, улар бир-бирларига сажда қилаётган бўладилар, деб қалбни юқори кўяди. “Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил”, дея инсонни ўз ички оламига сайр қилишига ишора қилиб, маънавияти, қалбини поклашга ундайди. Инсонни от устидаги суворий, нафсни эса отга ўхшатади. Агар от суворийни бошқарса, от ўз емишини унга едиради, деб образли тушунтиради. Румий ўзининг барча асарларида тасаввуфий ғояларини халқона содда услубда тушунтиради, халқ масаллари, ривоятлари асосида фикрларини баён қилади.

---

¹Комилов Н. Румийни англаш иштиёқи/ Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. – Тошкент:Шарқ, 1999.- 7-б.

²Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. – Тошкент: Мегіуs, ХНМК,2010.–180-б.

Унинг асарлари бадий етуклиги, мазмун қамровининг кенглиги билан кенг китобхонлар оммасининг қалбини, меҳрини қозона олган.

Жалолиддин Румий қабри Кунё шаҳридадир. Унинг зиёратига нафақат мусулмонлар, турли дин вакиллари ҳам келадилар. 2007 йил “Юнеско” қарорига мувофиқ “Жалолиддин Румий йили” деб эълон қилинди.

Саволлар

1. Турк ёзма адабиёти ҳақида сўзланг.
2. Румий ижодининг асосий хусусиятлари қандай?
3. “Маънавий маснавий” асарининг мавзуси ва бадиияти.

“МАЪНАВИЙ МАСНАВИЙ”ДАН

Тинглагил най не ҳикоят айлағай,
Айрилиқлардан шикоят айлағай.

Ким найистондин мени то кесдилар,
Насратимдин мард, аёл дод этдилар.

Сийна истармен фироқдин поралар,
Шавқ дардидин десам афсоналар,

Кимсаким тарк айлади ўз аслини,
Қайта излар рўзгорин васлини.

Мен бу инсон қавмин оҳу зориман,
Ҳоли хуш ҳам ҳоли баднинг ёриман.

Шубҳадан ким бўлди менга ёрлар,
Ич-ичимдин изламас асрорлар.

Най садоси оташедур, бод эмас,
Кимда оташ йўқ – у одамзод эмас.

Тўрт йўловчи ҳақида ривоят

Боришарди турк, араб, форсу юнон,

Шунда бир кимса – анису меҳрибон –

Хайр, деб бир танга савғо айлади.
Йўқки савғо, балки ғавғо айлади.

Форс деди: “Бозор тушайлик шул замон,
Ақчага ангур олайлик, дўсти жон!”

“Қўй бу гапни, деб уни кесди араб, -
Эйнаб олсак ақчага, бўлгай ажаб!”

Турк деди: “Беҳуда бу гаплар бари,
Мевалар ичра узумдир сарвари!”

Шунда юнон ҳам арога солди сўз:
“Ҳай харид этмоққа стафилъ дуруст!”

Бас, улар битта қарорга келдилар,
Лек тушунмай, баҳсу ғавғо қилдилар.

Барчада хоҳиш узум эрди фақат,
Барчаси бирдек, узум, дерди фақат.

Лек арога шум жаҳолат тушди, бас,
Тиш, қовурға лат еди, топди шикаст.

Ғофилу ғафлат сўзидин можаро,
Бизники – бирлик била сулҳу салоҳ.

РУБОИЙЛАР

Эй, сенки яшарсен, шоду хуррам бўлгил,
Ҳар ерда яна азизу маҳрам бўлгил.
Умрингни ҳалолу пок кечир, илм ўрган,
То зеби башар, зийнати Одам бўлгил.

***

Ей дил, кўзингни оч, жаҳон ўтгусидур,
Умринг бу жаҳонда ройгон ўтгусидур.
Тан манзилида маҳбусу ғофил қолма,
Манзил оша манзил карвон ўтгусидур.

***

Ҳар лаҳза ғаминг чекиб, ғаминг олгаймен,
Ҳар лаҳза ғаминг била яна қолгаймен.
Ҳарчандки ғаминг чекиб-чекиб жон бердим,
Ғам улки, ғаминг чекиб-чекиб, толгаймен.

***

Гар балиқ эсанг, сузголи дарёйинг ўзим,
Гар оҳу эсанг, кезгали сахройинг ўзим.
Мен сенга асирману сен – менга нафас,
Сурнойингу сурнойингу сурнойинг ўзим.

***

Мен ошиқи ишқману мусулмон бошқа,
Мен заиф чумолимен, Сулаймон бошқа,
Мендан аламу оҳу жигарпора сўра,
Бозорчай қассобфурушон бошқа.

***

Ман зарра-у, хуршидлиқо сенсан,
Ман хаста-у, айни даво сенсан.
Қанотим йўқ, учарман пойингда зор,
Ман қадахман, ёр, қаҳрабо сенсан.

* * *

Агар ўлсам танимни келтиринг, дўстлар,
Вужудимни нигоримга беринг, дўстлар.
Лабимдин бўса олса ул масиҳим,
Тирилсам гар – яқо тутмай туринг, дўстлар.

Воҳ, дилимни ғамга банди қилди ёр,
Кеч-кундуз дилни тиғсиз тилди ёр.
Кеча-кундуз нола чексам қайғириб,
Пинҳон-пинҳон, ширин-ширин кулди ёр.

* * *

Маъшуқа офтоб ила баҳс бойлади,
Ошиқ ҳам ўзини чун хас ўйлади.
Ишқ баҳор ели каби эди чунон,
Қурмаган шох бўлса, бас, рақс айлади.

* * *

Ишқимдин покроқ оби зилол йўқдур,
Ишқимдек ғаму дарди ҳалол йўқдур.
Ўзгалар ишқи фақат ҳол бўлса гар,
Дилбари нигоримга завол йўқдур.

* * *

Лутф этсанг тош ҳам жонона бўлғай,
Ўшал дам шеваси мастона бўлғай.

Зулфингнинг занжири гар бўлса зоҳир,
Луқмони Ҳаким ҳам девона бўлғай.

* * *

Жамолинг намозим, кўзингдир рўзам,
Лабинг ишқида ман — гадо, дарюзам*.

Айблиман, нетай, ёр, сархуш эдим ман,
Суйингни ичдиму синдирдим кўзанг.

Адабиётлар:

1. Гарбузова В. Турк адабиёти классиклари.- Т., 1960.
2. Рашод Нури Гунтекин. Чолиқуши. – Т., 2002.
3. Румий Ж. Маснавийи маънавий.-Т., 2005.
4. Румий Ж. Ичиндаги ичингдадир. –Т., 2004.

АЗИЗ НЕСИН

РЕЖА:

1. Азиз Несин ҳаёт йўли.
2. Ижодий фаолияти.
3. Асарлари ҳақида

Таянч сўз ва иборалар: турк ёзувчиси Азиз Несин, ҳажвий ҳикоялар устаси, “Футбол қироли” романи, “Даҳшатли туш” ҳикояси.

Азиз Несин (1915-1995) турк ёзувчиси, драматург ва публицист. Асл исми Маҳмуд Нусрат бўлиб, отаси Абдул Азиз эди. Азиз Несин ёзувчининг адабий таҳаллусидир. Азиз Несин келиб чиқиши қримтатар бўлиб, 1915 йил, 20 декабрда Туркиянинг Мармара денгизидаги Ҳайлиобод оролида туғилган. Бу ер Шаҳзодалар ороли бўлиб, ёзувчининг ўзи бу ҳақда киноя билан шундай деган эди: “жаннатнинг бир қисми бу ерда мен кабиларнинг яшашга ҳаққи йўқ. Бу ер эътиборли турк амалдорларининг ёзги қароргоҳи менинг ватаним эди. Дунёнинг кучли боёнлари камбағал, қашшоқларсиз кун кечиролмайдилар, уларнинг чайир қўлларига муҳтождирлар. Мана шунинг учун ҳам биз Ҳайлиободда яшар эдик”. 1934 йилда Туркияда муомала муносабат, мурожаатда фахрий ном, насаб, унвонларни бекор қилиш ҳақида қонун чиқди. Ёзувчи фамилия сифатида “Несин” номини ўзига олди, яъни бу

сўз “Нима (ким) сан?” маъносини билдиради. “Умид қилар эдимки, одамлар менга фамилиям билан мурожаат қилганларида, мен нимаман ва кимман, деб ўйлай бошлайман”. Кейинроқ навбатдаги тахаллус танлаганида ёзувчи отасининг исми “Азиз” номини олади. Ҳолбуки, ёзувчининг яна элликдан ортиқ тахаллуслари бор эди. Бунинг боиси сифатида танқидий асарларининг ўткир ижтимоий-сиёсий моҳиятга эгаллиги билан изоҳланади.

1939 йилда Азиз Несин ҳарбий-техника билим юртини битириб, сапёр мутахассислигини олади ва кичик офицер унвонига эга бўлади. Унинг хизмати дастлаб Фракияда бошланади, кейинроқ мамлакатнинг шарқи Карса районида, хизматдан кетишдан аввал 1944 йили эса пойтахт шаҳар Анкарада хизмат қилади. Ёзувчилик фаолиятини бошлаган Азиз Несинга бу хизмат давлари катта ҳаётий материал берди, кўпгина бадиий асарларига асос бўла олди.

1937-1939 йилларда ёзувчи Нафис санъат академиясининг тингловчиси бўлди.

Журналистлик ва ноширлик фаолияти

1943 йилдан “Етти кун”, “Тан” газеталари ва кўплаб даврий нашрларда Азиз Несиннинг журналистик фаолияти бошланади. Унинг ғоявий эстетик дунёқарашининг шаклланишида Сабоҳаддин Али билан танишуви ва “Марко Пошо” журналидаги ҳамкорлиги катта таъсир кўрсатди. Журналда халқаро ва ички сиёсий ҳаётга доир муҳим ҳодисалар ёритилар, ҳукмрон партия фаолияти ва сиёсий арбоблар танқид қилинар, деҳқонлар ва шаҳар меҳнаткашларининг аччиқ тақдирига ҳамдардлик ифодаланар эди. «Нух кемаси» (1949) ҳажвий журналини нашр этади. 1957 йилда Азиз Несин ёзувчи Камол Тоҳир билан ҳамкорликда нашриёт ташкил қилди, нашриётда кўплаб турк адибларининг асарлари дунё юзини кўрди. Нашриётчилик фаолияти ёзувчининг шахсий қизиқиши асосида эмас, балки жамият эҳтиёжи, ижтимоий манфаатларни қондириш мақсадида олиб борилди. Бу фаолият ёзувчининг фуқаролик сезгиси билан уйғунлик касб этарди. Айнан

ижтимоий эҳтиёжни англаш туфайли “Азиз Несиннинг адабий журнал жамғармаси” пайдо бўлди. Мазкур тўплам минг саҳифадан ортиқ саҳифадан иборат бўлиб, 1976 йилдан бошлаб ўн йил давомида, то ёзувчи сиёсий-ижтимоий фаолият билан шуғулланишига қадар нашр этиб келинди. Йилнома саҳифаларида турк адабиётига доир мақолалар, болалар адабиёти, шеърят, йилнинг насрий асарлари таҳлили, театр ва тасвирий санъатга доир маълумот, манбаларни эълон қилиб борарди. Нашриёт иқтисодий жиҳатдан ночор аҳволда эди, шунга қарамай ноширлар ҳозир ва келажакда келтириладиган маънавий фойда, бойликни ичдан ҳис қилар эдилар.

Азиз Несин кўплаб мақолалар, фельетонлар, эсселар, новелла, эртак, роман, пьесалар муаллифи бўлибгина қолмай, у жамоат арбоби ва мамлакатнинг адабиёт вакиллари кучларини бирлаштирувчи ташкилотчи ҳамдир. Унинг ташаббуси билан 1976 йилда туркларнинг миллий ғурури бўлган шоир Нозим Ҳикмат асарларини ўрганиш ва тадқиқ этиш билан шуғулланувчи “Нозим Ҳикмат жамияти” ва термоядро урушига ҳамда америкаликларнинг Туркияга кириб келишига қарши курашувчи “Тинчлик тарафдорлари жамияти”ни тузади. 1976-1989 йилларда ёзувчи “Турк адиблари синдикати”^{*} уюшмасини бошқарди. Бу уюшма адибларнинг нафақат муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қиларди, балки инқилобий ғояларни ўзида сингдирган, жамият манфаатларини ифодалаган адабиёт томонида туриб эксплуатацияга учраётган шахс манфаатлари учун курашар эди. 1980 йилдаги давлат тўнтаришидан сўнг синдикат уюшмаси ва бошқа касба уюшмалари фаолияти тўхтатилди, аниқроғи таъқиқланди. Унинг ўн етти нафар раҳбари “коммунистик фаолияти ва тарғиботи учун” айбланиб, судга берилди. Давлат прокурори адибларни саккиз йилдан ўн беш йилгача

---

^{*}Синдикат – бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи бир неча корхоналарнинг бирлашмаси. Бунда ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик бирлашма иштирокчиларининг ўзида сақланиб қолгани ҳолда, улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот маҳсул ташкил этилган ягона сотиш ташкилоти орқали амалга оширилади (https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Синдификат_манбаидан_олинди).

камоққа ҳукм қилишни талаб қилди. Турк газеталарида суд жараёни ҳақида хабар босилганида Азиз Несин Москвада даволанишда эди. Бу хабарни олгач, у прокурорга соғлиги яхшиланиши билан юртга қайтиб, дўстларининг ёнида бўлишини билдирди. У ҳақиқат учун курашишда ўз тажрибасидан умид қиларди, Синдикат раҳбарларини асосланмаган айбдан қутқариб қолишига ишонарди. Бир неча йил давом этган суд жараёнлари судланувчиларнинг оқланиши билан якунланди.

Азиз Несин 1995 йил, 6 июлда саксон ёшда вафот этди. У ўзидан бой адабий мерос, вақф жамғармасини қолдирди. Истамбулдан олтмиш километр жануб томонида Чаталжа номли жойда атрофи мевали дарахтлар ва пасткам бинолар билан қуршалган тўрт қаватли бино бор. Мазкур бино ёзувчининг маблағи ҳисобига бунёд этилган, саксон беш ўринга мослаштирилган, етим болалар ёки камбағал оила болалари учун мўлжалланган мактаб интернатидир. Бу ерда болалар уч ёшидан ўн саккиз ёшгача таълим оладилар, хужжат оладилар. Алоҳида иқтидорини намоён этган битирувчилар олий таълимда таҳсил олишлари мумкин. Ёзувчи китоблари орқали тушган даромаднинг барчасини интернатга васият қилган, тўрт фарзандига эса ҳаётда ўз меҳнати билан кун кечиришларини тайинлаган. Азиз Несин номидаги жамғарма ишларини ёзувчи ўғли Алига топширган, у физика-математика фанлари доктори ҳисобланади, васиятни бажариш учун АҚШдан Туркияга келиб, отаси сингари Чаталжада яшаб қолди.

Азиз Несин қаламига мансуб 34 та китоб чоп этилган. Улар ҳажвий ва юмористик ҳикоялар тўплами, “Бир мамлакатда” (1958) ҳажвий эртаклар тўплами, “Хоптиринам” (1960), саккиз роман, жумладан “Футбол қироли”, “Шундай бўлди, бундай бўлмайди” автобиографик роман, олти пьесадан иборат. “Жиннилар озод бўлди”, “Ишбилармон одам”, “Нозик ва нафис”, “Худога шукур”, “Яшасин камбағаллик”, “Майдон соатлари”, “Мушт кетди”, “Хуштак афандим”, “Хотин киши бўлганимда-ю...”, “Азизнома” ҳажвий шеърлар ва «Мамлакатлардан бирида» ҳажвий ҳикоялар тўпламлари мавжуд.

Асарларида ҳажвий пафоснинг юқорилиги билан ўзига хослик касб этади. Азиз Несин ҳажвининг тиғи ижтимоий иллатларга, сиёсий махдудликка қаратилган. У ижоди орқали Туркиядаги, шунингдек бутун оламдаги инсон эрки ва инсоний муносабатларнинг софлиги учун ҳамда тинчлик учун курашди. Азиз Несиннинг сеvimли қаҳрамонлари майда амалдор, омадсиз зиёли, доимий иш излаб сарсон юрвчи камбағаллар, халқдан чиққан оддий одамлар. Ёзувчи асарларининг умумий адади 2010 йилда 8 миллион нусхага етди. Азиз Несин асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. Таржимонлар Миад Ҳакимов, Меҳмон Исломқулов, Маъруфжон Йўлдошевлар ўзбекчалаштирганлар.

Азиз Несиннинг илк адабий фаолияти шеърят билан боғлиқ. 1939-1943 йилларда у шеърларини “Етти кун” газетасида чоп этади. Нозим Ҳикмат эса унинг шеърларини танқидий баҳолаб, шеърятга вақт сарфламасликни маслаҳат беради. “Ҳикоя ва романлар ёз”, деган эди у.

Ёзувчининг илк ҳикоялари 1943 йилда “Миллат” журналида чоп этилади. “Мен биринчи ҳикоямни тугатиб, (уни ўқиган китобхонлар кўз ёши тўкади деб тахмин қилгандим) уни журналга олиб келганимда муҳаррир, у қадар бегона эмас эди, йиғлашнинг ўрнига қувноқ кулгиси билан хонани тўлдирганча шундай деди: “Баракалла... Ажойиб. Яна шундай ҳикоялар ёзинг ва бизга олиб келинг”. Ёзувчи ижодий фаолиятининг бошланишини ана шундай киноя қилганди.

Азиз Несин турли жанрларга ҳикоя, эртак, пьеса, роман, мақолаларга мурожаат қилган. “Қаерга кетаяпмиз?” китобида Американинг Туркияга ёрдами дастури номи остида мамлакатга кириб келаётган Америка капитали, иқтисодий қарамлик ҳақида фикрлар ёритилади. Ёзувчи “Маҳбус хотиралари” (1957) асарида ўзининг Бурсадаги қамокқа бир ярим йилга ҳукм қилинган даврларини баён қилади. У жами бўлиб беш ярим йил хибсда бўлади. Несинни бу даврда ҳам “маҳзун” юмор ҳисси тарк этмайди. Бу ҳақда

у: “Бизнинг оталаримиз ўзлари қатнашган урушлардаги жанглар ва ғалабалар ҳақида фахр билан сўзлаб берар эдилар. Биз бундай эсдаликлардан маҳруммиз. Болаларимизга биз фақат турма, полиция, суд ва терговлар тўғрисида айта оламиз”.

Азиз Несиннинг сюжет танлаш ва воқеани етказиш шаклини танлашда маҳоратли ижодкордир. Асарларининг мавзу кўлами жуда кенг: давлат хизматидаги шахсларнинг хиёнаткорлиги, ишсизлик, камбағал деҳқонларнинг ер мулкларининг йўқлиги, илҳор фикрли кишиларнинг таъқиб қилиниши кабилар асар марказига қўйилади. Ёзувчини уй-жой муаммоси, соғлиқни сақлаш, маориф масалалари ташвишга солади. У худбинлик, ўзибўларчилик, лаганбардорлик, порахўрлик, диний маҳдудликни танқид қилади, бу иллатлар устидан заҳарханда кулади.

“Кўпчиликни ёзган ҳикояларим сонининг кўплиги ҳайрон қолдиради. Уларнинг сони икки мингта. Нега ҳайрон қолиш керак? Мен таъминлашим керак бўлган оила аъзолари ўнта эмас, йигирмата бўлса мен икки баравар кўпроқ ёзган бўлар эдим”, дейди.

1953 йилда унинг “Нима қолди?” тўплами чоп этилади. Сўзбошида “Масхарабоз” номли жажжи ҳикоя келтирилади: Бемор докторга ўз дардини тўқибди: — Докторбей, тобим йўқ. Ҳаётдан завқ ололмаяман. Изтиробларимни унутолмай қийналяпман. Иштаҳам йўқ. Томоғимдан қил ўтмайди. Кўз олдимдан оч-яланғоч инсонлар кетмайдиган бўлди. Тонггача ухлолмай улар билан бирга совқотиб чиқаман. Жиноят ҳақидаги хабарларни ўқиганда ўша жиноятда менинг ҳам айбим йўқмикан, деб ўйга толаман. Қотил тутган пичоқнинг сопи қўлимни куйдураётгандек бўлаверади. Отилган ҳар бир ўқ менинг қалбимга санчилгандек азобланаман. Жамиятдаги барча айб, жиноят ва гуноҳларни ортмоқлаб кетаётгандек ҳис қиламан. Кулишни тамоман унутиб юбордим. Докторбей, менга ёрдам бермасангиз ҳолим хароб — дея шикоят қилибди.

Доктор беморни текширгандан сўнг, елкасига кўлини қўйиб дераза олдига олиб борибди. Пардани тортиб бармоғи билан кўча бетига афишани кўрсатибди. Унда цирк масхарабозининг расми бор экан. Доктор ўша масхарабозга ишора қилиб: — Азизим, — дебди. — Анави масхарабозни кўряпсизми? Ҳар куни оқшомда ажойиб томошалар кўрсатмоқда. Сизга тавсиям, ўша томошага боринг, барча изтиробларингизни унутасиз, маза қилиб кулиб дам оласиз. Дилингиз яйрайди. Касалликдан ҳам асар қолмайди. Бемор бошини эгибди ва чуқур бир ух тортгандан кейин дебди: — Докторбей, ўша масхарабоз, менман!¹

Азиз Несин асарлари кулгу билан суғорилиб, дард билан тўйинтирилган. Бу асарлар китобхонни кулишга мажбур қилади, бироқ шунинг баробарида ўйлашга, атрофда рўй бераётган зулм ва жаҳолатларни кўра олишга ундайди. Ўзининг ижодий кредоси ва адабий фаолиятининг умумий моҳияти ҳақида Азиз Несин тўхталиб, бизнинг ватандошларимизнинг ўрта аср ҳолатида яшаб, очликдан силласи қуриб, эртанги кунга умидсизлигини кўриш виждонли одамлар учун азоб ва уятли эканини, бу ҳолатдаги одамларнинг ҳисобидан эса бошқаларнинг бахтиёр, шодумон ҳаёт кечиришларини таъкидлаб ўтади. Шунинг учун одамларнинг асар ўқиганда дастлаб кулиб кейин эса ҳаёт ҳақида жиддий ўйлашлари учун ҳам ҳикоялар ёзиш керак, дейди.

“Азиз Несинга ижодда энг катта шуҳрат келтирган соҳа - ҳажвий ҳикоячилик бўлди. «Менинг ҳажвдан мақсадим - ўзим яшаётган жамият ва даврни аниқ кўрсатиб беришдан, инсон боласининг беўхшов ва ҳиссиз расмий ҳужжатларга киролмайдиган юрак тепишини баён этишдан иборат» - деб ёзган эди адиб. Таниқли турк адиби Яшар Камол Азиз Несиннинг 60 ёшга тўлишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқида уни «замонимизнинг буюк ҳажвчиси» деб атаган эди. Таниқли рус ҳажвчиси Л. Ленч эса: «Сиз бошдан то тирноғингизнинг учига қадар турксиз, худди шу

---

¹ Турк тилидан Маъруфжон Йўлдошев таржимаси.

миллий халқчил ўзига хослик сизнинг ёрқин истеъдодимизнинг энг кучли жихатидир», - деган эди Азиз Несинга”¹.

А.Несин ҳажвчи-ёзувчиларнинг бир неча халқаро мукофотлари совриндори. У 1956 йили Италияда ўтказилган ҳажвчи-ёзувчиларнинг ИХ Халқаро танловида „Қозон ўрнатилиши муносабати билан зиёфат“ ҳикояси учун „Олтин пальма“ мукофоти ва медали билан тақдирланди. 1957 йили А.Несин яна шу мукофотга „Фил лақабли Ҳамдининг қандай ушлангани“ ҳикояси учун лойиқ деб топилди. 1959 йили Туркия журналистлари уюшмаси томонидан қатор репортажлари учун мукофот билан тақдирланди. Сўнгра Болгарияда юмористлар танловида “Ватанпарварлик бурчи” ҳикояси учун “Олтин типратикан” медалини қўлга киритди. “Крокодил” журналининг халқаро мукофотига “У қолиши керак” ҳикояси учун сазовор бўлди. “Миллият” номли турк газетасининг асосчиси Али Нажмий Қоражон хотираси муносабати билан ўтказилган танловда “Қорақўз” пьесаси учун мукофот билан тақдирланди. Турк тилшунослари жамияти томонидан “Чичу” пьесаси учун мукофотга сазовор бўлди. 1974 йили Осиё ва Африка ёзувчилари ассоциацияси ёзувчини адабиёт соҳасидаги хизматлари ҳамда ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги фаоллиги учун “Нилуфар” мукофоти билан тақдирлади. Азиз Несин Ўзбекистонда турли йилларда ўтказилган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Тошкент анжуманлари иштирокчиси. У Ўзбекистонда бир неча марта саёҳатда бўлган эди. “Болалик чоғларимдан бери Тошкент ва Самарқанд мен учун ажойиб эртақлар, тенгсиз, рўёлар ўлкаси эди”, - деб эслайди у.

Азиз Несиннинг «Демократия шунқори» номли ҳикояси ҳажвий руҳда ёзилган. Унда мавжуд давлат тузуми, унинг адолатсизлиги, ҳуқуқбузарлиги фош этилади. Ҳикояда ёш мухбир эшак қўзи туғди, аёллар қурбақа туғди, осмондан балиқ ёғди каби хабарлар ёзади. Бироқ, у халқ дардини, рост гапни

---

¹ www.ziyouz.com > ...[Ziyo istagan qalblar uchun - Aziz Nesin \(1915 - 1995\).](#)

ёзгани учун полиция уни ҳибсга олади. Ёзувчининг «Даҳшатли туш» ҳикоясида бош қаҳрамон тушида хориждаги бир йиғинга тушиб қолади. Ундан ўз мамлакати тўғрисида сўраганларида ҳақиқатни айтгиси келади, бироқ у бунинг оқибатидан кўрқади. Ўз юртини обод, халқини фаровон, элнинг тўқчиликда яшаётганини, жамияти эркин эканини айтади. Уларнинг бош қаҳрамон учун ёрдам бермоқчи бўлганликларини билгач, сўзларидан афсусланади. Азиз Несиннинг “Хотин киши бўлганимда”, “Кейин хурсанд бўласиз”, “Минг марта шукур” сингари ҳажвий ҳикояларида ҳам жамиятдаги айрим нуқсонлар, ҳолатлар қаламга олинган.

Хулоса қилиб айтганда, турк адабиёти туркий халқлар адабиёти силсиласининг узвий бир қисми бўлиб, унинг намуналарида кўтарилган умуминсоний масалалар ва акс этган ғоялар ўз қадрини йўқотмай келмоқда.

Адабиётлар:

1. <https://ziyouz.uz> > жаҳон-насри > азиз-несин. Азиз Несин (1915-1995; Туркия)
2. kh-davron.uz > tag > азиз-несин
3. <https://ru.wikipedia.org> > wiki > [Азиз Несин](#)
4. www.ziyo.com > ... Ziyo istagan qalblar uchun - Азиз Несин (1915 - 1995).

НОЗИМ ҲИКМАТ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Режа:

- 1. Нозим Ҳикматнинг ҳаёт йўли.**
- 2. Нозим Ҳикматнинг ижодий фаолияти.**
- 3. Шеърятининг мавзу кўлами ва образлар тизими.**

Таянч сўз ва иборалар: турк шеърятини, Нозим Ҳикмат шеърлари, турк шеърятини эркин вазн.

Нозим Ҳикмат турк шоири, носир, сценарийнавис, драматург ва жамоат арбоби ҳисобланади. Уни ҳақли равишда турк инқилоб шеърятини асосчиси деб аташади. Нозим Ҳикмат Халқаро Тинчлик мукофоти соҳибидир (1950).

Нозим Ҳикмат 15 январь, 1902 йилда Туркиянинг Салоники деган жойида зодагон оилада туғилади. Отаси Ҳикматбей усмонли турк давлати хизматчиси бўлиб, усмонли империянинг ташқи ишлар вазирлигида ишлаган. Черкасс эмигрантлари оиласидан келиб чиққан. Бобоси Меҳмет Нозим пошо турли вақтларда Диёрбакр, Алеппо, Кўнё, Сивасда ҳоким бўлган, мавлавийлик тариқатига аъзо бўлган.

Нозим Ҳикматнинг онаси Жалолхоним ўз замонасининг зиёли аёли бўлган, рассомлик билан шуғулланган, француз тилини билган, фортапиано чалган. У усмонли турк давлатининг генерали Анвар Жамолиддин пошонинг кизи бўлган. Ҳикматнинг онаси томонидан бўлган бобоси поляк Константин Божесцкий Туркияда 1848 йилдан сўнг эмигрант бўлган, дастлаб поляк қишлоғи Полинезде яшаган, сўнг эътиқодини ўзгартириб, исломни қабул қилган. Мустафо Жалолиддин пошо номи остида усмонли турк армиясида офицер бўлган. 1869 йилда Истамбулда унинг “Қадимги ва ҳозирги турклар” номли замонавий турк сиёсий тафаккурига асос бўлган китобни нашр қилди.

Нозимнинг онаси томонидан бобосининг бобоси усмонли туркларнинг генерали Меҳмет Али пошо (1827-1878) Бранденбургда (Пруссия) туғилган. Унинг асл исми Фридрих Детройт бўлган. Ёшлиқ чоғларида у ўз уйини ташлаб, саёҳат қилган. Усмон империясида исломни қабул қилган, исмини

ўзгартирган ва ҳарбий билим юртига кирган. 1865 йилда Қрим урушида бригада генерали бўлиб, пошо унвонини олади. Россия-Туркия урушида 1877-1878-йилларда Болгарияда турк армиясига бошчилик қилган, кейинроқ 1878 йил Берлин конгрессида иштирок этган ва Косовадаги айғоқчилар томонидан ўлдирилган. Нозимнинг бувиси она томонидан черкасс миллатига мансуб бўлган.

Нозим Ҳикмат асли 20 ноябрь, 1901 йилда Салоникида туғилган, лекин унинг таваллуди 15 январь, 1902 йил деб қайд этилган. У бошланғич таълимни Тошмақтабда Истамбулдаги Гўзтепа районида олади. Сўнгра Бейўғли районидаги Галатасарой лицейида ўқийди. У 1913 йили ўзининг илк шеъри “Фарёди Ватан”ни ёзади. Унинг ўқиш йиллари биринчи жаҳон уруши ва 1917 йилдаги рус инқилоби давридаги сиёсий кўтарилишларга тўғри келди. 1918 йилда Ҳикмат Шаҳзодалар оролидаги Ҳарбий денгиз академиясини тугатади. Сўнгра Ҳамидия номли ҳарбий крейсерда офицер бўлиб, бир неча вақт хизмат қилди, бироқ 1919 йили ўпка касалига чалинади ва 1920 йилда соғлиги туфайли денгиз хизматидан озод қилинади.

1921 йили Нозим Ҳикмат ва унинг дўстлари Вали Нуриддин, Юсуф Зиё Ўртач ва Фарруҳ Нафиз Чамлибей Онадўлига озодлик ҳаракатига кўшилиш учун, оддий халқнинг ҳаётини кўриш мақсадида ҳамда социалистик ташкилотлар билан алоқа тиклаш учун борадилар. Анқарада у Вали Нуриддин билан бирга озодлик ҳаракати бошлиғи Мустафо Камол пошо билан учрашишди. Мустафо Камол иккала дўстларга туркларнинг мустақиллик учун курашга илҳомлантира оладиган шеър ёзишларини сўрайди. Миллий ҳаракат бошлиқларига иккала шоирнинг меҳнати натижалари маъқул бўлади, бу шеър ёшлар ўртасида оммавийлашиб кетади.

Иккала шоирнинг сўл қарашлари маҳаллий ҳукумат бошлиқларига маъқул келмайди, улар октябрь инқилобидан кўнгли тўлмайд совет Россиясига йўл оладилар. 1921 йил, 30 сентябрда улар Батумига келишади, 1922 июлда Москвада бўлишади. У ерда Нозим Ҳикмат коммунистик

партияга аъзо бўлади ва “Шарқ меҳнаткашлари коммунистик университетининг “Иқтисод ва жамият ҳаёти” факультетида ўқийди. Унга В.Маяковский ва Всеволод Мейерхольднинг бадиий экспериментлари чуқур таассурот қолдиради. У рус тилини ўрганишдан олдиноқ шеърятнинг “зинапоя” шакли кучли таъсир кўрсатган эди. 1924 йилда Москвада Нозим Ҳикматнинг биринчи шеърӣ тўплами чиқади.

1924 йилда Нозим Ҳикмат Истамбулга қайтади ва “Ойдинлик” номли журналга муҳаррирлик қилади, шунингдек бошқа инқилобий кайфиятдаги нашриётларда ишлайди. 1925 йилда турк ҳукумати “Ойдинлик” журналини ҳукуматга қарши чиқиш ва курдларни ҳимоя қилишда айбланиб ёпиб қўйилди.

Нозим Ҳикмат асирликда Измирга қочади. Уни судда ўн беш йилга ҳукм қилишади. 1925 йили Нозим Ҳикмат собиқ иттифоққа боради. У ерда экспериментал театр студиясида иштирок этади, у 1927 йил мартда ёпилади.

Нозим Ҳикмат ватанида ҳибсга олинди ва саккиз ой турмада бўлди. Озод бўлгандан сўнг шеърлар, романлар, ҳикоялар, мақолалар, эссе ва пьесалар ёзиб, “Оқшом” газетасида чоп эта бошлади. 1929 йилда унинг “835 сатр”, “Жаконда”, “Си я у” тўпламлари чоп этилди. “Расмли ой” номли авангард йўналишдаги журналда ишлай бошлади. Бу журнал зиёлилар даврасида анча оммалашди. Ўша вақтларда Нозим Ҳикмат 22 ёшли Парал Олтинўғли билан танишади. Ҳукумат томонидан қатағон бўлишига қарамай у жамиятнинг эътирофини қозонади. 1930-32 йилларда 5 та шеърӣ тўплам ва 2 та пьеса чоп этади. Нозим Ҳикмат асарлари цензурага учрайди, унинг ўзини бир неча марта ҳибсга оладилар. “Тунда келган телеграмма” (1932) номли шеърӣ тўплламида муаллиф турк коммунистларини демократия учун курашишга даъват этгани учун, 1933 йилда таъқиқланган ташкилотда иштирок этгани учун ҳамда тузумни ўзгартиришга бўлган ҳаракати учун беш йилга озодликдан маҳрум қилинади. Келгусида унинг ҳар бир китобининг нашридан сўнг қамоққа ҳукм қилишади.

1933-1935-йилларда Нозим Ҳикмат Бурсадаги турмада бўлади. Бу ерда инқилобий тусдаги “Шайх Бадриддин Шимовна” ҳақида дoston ва Эфиопияга италян фашистларининг хужуми ҳақидаги “Таранта Бабуға мактуб”и (1935)ни ёзади. “Портретлар” (1935), “Таранта Бабуға мактублар” (1935) ва “Немис фашизми ва ирқий назария” (1936) оммабоп мақоласида фашизмни ҳамда унинг турк тарафдорларини фoш этди. 1935 йилда у амнистия билан озодликка чиқди. Даврий матбуотда турли тахаллуслар билан ҳикоялар ёзди, киносценарийлар битди, “Ипак Фильм” киностудиясида режиссура билан шуғулланар, овоз берар эди.

1936-йилда Туркияда яшаётган вақтидаги сўнгги китоби “Шайх Бадриддин ҳақидаги дoston” ва шу китобга илова тарзидаги “Миллий ғурур” номли асари чоп этилади. Сталин қатағони шоир Нозим Ҳикматга ҳам хавф солар эди. Иккинчи жаҳон уруши арафасида Туркияда миллий ўнг ва сўл зиёлиларнинг муҳолифати юқори чўққига чиқади. Матбуотда антикоммунистик айбловлар ошиб боради, Нозим Ҳикматни полиция айғoқчилари таъқиб қилишади, 1938 йилда ҳарбий суд шоирни 28 йилу 4 ойга қamoққа ҳукм қилади. Давлат тўнтариши ҳақидаги мақолалари учун айбланади. Шоирнинг айби ҳарбий билим курсантларидан унинг ўша пайтда эркин сотувда бўлган шеърлари топилган. Бу сафар Истамбул, Анқара, Чанкир, Бурса қamoқхоналарида ўн икки йил бўлади.

Нозим Ҳикматнинг ижодий фаолияти қamoқхонада ҳам давом этди. У Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” романини таржима қилди. “Қamoқдан мактублар” туркумидаги шеърларни ёзди, “Инсон манзаралари” туркумини битди. Қamoқхонада у ёш мусаввир Ўрхон Камол ва Иброҳим Балабан билан танишади.

1940 йилда шоирнинг соғлиги ёмонлашади. 1949 йилда дунёнинг турли бурчакларидан зиёлилар қатлами, Пабло Пикассо, Поль Робсон ва Жан Поль Сартрлар Нозим Ҳикматни озод қилиш бўйича қўмита тузадилар. Унинг озод

килинишини истамбул зиёлилари ҳам талаб қилиб, Нозим Ҳикматга белгиланган камоқ муддати суд хатоси эканини исботлайдилар.

1950 йили Нозим Ҳикмат юрак хуружини ўтказди, ўн саккиз кунлик очликда бўлади. Шу йили парламент сайловларидан сўнг умумий амнистия асосида озод қилинади. Уларнинг тоғасининг қизи Мунаввар билан фарзанди Меҳмет туғилади.

Нозим Ҳикмат узок вақт иш тополмай юради. У доимо полиция назоратида бўлади, бир оз вақтдан сўнг уни армияга чақиришади. Шоир Туркияни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Рафиқ Эрдуғаннинг маслаҳати ва ёрдами билан у Қора денгиз орқали Руминияга, у ердан 1951 йили собиқ иттифоққа келади. 25 июлда турк ҳукумати Нозим Ҳикматни фуқароликдан маҳрум қилди. Шоир боболарининг насл насабининг келиб чиқиш жойи бўлган Польша халқ республикаси фуқаролигига ўтиб, Божецкий фамилиясини олди.

Москвада Нозим Ҳикмат зиёлилар даврасида жуда машхур эди. У кўп саёҳат қиларди, айниқса социалистик лагерларда кўп бўлди. 1950 йилларнинг бошидаги собиқ иттифоқдаги ҳаёт унинг ҳафсаласини пир қилди. Маяковский, Мейрхольд, шунингдек авангард санъат кам тилга олинарди ва расман оқданмас эди. Нозим Ҳикматни шеърларда Сталин номининг доимо келтирилиши ва шоир асарларини қасддан бузиб таржима қилиниши ғазаблантирарди. Ўз туйғулари ҳақида шоир дўсти Илья Эденбургга шундай деган эди: “Мен ўртоқ Сталинни жуда ҳурмат қиламан, бироқ уни қуёшга таққосланган шеърларга чидаб туrolмайман. Бу шунчаки ёмон шеърят эмас, бу ёмон дид”.

Собиқ иттифоқда эканида шоир ўзини буткул тинчлик учун курашишга бағишлади. 1951 йили Нозим Ҳикмат ва Пабло Неруда Халқаро тинчлик мукофоти билан тақдирландилар. Урушга қарши чиқиб у грек киприотларининг Британия колониал тузумига қарши курашига хайрихоҳ бўлишга чорлади. Бўлғусида Кипр аҳолисининг тинч яшашига умид қиларди.

1952 йили Нозим Ҳикмат Бутун дунё тинчлик иттифоқи бюросига аъзо бўлади.

1963 йил, 3 июнь эрталаб 6.30 да Нозим Ҳикмат юрак хуружидан вафот этади. У Москвадаги Новодевичье қабристонига дафн этилади. Ҳозирда ҳам бу ер зиёратгоҳ ҳисобланади. Шоирнинг истаги ва васияти уни Онадўлидаги кишлоқ қабристонига қўйишлари бўлган эди. Нозим Ҳикматга атаб Андрей Вознесенский, озарбайжон шоири Расул Ризо, арман ёзувчиси Наири Зарьян, белорус шоири Констанция Буйло, қирғизистон халқ шоири Али Тўқумбоевлар бағишлов шеърлар ёздилар. Ёзувчи Юрий Домбровскийнинг “Кераксиз буюмлар факультети” романи персонажларидан бири, Лев Кассилнинг “Будьте готовы, ваше высочества!” қиссасидаги шоир Тонгорнинг прототипи Нозим Ҳикматдир.

Шоир Нозим Ҳикмат умри давомида 17 йил хибсда бўлди. Унинг катагон қилиниши ва асарларининг ман этилиши ҳам шоир асарларининг оммалашшига тўсқинлик қила олмади. Асарларининг ман этилиши 1965 йилгача давом этди. Туркияда яқин йилларгача ҳам Нозим Ҳикматга Туркия фуқаролигини қайтариш ҳақида баҳслар бўлди. Собиқ иттифокда минглаб фуқароларнинг имзолари йиғилди, лекин миллатчи ва бошқа сиёсатчилар шоирни Отатуркка ва давлатга қарши чиқишда айблаб қаршилиқ кўрсатдилар. 2009 йилнинг 5 январиди 58 йиллик қувғиндан сўнг Туркия ҳукумати Нозим Ҳикматга ўз ватанининг бир умрлик фуқаролигини берди.

Ижоди. Нозим Ҳикмат турк шеърлятига биринчи бўлиб эркин шеър (верлибр)ни олиб кирди. У дастлаб бармоқ вазнида шеърлар ёзган, сўнг янги шакллари излади. Унга совет футуристлари айниқса, В.Маяковский катта таъсир кўрсатди. 1924 йилда ватанига қайтиб, турк авангард ҳаракатига бошчилиқ қилди, шеърлятда экспериментлар қилди, драматургияда ижод қилди, киносценарийлар ёзди. Бармоқ вазнидан верлибрга ўтди. Турк тилининг вокал хусусиятларини намоён қилди, усмонли турк шеърляти анъаналари элементлари янги шеър шакллари билан мувофиқлашди.

У XX аср бошларидаги ижтимоий ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга ўзининг танқидий фикрларини билдирган. Буни ифодалаш учун шеърятдаги анъанавий усул ва шакллар имкон бермас эди. Шоир турк шеърятини янги ўзанга буриб юборди. Ўрхон Салим тахаллуси билан мақолалар ёзиб нашр эттирди.

Шоир турк модерн шеърятини асосчиси сифатида бошқа ижодкорларга таъсир кўрсатган. Ўзбек шоирлари ҳам Нозим Ҳикмат шеърларидан ижодий таъсирланганлар. Ўзбекистон халқ шоири Рауф Парфи шоирнинг “Инсон манзаралари” шеърини тўпламини ўзбек тилига ўгирган.

Унинг “835 сатр”, “Борган 3”, “Овозини йўқотган шаҳар”, “Тунда келган телеграф”, “Таранта Бабуга мактублар”, “Қутулиш жанги достони”, “Мамлакатимдан инсон манзаралари”, “Рубойлар”, “Тўрт қамоқхонадан”, “Янги шеърлар”, “Тўла асарлари” каби тўпламлари нашр этилган.

Нозим Ҳикмат шеърларида инсон эрки ва озодлиги, ҳақиқат ва эътиқод, миллат ва ватанга садоқат, мутеликка қарши ҳайқириқ, ўзликни англашга чорлов руҳи балқиб туради. Унинг “Овозидан йўқотган шаҳар” китобидан ўрин олган “Карам каби” шеърида рамз ва турли ифодалар билан шоир миллатни мудроқликдан уйғотишга ундов бор. Шоир ўзини қуршаб турган жамият муҳитини тасвирлашда “Ҳаво кўрғошиндай оғир!” дейди. Маълумки, кўрғошин оғир элемент ҳисобланади. Лирик қаҳрамон ана шундай оғир ҳаводан нафас олиб яшайди, бу ҳаво уни бўғади, нафаси қисилганда эса “бақир!” дея қайта-қайта ундайди. Уни бақиргани учун огоҳлантиришади:

У айтади менга: эй сен,

Ўз овозингдан ёнасан,

Кул бўласан

Карам каби

Ёниб

ёниб

ёниб

ёниб...

Овознинг чиқиши, яъни озодлик истаги билан хайқирган инсон қисматининг ёниб кул бўлишини китобхон англайди. Шоир кейинги ўринларда Фузулийнинг “Дард кўп, ҳамдард йўқ” мисраларини келтириб, “юракларнинг кулоғи кар” каби ўзига хос поэтик ифодани кўллайди. Бу ўринда ўз дардини айтмоқчи бўлган одамни эшитувчи, тингловчи йўқ, агар бор бўлса ҳам юрагидан эшитмайди. Шунинг учун шоир давом этади:

Мен ёнмасам,
Сен ёнмасанг,
Биз ёнмасак...
Қандай ичар қаро тунлар,
Ойдинликдан қониб, қониб?!...
Ҳаво тупроқдай қориндор,
Ҳаво кўрғошиндай оғир...

Нозим Ҳикмат ўз миллатдошларигагина эмас, балки башариятга қараб ёниб яшашга ундаётгандек. Мустамлака зулмида қолган юртни қора тунлар ичида қолгани, агар одамлар, халқ кўзғалмаса бу зулматнинг ойдинликка айланмаслиги бетакрор ташбеҳлар билан ифодаланган. Шоирнинг тўпламини “Овозини йўқотган шаҳар” деб номлашида ҳам ўзига хос рамзийлик кўринади.

xxx

Ҳаво кўрғошиндай оғир!...

Бақир

бақир

бақир

бақиряпман...

Чопинг кўрғошинни бир-бир,

Эрит-

Моққа

Чақиряпман...

У айтади менга: эй сен,

Ўз овозингдан ёнасан,

Кул бўласан

Карам каби,

Ёниб

ёниб

ёниб

ёниб...

“Даард кўп,

Ҳамдард йўқ”

Юракларнинг қулоғи қар,

Ҳаво қўрғошиндай ботар...

Мен айтаман унга, хўп мен,

Кул бўлайин Карам каби,

Ёниб

ёниб

ёниб

ёниб...

Мен ёнмасам,

Сен ёнмасанг,

Биз ёнмасак...

Қандай ичар қаро тунлар,

Ойдинликдан қониб, қониб?!...

Ҳаво тупроқдай қориндор,

Ҳаво қўрғошиндай оғир...

Бақир

бақир

бақир

бақиряпман,

Чопинг,

кўрғошинни мумдай

Эрит-

моққа

Чақиряпман...

xxx

Қизгинам

Эшикларни қоққан менман,

Эшиклар орти тириклар...

Кўзингизга кўринмасман,

Кўзга кўринмас ўликлар...

Хиросиманинг ўлими,

Ўн йилга ё юз йил борар.

Етти ёшдаги бир қизим.

Каттармас ўлган болалар...

Сочларимнинг оқлари мўл,

Кўзимдан ёшлар томчилар...

Бир ҳовуч чўғ бўлиб сўндим,

Кулим ҳавога сочилар...

Менинг ахир ўзим учун,
Ҳеч бир ўтинч, истагим йўқ.
Шакар емай қолди қизим,
Кўзин очмас, қистагим йўқ...

Ураяпман эшигингиз,
Буви, бобо, сўранг изн.
Болалар ўлдирилмасин,
Шакарини есин қизим!...

Адабиётлар:

1. ziyouz.uz > [turk-she'riyati](#) > nozim-hikmat. Нозим Ҳикмат
2. kh-davron.uz > [kutubxona](#) > jahon . turk. Nozim Hikmat. She'rlar. Yangi tarjimalar & Inson manzaralari ...
3. ru.wikipedia.org > [wiki](#) > Назым Хикмет

Ўрхон Памук ҳаёти ва ижоди

Режа:

1. Ўрхон Памук ҳаёт йўли.
2. Ижодий биографияси.
3. Асарлари ҳақида.

Таянч сўз ва иборалар: турк ёзувчиси, Ўрхон Памук таржимаи ҳоли, постмодерн роман, Нобель мукофоти соҳиби, романда авангард услуби, “Истамбул. Хотиралар ва шаҳар” романи.

Турк ёзувчиси Фарит Ўрхон Памук 1952 йилнинг 7 июнида Истанбулнинг Нишонтоши туманида ўзига тўқ оилада кенжа фарзанд бўлиб туғилади. Бўлғуси ёзувчининг бобоси ва амакиси, отаси Гундуз Памук ҳам муҳандис бўлганлар. Уларнинг кўриниши оппоқ, лўппи юзли бўлганлари учун атрофдагилар “памук” (“памук”, “момик”, “пахта”) деб атайдилар. Оила бу лақабни ўзларига фамилия қилиб оладилар.

Ўрхоннинг онаси Шакура хоним усмонийлар даврида Крит оролида ҳокимликни барпо қилган давлат арбоби Иброҳим Пошонинг авлодларидан бўлган. Шакура хонимнинг оила аъзолари Истанбулнинг Жаҳонгир туманида истиқомат қилар эдилар.

Ўрхоннинг ота томонидан бобоси темир йўл қурилиши соҳасида ишлаб, тижорат билан шуғулланиб, катта даромад, мол-мулк орттирган эди. Тижорий ишлар яхшиланган вақтда бобоси оққон касалига чалиниб вафот этади. Ундан қолган мол-мулк, мерос маблағларини Ўрхоннинг отаси ва амакиси тўғри бошқара олмай, бирин-кетин сотиб юборадилар. Ўрхоннинг оила аъзолари, яқин қариндошлари – бувиси, амакилари, янгалари, аммалари беш қаватли бинонинг турли қаватларида яшайдилар. Бобосининг вафотидан кейин уй хўжалиги билан бувиси шуғулланар, катта оиланинг даромади камайиб, турмуш тарзи қийинлашиб борарди. Шунга қарамай ёзувчи болалик хотираларини миннатдорлик ва меҳр-муҳаббат билан эсларкан, Ўрхон

хонадондан хонадонга кириб шўхлик қилганда ҳам уни ҳамма оила аъзолари ва қариндошлари севиб алқаб, эркалатганларини ёдга олади. Отаси Гундуз Памук халқаро фирманинг Туркия бўлими бош мудири бўлиб ишлайди.

Ўрхон Памук дастлаб рассом бўлиш учун Туркиядаги Америка мактаби Роберт Соллегеда ўқийди. Ўрхон ёшлигидан мутолаага қаттиқ берилади. У китобларни қаторлашиб, сурункасига ўқирди. Бу қизиқиш учун отасининг бир ярим минг китобдан иборат кутубхонаси ҳам сабаб бўлган бўлса керак. Ўрхон бир умр ўзининг ҳам алоҳида шахсий кутубхонаси бўлишини орзу қилган эди. Кейинчалик у машҳур ёзувчи бўлгач, бу орзу амалга ошди. Бугунги кунда ёзувчига илҳом манбаи бўлган ўн икки минг китобдан иборат кутубхонаси бор.

Ўрхон кейинроқ ота-оналарининг истагига кўра Истанбул техника университети меъморлик факультетида таҳсил олади. Бу ерда уч йил ўқийди, сўнг ўқишни ташлаб кетади. Истамбулдаги Журналистика институтига ўқишга киради. У рассом ҳам, меъмор ҳам, ота боболари истаганидек муҳандис ҳам бўлмаслигини тан олади. Унинг отаси (ўзи ҳам ошкор қилмай ижод қилар эди) Ўрхонни кўллаб қувватлайди. Онаси эса бу машғулотни маъқулламайди. Ўрхон 1977 йилда олий таълимда таҳсилни якунлайди, лекин соҳаси бўйича ишламайди. Балки эркин ижод билан шуғулланишни афзал кўриб, илк романини ёзишни бошлайди.

Ўрхон Памук 1982 йилда Айлин Турагенга уйланади. Адибнинг рафиқаси тарихга оид тадқиқотлар олиб борар эди. У 1985 йилда Американинг стипендиясини қўлга киритади. Шу туфайли оила Нью-Йоркка кўчиб боради. Ўрхон Памук Колумбия университетида уч йил турк тилидан сабоқ беради. Турмуш қурганларининг ўнинчи йили 1991 йилда қизи Рўё туғилади. Ёзувчининг шахсий ҳаётида 2001 йили салбий ўзгариш рўй беради, у оиласидан ажрашади.

2005 йили адиб Швейцария газетасига интервью бериб, турк тупроғида арманларга уюштирилган геноцид ҳақида айтиб ўтади. Унга нисбатан

биринчи жаҳон урушида арманларнинг ўлдирилиши мавзуси талқини учун жинойт иши очилади. Шундан сўнг адиб ҳаётининг хавфсизлиги мақсадида Америкага кетишни лозим топади. Адиб умрини гоҳ Америкада, гоҳ Истамбулда ўтказишига тўғри келади. Бугунги кунда ёзувчи Ўрхон Памук Туркияда яшаб ижод этиб келмоқда.

Ўрхон Памук 2012 йил, 28 апрелда Истамбулда “Маъсумлик музейи”ни очади. Аслида музей 2008 йилда ишга тушиши керак эди. Турли сабабларга кўра унинг очилиши кечикади. Маълумотларга қараганда музей учун бир миллион еуродан ортиқ маблағ сарфланган. Ёзувчининг эътирофича, музей улуғвор эмас – кўргазма 1950-2000 йиллар оралиғида яшаган ватандошларининг оддий турмуш тарзини акс эттиради.

Ўрхон Памук ёзувчиликдан ташқари тасвирий санъат ва фотография билан ҳам қизиқади. 2019 йил, февраль ойида Истамбулда унинг фотоқўргазмаси бўлиб ўтди. Кўргазмада адибнинг бир неча йиллар ичида уйининг болаҳонасидан туриб тасвирга туширилган севимли шахрининг олти юзта сурати намойиш қилинди. Суратлар хронологик кетма-кетлик асосида кузатилса, қизиқарли воқеалар орқали фотороман ҳосил бўлади.

Ўрхон Памукнинг ижоди 1974 йилдан бошланади. Унинг илк асари 1979 йилда Меҳмет Эрўғли билан ҳамкорликда ёзилган “Қоронғилик ва нур” романи бўлди. Ушбу асар “Миллий романлар” танловида биринчи ўринга лойиқ деб топилади. Ёзувчи 1982 йилда асарни қайта ишлаб “Жавдат Бей ва ўғиллари” номи билан нашр эттиради. Роман учун Ўрхон Камол мукофоти берилади. Асарнинг илк қўлёзмасини ўқиган ёзувчининг отаси унинг Нобель мукофотини олишини айтган эди. Адибнинг 1984 йилда ёзилган иккинчи романи “Сассиз уй” учун “Модерн роман” мукофоти берилади. Роман француз тилига таржима қилинади, асар 1991 йилда “Европада кашф” мукофотиغا сазовор бўлади.

1985-1988 йилларда Ўрхон Памук Ява университетида дунё ёзувчиларининг Америка ҳаётини ўрганишлари ва китоб ёза оладиган бир ҳолга эришишларига имкон берадиган курсни битади.

Ёзувчининг 1985 йилда чоп этилган “Оқ қалъа” тарихий мавзудаги романи 1990 йилда Америкада “Индепендент Авард фор фореигн фистион” (“Хориж асарларини эркин тақдирлаш”) мукофоти билан тақдирланди. 1985 йил “New Йорк Таймс” газетасида ёзувчига қуйидаги баҳо берилди: “Шарқда янги юлдуз пайдо бўлди. Бу турк ёзувчиси Ўрхон Памук”. Ёзувчининг асарлари хорижда кенг оммалаша бошлади.

Ўрхон Памукнинг публицистик мақолалари ва бир ҳикояси 1999 йилда “Бошқача ранглар” китобида чоп этилади. Ёзувчи бир қанча киноқисса ва сценарийлар муаллифи ҳамдир. Унинг “Никобли юз” номли киноқиссаси асосида режиссёр Умар Қовур кинофильмини яратди. Мазкур сценарийга ёзувчининг 1990 йилда босилган “Қора китоб” романидан бир бўлим олинган эди. “Никобли юз” фильми 1991 йилда Анталияда ўтказилган “Олтин пўртахол фильм” кинофестивалида “Энг яхши сценарий” номинацияси бўйича мукофот олади.

2002 йилда “Қор” асари ҳақида “Туркиянинг этник ва сиёсий масалаларини тадқиқ этувчи сиёсий роман” деб изоҳ берилди. Роман 2004 йилда инглиз тилида нашр этилади ҳамда “Йилнинг энг яхши ўн китобидан бири” деб эътироф этилади. “Менинг отим қирмизи”, “Қор”, “Истамбул. Хотиралар ва шаҳар” асарлари чоп этилади.

“Менинг отим қирмизи” асари дунёнинг йигирма тўрт тилига таржима қилинади ҳамда 2003 йилда Ирландиянинг «Интернационал ИМПАС Дублин Литерарй Авард» номли халқаро мукофотига сазовор бўлади.

Ўрхон Памук 2006 йилда Нобель мукофотига сазовор бўлади. Маълумотларга кўра адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти учун икки ижодкор – Адонис тахаллусли суриялик шоир Али Аҳмад Саид ҳамда Ўрхон Памук номи тавсия этилган эди. Жамоатчилик мукофотни суриялик шоир

олса керак, деб ўйлайди. Бироқ Швеция академияси 2006 йил, 12 октябрь куни соат 14.00да берган баёнотида мукофот “Туғилган шахрининг хазин руҳи изларини кузатиб яшар экан, маданиятларнинг бир-бири билан уланиши ва боғланиши учун янги рамзлар топган” туркиялик ёзувчи Ўрхон Памукқа берилганини маълум қилади. Ўрхон Памук бутун туркий дунё юртлариаро биринчи бўлиб Нобель мукофотига сазовор бўлган илк турк ёзувчиси ҳисобланади. Адиб тирик классик деб эътироф этилган, унинг ижодий библиографияси эса “Маъсумлик музейи” ва “Менинг ғаройиб хаёлларим” китоблари билан тўлдирилди. Адиб аввалдан то ҳозиргача асарларини компьютерда эмас, қўлда ёзиб келади.

Ёзувчининг охири романи “Малла сочли хоним” 2016 йилда чоп этилади. Асар ёш лицей ўқувчисининг кўча театрининг сирли актрисасига бўлган муҳаббати ҳақида. Ёшликдаги бундай ҳодиса унинг келажакдаги ҳаётига катта таъсир қилиб, тақдирини ўзгартириб юборади. Кўп қатламли сюжет китобхонга қаҳрамон ҳаётининг турли босқичлари билан таништиради: дастлаб китобхон кўз олдида тажрибасиз ўсмир намоён бўлса, кейин ғайратли йигит, охири ақли кирган, сочлари оқ кекса киши сифатида кўринади. Асар рус тилида биринчи марта “Иностранка” нашриётда чоп этилади.

Ўрхон Памук томонидан ёзилган китоблар жами ўнта бўлиб, асарлари ўн бир марта мукофотга лойиқ топилган. Романлари дунёнинг қирқдан ортиқ тилига таржима қилинган. Машҳур ёзувчи китобларининг икки миллионга яқин нусхаси сотилган. Ўрхон Памук романларини таҳлил қилган адабиётшунослар унинг постмодерн йўналишида ижод қилишини таъкидлаганлар. Турк тадқиқотчиси Йилдиз Эжевит “Мутолаа” мақолалар тўпламида ёзувчи асарлари авангард услубида эканини айтади. Ёзувчининг машҳур бўлган романлари “Оқ қалъа”, “Қора китоб”, “Янги ҳаёт”, “Менинг отим қирмизи” кабиларда мураккаб рамз, мажоз ва тимсолларни қўллаб, ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашлари, воқеликка муносабати ва фикрларини

оригинал шаклда ифода этади. Ўзбек адабиётшуноси ва таржимон Миразиз Аъзамнинг тадқиқотларида ҳам ёзувчининг “ўтмиш-бугун, шарқ-ғарб, анъана-модерн ва янги-эски борасида катта ўзгаришларга йўл очаётгани”, “постмодерн романининг муҳим бир унсури бўлган устқурма техникасини моҳирона қўллаётгани” таъкидланади. Шунингдек Миразиз Аъзам мақоласида адабиёт тарихчиси Жола Парланинг фикр-хулосалари ҳам таҳлил этилади. Унда Жола Парланинг “Дон Кихотдан то ҳозирги кунгача бўлган роман” номли асарида “Менинг отим қирмизи”дан бошлаб, Ўрхон Памукнинг романчилигини чоғиштира адабий гулдаста ичида тадқиқ этгани, Парла Памукни турк романида бурилиш қилаётган бир ёзувчи деб баҳо бергани айтиб ўтилади. Ўрхун Памук шарқ-ғарб мавзусида қалам тебратган Аҳмет Ҳамди Тонгпинар ва Ўғуз Отой каби ёзувчилар қаторида экани таъкидланади.

Ёзувчининг халқаро Нобель мукофотини олишига сабаб бўлган асари “Истамбул. Хотиралар ва шаҳар”дир. У 2003 йилда нашр қилинган бўлиб, турк тилида тўққиз марта босилган. Мукофот топшириш ҳақидаги Швеция Академияси қарорида “Ўрхон Памук ўзининг жонажон шаҳрида хафақон кўнгилини қидираркан, маданиятлар тўқнашуви ва уйғунлигининг янги рамзларини кашф қилган”, деб ёзилган. Ўрхон Памукнинг асарлари ўзбек тилига тўла таржима қилинмаган. Ўзбекистонда ёзувчининг айрим асарлари таржимаси Миразиз Аъзам ва Шермурод Субҳонлар томонидан амалга оширилган. “Истамбул. Хотиралар ва шаҳар” романидан олинган парча Миразиз Аъзам томонидан таржима қилиниб, “Мактаб аламлари ва завқлари” сарлавҳаси билан 2007 йили “Маърифат” газетасида эълон қилинган.

Асарда мактаб ўқувчиси, ўсмир бола Али томонидан воқеалар, манзаралар ҳикоя қилинади. Романга ёзувчининг ҳаётидаги воқеалар асос қилиб олинган. Асарнинг “Дераза орти манзаралари” қисмида Али оиласидаги муҳит, унинг ота ва онаси ўртасидаги совуққон муносабат ва бу муносабатларнинг дарз кетиши, у ўқиётган мактабдаги турли ҳолатлар, бола

томонидан кузатилган Истамбул шаҳри манзаралари тасвирланади. Ёзувчининг ушбу тасвириданок аввал тўкинчилик, фаровонликда яшаган катта хонадоннинг эндиликдаги турмуш тарзи қийин аҳволга келиб қолгани англашилади: “Дастурхон тузатишларини кутганча дераза ортидан кўчани кузатиб турар эканман, мен ўзимни туғишганларим, қариндош-уруғларим орасида шундай бахтли сезардимки, ҳатто катта столни хирагина ёритиб турган хира биллур қандиллар ҳам кўзимга ярқираб кўринарди. Бувимнинг ошхонаси ҳамиша ним ёруғ, бошқа хоналари ҳам худди шундай, балки бундан-да қоронғурак бўларди. Бу балким ҳеч очилмайдиган балкон эшикларига осиб ташланган оғир дарпардалардан тўкилаётган, сирғалиб тушаётган соялардандир, балким дим хоналарда ўтириб қолган хидлардандир. Бу хоналар садафдан ясалган асбоблар-ашёлар, кўчма пардалар, эски сандиқлар, катта-кичик столлар, улкан думли роял, унинг устидаги рамкали фотолар ва бир уюм бошқа нарсаларга тўла”. Али отаси ва онаси ўртасидаги жарлик улканлашиб бораётганини билмайди, бунинг сабаби балки катталар болалар олдида ўзларига тегишли масалаларни ошкор этмаслигидандир. Отасининг қаёққадир (кейинроқ Парижга кетаётгани маълум бўлади) кетишга тараддудлангани кўз ўнгида рўй бераётган бўлса-да, болаларча беғубор кўнгли туфайли бундан ташвиш тортмайди. Ота эса оила аъзоларига билдирмай Парижга жўнаб кетади. Ота ва бола муносабатлари, отанинг оилавий ҳаётидан кўнгли қоникмаслиги, оилани ташлаб кетиш фикрига келиши, шунга қарамай фарзандларига бўлган меҳрини ёзувчи моҳирона тасвирлаб беради. Футбол томошасига фарзандлари билан тушган ота сиёҳранг шарфли таниши билан кўришиб қолади. Шу ўринда ҳам оила, фарзандлар тўғрисидаги танишининг саволига ота жуда қисқа ва руҳсиз жавоб беради: “-Булар сенинг болаларингми? – деди у отам билан кучоқлашиб кўришар экан.- Ишонгим келмаяпти, катта бўлиб қолишибди-ку! Отам мийиғида кулиб турарди. — Қачон катта қилиб улгурдинг? – тинмай жаврарди отамнинг таниши бизга ажабланиб қараркан. – мактабни

битирибок уйлангансан-а? — Ҳа, — деди отам танишининг юзига қарамай”. Боланинг отаси ўз уйдан кетиш олдидадан ўғлига кетаётганини ҳеч кимга айтмаслигини тайинлайди. Бу ўринда ҳам отанинг болажон табиати китобхон кўз олдида намоён бўлади: “Отам елкамдан қучди, шу куйи узоқ вақт деразадан ташқарига қараб турдик. Қаршимиздаги уй ўртасидаги баланд бўйли сарв дарахти учлари шамолда оғир чайқалишарди. Мен отамнинг кадрдон ва азиз ҳидини туйдим. — Мен узоққа кетаяпман, — деди у мени ўпиб қўяркан. — Онангга ҳеч нарса дема. Кейин ўзим айтаман. — Самолётда учиб кетасизми? — Ҳа, — деб жавоб берди у. — Парижга учаман. Ҳеч кимга ҳеч нарса дема. Отам чўнтагидан катта танга пул олди-да, менга берди. — Ҳеч кимга ҳеч нима дема, — деди у бетимдан ўпиб қўяркан. — Мени бу ерда кўрганингни ҳам ҳеч кимга айтма. Пулни дарҳол чўнтагимга солиб қўйдим. Отам мени кучоғидан чиқариб, жамадонини кўтариб олди. — Отажон, кетманг, — ялиндим мен. У мен яна қучиб ўпди-да, чиқиб кетди. Мен дераза ёнига бориб, унинг ортидан қараб қолдим. Отам Оловуддин дўкони томон йўл олди, йўлда келаётган таксини тўхтатди. Таксига ўтиришдан аввал уйимиз томон ўгирилиб қаради-да, менга қўлини силкиди. Мен ҳам қўл силкитиб қўйдим”.

Отанинг ҳатто ўз ота-оналарига айтмай, сирли равишда Парижга жўнаб кетиши, рафиқасининг бундан ташвиши, бу ҳақда ўз онаси ва қайнонаси билан суҳбатлашиши китобхонни чуқур ўйлантиради. Китобхон оилавий муаммоларнинг илдизлари нимада эканини тушунишга, инсон қалби кечинмалари, истаклари, маънавий оламининг ўзига хос эканлигини англашга чоғланади.

Ўрхон Памуқ “Миллият” газетасига берган интервьюсида ҳозирги кунда 1900 йиллардаги воқеалар тасвирланган роман устида ишлаётганини, асар сюжети ўттиз беш йилдан буён ўйлангани ҳақида ахборот берди.

Адабиётлар:

1. Субҳон Шермурод. Постмодернизм ҳақиқати // Гулистон, 2008, 5-сон.
2. Субҳон Шермурод. “Постмодернизм: истилоҳлар” // “ЎзАС” газетаси 2009 йил 30 январь. 5-сон.
3. Шарафиддинова М. XX аср адабиётида абсурд ҳаёт руҳи // Жаҳон адабиёти, 1999, январь. Б.-194-199.
4. Холбеков М. Сўлган атиргулнинг номи. // «ЎзАС» 2008 й. 16-январь.
5. [https://ru.wikipedia.org > wiki > Памук_Орхан](https://ru.wikipedia.org/wiki/Памук_Орхан)
6. [https://24smi.org > селебрити > 98785-оркхан-памук](https://24smi.org)
7. [www.e-adabiyot.uz > ... > Ҳар-хил мақолалар](http://www.e-adabiyot.uz)
8. [kh-davron.uz > янгиликлар > муборак-кун > орхо...](http://kh-davron.uz)

ГЛОССАРИЙ

Адабиёт(ар. ادب адаб – гўзал хулқ) – кенг маънода инсон тафаккурининг маҳсули ўлароқ дунёга келган, ўқиш учун мўлжаллаб ёзилган асарлар жами. Тор маънода – сўз санъати, бадиий адабиёт.

Адабий йўналиш (русчадан калька: "литературное направление", "литературное течение") - адабий жараён билан боғлиқ категория. А.й. тушунчаси *ҳаётни бадиий акс эттириш принциплари, метод ва услуб* тушунчалари билан бевосита боғлиқ, у бадиий тафаккур тарзи, метод ва услуб кесишган нуқтада юзага келади.

Адабий мактаб (русчадан калька: "литературная школа") -адабий йўналиш ичидаги ҳодиса, муайян ғоявий-эстетик қарашлар, ижодий принципларни дастурий тарзда қабул қилган ижодкорлар гуруҳи.

Адабиёт тарихи– адабиётшунослик фанининг асосий соҳаларидан бири. А.т.нинг предмети – ўтмиш адабиёти бўлиб, уни жараён ёки шу жараённинг бир бўлаги (босқичи) сифатида тадқиқ этади. А.т.нинг асосида тарихийлик принципи ётади. Тарихийлик принципи адабий жараённи конкрет ижтимоий-тарихий шароит билан боғлиқ ҳодиса сифатида ўрганишни тақозо этади. Яъни, А.т. ўтмишдаги адабий ҳодисаларни, яратилган асарларнинг ғоявий-мазмуний хусусиятларини белгилаган, бадиий тафаккур ривожини, поэтик усул ва воситаларнинг ўзгариши ва ш.к.ларга асос бўлган ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий омилларни очиқ беради.

Адабий тур– адабий асарларнинг нутқий ташкилланиши, тасвир предмети, объект ва субъект муносабати каби жиҳатлари билан умумийлик касб этувчи йирик гуруҳи. Анъанавий равишда бадиий асарларни учта катта гуруҳга – эпик, лирик ва драматик турларга ажратиш келинади.

Адабий таъсир (русчадан калька: "литературное влияние") -адабий жараёнда табиий равишда ва қонуният мақомида мавжуд бўлган, бадиий тафаккур ривожига муҳим аҳамиятга молик ҳодиса.

Аруз(ар. عروض –чодирни ушлаб туриш учун ўртага қўйиладиган ёғоч) – 1) қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ хижолярнинг муайян тартибда гурухланиб такрорланишига асосланган метрик шеър тизими. Манбаларда арузга ВИИИ асрда яшаган араб олими Ҳалил ибн Аҳмад томонидан асос солингани, бу атама олим яшаган водий номи билан боғлиқ эканлиги қайд этилади. А. минг йиллар давомида Шарқ адабиётидаги етакчи шеър тизими бўлиб келди, муттасил бойиш ва ривожланишда бўлди, мукамал системага айланди, унинг қонуниятлари билан шуғулланувчи соҳа – илми аруз (қ.) шаклланди.

Бадиий асар– адабиёт ва санъатнинг воқе бўлиш ва яшаш шакли, яхлитлик касб этган образлар системаси, бадиий мулоқот воситаси. Кенг маънода Б.а. санъатнинг у ёки бу тури (муסיқа, рассомлик, ҳайкалтарошлик, кино, театр ва ҳ.) га мансуб бўлган, инсоннинг гўзаллик қонуниятлари асосидаги ижодий-руҳий фаолияти маҳсули сифатида яралган янги мавжудликни англатади, яъни бу маънода алоҳида олинган муסיқа асари ҳам, ҳайкал ёки рангтасвир ҳам, фильм ёки спектакль ҳам – бари Б.а. саналади. Термин фаол қўлланувчи тор маъносида бадиий адабиётга мансуб бўлган “адабий бадиий асар”ни билдиради.

Бадиий образ– адабиёт ва санъатнинг фикрлаш шакли, олам ва одамни бадиий идрок этиш воситаси, бадииятнинг умумий категорияси. Луғавий маъносида ҳар қандай аксни билдирувчи “образ” сўзи турли фан соҳаларида (фалсафа, психология) муайян терминологик маънода қўлланади. Жумладан, эстетика ва адабиётшуносликда у “бадиий образ” маъносида тушунилади. Б.о. деганда борлиқ(ундаги инсон, нарса, ҳодиса ва ҳ.)нинг санъаткор кўзи билан кўрилган ва идеал асосида ижодий қайта ишланган акси тушунилади. Албатта, бу аксда борлиқнинг кўплаб таниш излари бор, бироқ энди у биз билган борлиқнинг айни ўзи эмас, балки ундан шартлилик асосида ажралган янги мавжудлик – бадиий борлиқдир. Худди шу ҳол Б.о.ни объектив ва субъектив ибтидолар бирлигига айлантиради.

Бадийлик– ижодий-рухий фаолият маҳсули ўлароқ дунёга келган асарнинг санъатга мансублигини белгиловчи хусусиятларнинг мажмуи. Образлилик Б.ликнинг бирламчи шарти саналиб, у воқеликни бадий образлар орқали идрок этиш, бадий образлар воситасида фикрлаш демакдир. Образлилик санъатнинг ўзак хусусияти бўлиб, у бўлмаган жойда Б. ҳам мавжуд эмас.

Бармоқ– туркий халқлар шеърлятида кенг тарқалган шеърлий вазнлар тизими, сўзлашувда ва илмий муомала амалиётида “бармоқ”, “бармоқ вазни”, “бармоқ системаси“, бармоқ тизими” каби шаклларда ҳам ишлатилади. Б. туркий тилларнинг табиати, фонетик хусусиятларига тўла мос келади. Шу сабабли ҳам Б. туркий шеърлятда қадимдан қўлланган: халқ оғзаки ижодидаги шеърлий асарларнинг асосан Б.да яратилгани бунинг ёркин далилидир. Шуларни назарда тутган ҳолда Фитрат Б.ни “миллий вазн” деб атади. Кўпинча Б. микдорий шеър тизими, унда изометрия мисралардаги бўғинлар сонининг тенглиги ҳисобига таъминланади, дейиш билан чекланилади. Бироқ Б.да ёзилган шеърнинг ритмик хусусиятларини бўғинлар сонининг тенглигигина белгиламайди, бунда мисраларда бўғинларнинг қай тартибда туруқланиши (туруқланиши) ҳам катта аҳамиятга эга.

Достон– 1) туркий халқлар оғзаки ижодидаги эпик жанр. Халқ оғзаки ижодидаги Д.лар воқеабанд сюжет асосига қурилган йирик ҳажмли асарлар бўлиб, улар бахши(оқин, жирова, манасчи)лар томонидан мусиқа (дўмбира, кўбиз ва б.) жўрлигида ижро қилинган, оғиздан-оғизга ўтиб бизгача етиб келган. Бу жараёнда ҳар бир ижрочи ўзидан нимадир қўшган, ниманидир тушириб қолдирган ва шу тариқа Д.лар сайқалланиб борган. Халқ ижодидаги Д.нинг матний қурилиши ижрога мос – унда насрий ва шеърлий парчалар алмашилиб туради: ривоя асосан насрда амалга оширилса, қаҳрамонлар орасидаги энг муҳим диалоглар, уларнинг рухий ҳолатлари, таъриф ва тавсифлар, ижрочи муносабати ва ш.к. кўпроқ шеърлий ёлда берилади. 2)

мумтоз адабиётимиздаги йирик ҳажмли, одатда, маснавий шаклида ва арузнинг маълум бир вазнида ёзилувчи шеърӣ асар.

Миф (юн. *mithos* - ривоят, ҳикоя, масал) - халқ оғзаки ижоди-нинг энг қадим даврларида пайдо бўлган, воқелик (олам) ҳақидаги тасаввурларни конкрет образлар воситасида акс эттирувчи ривоя-вий асарлар

"Онғ оқими" - XX аср модернистик адабиётида майдонга келган ҳаётни тасвирлаш усули; инсон руҳиятида кечувчи жараёнларни бевосита, улар ҳақиқатда қандай кечса, ўшандай тасвирлашга интиланган адиблар ва уларнинг асарларига нисбатан қўлланувчи шартли атама.

Постмодернизм (фр. *постмодернисме* - модернизмдан кейинги) - ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб адабиёт ва санъатда, умуман, ижтимоий-гуманитар соҳаларда кузатила бошлаган оқим, ижодий метод.

Проза (лот. *проса* - тўғри, одатӣ) - 1) ҳозирда кенг қўлланувчи маънода бадиий нутқнинг икки асосий типидан бири, ритмик жиҳатдан ўлчовли тартибга солинмаган нутқ, наср.

Реализм (лот. *реалис* - мавжуд, ҳақиқӣ) - адабиётшунослиқда Р. термини тор ва кенг маъноларда қўлланади. Кенг маънода Р. терминининг маъноси бадиий асар (унда тасвирланган бадиий воқелик) билан реал воқелик муносабатидан келиб чиқади.

Реалия (лот. *реалис* - ашёвий) - муайян халқнинг турмуш тарзи, маданияти, тарихи билан боғлиқ бетакрор, ўзга халқларда учрамайдиган нарса-ҳодиса, тушунча; шундай нарса ва тушунчаларни англаувчи сўз.

Роман (фр. *роман* - "лотин тилида эмас, роман тилларидан бирида ёзилган" маъносида) - замонавий адабиётда эпик турнинг йирик ҳажмли жанри.

Символизм (юн. *симболон*, фр. *симболисме* - белги, нишон) -Эвропада XIX аср охири - XX аср бошларида кузатилган маданий-маънавий инқироз шароитида, позитивистик ёндашув (қ. *натурализм*) ва тобора урчиб бораётган омма адабиёти (*беллетристика*) намуналари обрўсизлантирган реалистик тасвир принципларига қарши ўлароқ, вужудга келган адабий оқим.

Эпопея (юн. сўз бўлиб, яъни: эпос - ривоя, ҳикоя -яратмоқ, ижод қилмоқ) - хажман йирик, асосига умумхалқ аҳамиятига молик проблематика қўйилган эпик асар.

Эпос (юн. эпос - ривоя, ҳикоя) - 1) бадий адабиётнинг учта асосий туридан бири.

МУНДАРИЖА

Кириш	5
I. Ўрта асрлар шарқ адабиёти	9
Фирдавсий ҳаёти ва ижоди.....	9
Умар Хайём ҳаёти ва ижоди.....	16
Рудакий ҳаёти ва ижоди.....	20
Ҳофиз Шерозий ҳаёти ва ижоди.....	26
Абдурахмон Жомий ҳаёти ва ижоди.....	35
Саъдий Шерозий ҳаёти ва ижоди.....	45
Хусрав Дехлавий ҳаёти ва ижоди.....	51
II. Туркий тилда сўзлашувчи қардош халқлар адабиёти	57
Туркий халқлар адабиётининг муштарак жиҳатлари.....	57
“Манас” достонининг ғоявий-бадиий хусусиятлари.....	71
“Дада Қўрқут” достонининг ғоявий-бадиий хусусиятлари.....	73
Озарбайжон адабиёти. Низомий Ганжавий ҳаёти ва ижодий мероси.....	78
Фузулий ҳаёти ва ижоди.....	91
Туркман адабиёти. Махтумқули ҳаёти ва ижоди.....	105
Қозоқ адабиёти. Мухтор Авезов ҳаёти ва ижоди.....	111
Қирғиз адабиёти. Чингиз Айтматов ҳаёти ва ижоди.....	119
Турк адабиёти. Жалолиддин Румий ҳаёти ва ижодий мероси.....	127
Азиз Несин ҳаёти ва ижоди.....	137
Нозим Ҳикмат ҳаёти ва ижоди.....	146
Ўрхон Памуқ ҳаёти ва ижоди.....	157

Содержание

Предисловие.....	5
I. Восточная литература в средневековье.....	9
Жизнь и творчество Фирдауси.	9
Жизнь и творчество Умар Хайём.....	16
Жизнь и творчество Рудаки.....	20
Жизнь и творчество Ҳофиз Шерози.....	26
Жизнь и творчество Абдурахмон Жоми.....	35
Жизнь и творчество Саъдий Шерози.....	45
Жизнь и творчество Хусрав Дехлави.....	51
II. Литература тюркоязычных народов.....	57
Аналогичные особенности литератур тюркоязычных народов....	57
Идейно-художественные особенности эпоса “Манас”.....	71
Идейно-художественные особенности эпоса “Дада Қўрқут”.....	73.
Азербайджанская литература. Жизнь и творческое наследие Низами Генжави.....	78
Жизнь и творчество Физули.....	91
Туркменская литература. Жизнь и творчество Махтумкули.....	105
Казахская литература. Жизнь и творчество Мухтар Авезова.....	111
Киргизская литература. Жизнь и творчество Чингиз Айтматова....	119
Туркская литература. Жизнь и творческое наследие Жалолоддин Руми.	127
Жизнь и творчество Азиз Несин.....	137
Жизнь и творчество Нозим Хикмет.....	146
Жизнь и творчество Орхан Памук.....	157